

KÚT

XIII. évfolyam 2014/1.

ELTE BTK Történelemtudományi
Doktori Iskola

KÚT

Az ELTE BTK Történelemtudományi
Doktori Iskola kiadványa

KÚT

Az ELTE BTK Történelemtudományi

Doktori Iskola kiadványa

BUDAPEST

2015

KÚT

Az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola kiadványa

XIII. évfolyam, 2014. 1. szám

FELELŐS KIADÓ:

Dr. Erdődy Gábor főszerkesztő, a
Történelemtudományi Doktori Iskola
vezetője

SZERKESZTŐK:

Antal Gábor, Hevő Péter,
Lászlófi Viola, Tóth Bálint

BORÍTÓ:

Hevő Péter

SZAKMAI LEKTOROK:

Dr. Andreides Gábor, Dr. Bács Tamás,
Dr. Benedek Gábor, Dr. Búr Gábor,
Dr. Csapó Csaba, Dr. Csorba László,
Dr. Juhász József, Dr. Maruzsa Zoltán

SZERKESZTŐSÉG:

ELTE BTK 1088 Budapest,
Múzeum krt. 6-8. II. emelet 218.

NYOMDAI MUNKÁK:

ROBINCO KFT
Budapest

A kötet megjelentetését az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzatának pénzügyi támogatása tette lehetővé

HU ISSN 1589-1445

Tartalomjegyzék

Schmied Júlia

- Jegyzetek egy ásatás margójára*
A Medinet Habu-i templomkörzet elfeledett töredékei 7

Kárpáti Attila István

- Ember az anekdoták mögött. „Hőstettek” és*
gyászmunka Wesselényi Miklós gyermek- és ifjúkorában 19

Katona Brigitta

- Egy nápolyi bíró a XIX. századi szicíliai*
szervezett bűnözés nyomában 37

Világi Dávid

- Theophilus Shepstone és a natali „bennszülött” politika* 61

Simon Bernadett

- A Milleniumi Újság jelenti...* 93

Miklós Dániel

- Prágából jelentik*
A Cseh-Morva Protektorátus közhangulatának változása
1943-ban a magyar diplomáciai jelentésekben 111

Kiss Gábor

- „A halálmadár neve: Starfighter”* 129

Hevő Péter

- Hidegháborúból forrongó térségekbe. A Bundeswehr*
Európán kívüli bevetései az 1990-es évek első felében 163

SCHMIED JÚLIA

Jegyzetek egy ásatás margójára A Medinet Habu-i templomkörzet elfeledett töredékei¹

Abstract

In the fall of 2007 the Epigraphic Survey decided to undertake the survey of the several hundred loose fragments scattered about the Medinet Habu temple precinct, some of them inscribed and lying face down on the surface, and already showing advanced signs of deterioration caused by groundwater and salt. The blocks were moved into a new blockyard built against the inside south enclosure wall of the complex for inventorying and documentation, as well as conservation as necessary. Between 2007–2011, most of the fragmentary material from Medinet Habu, including the fragments kept in the small blockyard south of the main temple and in a storage room in the great mortuary temple of Ramses III, was transferred into the new blockyard. This collection of more than 4000 fragments is quite diverse, comprising pieces from all periods of the precinct's history, from the early 18th Dynasty throughout the abandonment of the Coptic town Djeme in the ninth century A.D.

The aim of this paper is to introduce a specific corpus within the Medinet Habu fragment collection - a group of door jambs and lintels from private houses dating mostly to the end of the 20th Dynasty and early Third Intermediate Period. The comparison of the material as currently preserved in the new blockyard with the original documentation of the 1927-33 Oriental Institute excavations directed by Professor Uvo Hölscher has already led to unexpected and exceptional results, further illuminating our understanding of the early occupational history of the Medinet Habu settlement.

Az Epigraphic Survey of the Oriental Institute, University of Chicago (ezen túl Epigraphic Survey) munkatársaként, 2007–2012 között lehetőségem adódott részt venni egy sok éve húzódó problémának, a III. Ramszesz halotti templomkörzetében tárolt töredékek megfelelő elhelyezésének a megoldásában, valamint egy évtizedekig elfeledett és mellőzött korpusznak, a Medinet Habu-i kőtár anyagának az újrafelfedezésében. Nem véletlenül

¹ A dolgozat szakmai lektorálását Dr. Bács Tamás végezte. Munkáját ezúton is köszönjük!

használok az újrafelfedezés szót, hiszen feljegyzések, fényképek, és egyéb átfogó dokumentumok híján az anyag egy jelentős része, ha nem is a teljes korpusz, lényegében ismeretlen vagy feldolgozatlan, holott mindenképpen kutatásra érdemes.

Nemcsak érdekes, de a töredékek kutathatósága szempontjából elengedhetetlen lenne megtudnunk, mikor és honnan kerültek a leletek a Medinet Habu-i kőtárba. A viszonylag kevés konkrét adat ellenére szeretném röviden összefoglalni, amit a régészeti források alapján tudni lehet a kőtár anyagának az eredetéről.

Medinet Habuban, III. Ramszesz halotti templomában, először a 19. század második felében folyt szisztematikus ásatás²: az Egyiptomi Régészeti Hivatal 1859 és 1899 között megtisztította a nagytemplomot, elbontatta az itt található kopt épületeket, többek között a második udvart elfoglaló keresztény templomot. 1912-ben Theodor M. Davies irányításával a templomhoz csatlakozó palotát tisztították meg a törmeléktől egy rövid ásatás során.³

A Régészeti Hivatal által megkezdett munkát az 1920-as évektől folytatta James H. Breasted vezetésével az Oriental Institute of the University of Chicago (ezentúl Oriental Institute). 1924-től elsősorban epigráfiai kutatásokat végeztek Medinet Habuban (Epigraphic Survey), emellett a templomkörzet, valamint a szomszédos Ay-Horemheb halotti templom régészeti feltárására 1927 és 1933 között került sor Uvo Hölscher német régész irányítása alatt.⁴ Az ásatásokon előkerült anyag megosztása 1933 márciusában történt. A leletek egy jelentős része a kairói és a chicagói múzeumba került, míg az elsősorban építészeti töredékek tárolásáról a templomkörzeten belül gondoskodtak. Az eredetileg Medinet Habuba tervezett múzeum vélhetően anyagi okokból eredeztethető megghiúsulásával azonban a töredékek egy részét a nagytemplom első hüposztíl csarnokából déli irányba nyíló, úgynevezett kincstárban helyezték el, míg egy másik csoport a templomkörzeten belül álló kis Amun templomba került. Számtalan töredék összegyűjtése és biztonságba helyezése azonban általunk nem ismert okból elmaradt. Több mint fél évszázaddal később, amikor az Epigraphic Survey elkezdte a töredékek rendszerezését Medinet Habuban, több száz feliratos kő hevert a templomkörzet különböző pontjain, ott, ahol annak idején az ásatások során előkerültek.

² ÖLSCHER, UVO: *The Excavation of Medinet Habu – Volume I: General Plans and Views*. OIP 21. Chicago, 1934. 1-3.

³ Uo. 2.

⁴ NELSON, HAROLD H. – HÖLSCHER, UVO: *Medinet Habu 1924-28*. OIC 5. Chicago, 1929. 37-50.

A már említett kincstárban, kezdetben egyrészt a Medinet Habu-i templomkörzet különböző korszakaiból, másrészt az Ay-Horemheb halotti templomból származó leleteket tárolta az Oriental Institute, melyek a Hölscher-féle ásatás során kerültek elő. Később azonban tárhelyéül szolgált más ásatásokról összegyűjtött töredékeknek is. Ide kerültek az 1960-as években egy III. Amenhotep-kori, II. Ramszesz által uszurpált, Szobek-templom hatalmas mészkő töredékei is, mely eredetileg Armantól délre, Al-Mahamid Qibly-ben állt.⁵ A templom votív anyaga ma a Luxor Múzeumban tekinthető meg. Szintén a kincstárba került a III. Amenhotep halotti templomának 1960-as, 1970-es évekbeli svájci ásatásáról származó leletanyagának egy része is.⁶

Talán a helyhiány miatt, talán látogathatósági szempontoktól vezérelve, mindenesetre az Egyiptomi Régészeti Hivatal az 1990-es évek elején elhatározta a kincstár kiürítését és egy kőtár létesítését a templomkörzeten belül. A palota keleti oldala mentén elkerített fedetlen területen helyezték el a kincstár tartalmának a nagyját, azonban a töredékek csak egy részének jutott hely a sebtében konstruált alacsony téglaplatformokon, többségük a földön kapott helyet. A korpusz minden nemű, az azonosításra vonatkozó dokumentációt nélkülözött. A kincstár többi részét átszállították az Egyiptomi Régészeti Hivatal gurnai raktárába (Carter Magazine). A lapidárium kőanyaga az utóbbi két évtized során is tovább bővült, bár meglehetősen rendszertelenül, és feljegyzések híján, nyomon követhetetlenül.

Részben e bővülés miatt – hiszen a töredékek megfelelő tárolása még mindig megoldatlan volt – részben pedig az Egyiptomi Régészeti Hivatal sürgetésének köszönhetően, akik tereprendezést kívántak folytatni a nagytemplom előtt, a W. Raymond Johnson vezette Epigraphic Survey 2007 őszén elhatározta egy rendezett, a meglévónél nagyobb és biztonságosabb lapidárium építését, Medinet Habunak egy, a magas talajvízszinttől jobban megkímélt, és kevésbé szem előtt lévő területén.⁷ A tervek szerint az új kőtárnak alkalmasnak kellett lennie a templomkörzet területén található összes töredék tárolására, beleértve a régi kőtár anyagát is.

A régi kőtárat ráadásul eddigre teljesen belepte a gaz, a magas talajvíz pedig komoly károkat okozott a földön tárolt töredékekben. Mivel az itt felhalmozott anyag jelentős része feljegyzések, fényképek és egyéb átfogó dokumentumok híján lényegében ismeretlen vagy feldolgozatlan volt, ezáltal még sürgetőbbé vált a töredékek biztonságba helyezése és felmérése.

⁵ *Amenhotep III, Perspectives on his reign*, Ed. O'CONNOR, David – CLINE, Eric H., Ann Arbor, University of Michigan, 2001. 78., 86. lábjegyzet.

⁶ JOHNSON, W. RAYMOND: „*The Epigraphic Survey*”. In: *The Oriental Institute 2006-2007 Annual Report*, (2007): 52.

⁷ Uo.

Első lépésként 2007-2008 telén megkezdődött a templomkörzet területén rendszertelenül heverő több száz kőtöredék felmérése, valamint elsődleges dokumentálása, amely feladattal engem bízott meg az Epigraphic Survey. Ezen töredékek többsége a pusztta földön feküdt, gyakran a felírtos felületükkel lefelé, hatványozottan kitéve a környezeti hatásoknak, elsősorban a sós víz okozta pusztulásnak. A még Hölscher által készített négyzetháló-rendszer⁸ alapján megállapítottuk a töredékek templomkörzeten belüli pontos elhelyezkedését, majd meghatározásra kerültek az alapvető történeti és építészeti jellegzetességeik, illetve eredetük és funkciójuk (amennyiben rendelkezésre állt az erre vonatkozó információ). Minden egyes töredékről természetesen már e korai fázisban készült digitális fotódokumentáció is, valamint megállapításra került, hogy szállítható állapotban van-e vagy sem. Azokat a darabokat, amelyek sérülékenynek bizonyultak, a konzervátorok – amennyiben ez lehetséges volt – még az előkerülésük helyén igyekeztek konzolidálni. A szállítható töredékek egy, az Epigraphic Survey által speciálisan erre a célra épített eszközzel váltak mozgathatóvá.

2008 kora tavaszán, miután az új kőtár elkészült, legelőször a legveszélyeztetettebb helyzetben lévő mintegy 500, a templomkörzetben szétszórott töredék került átszállításra az új kőtárba. A feladat végrehajtásában segítségemre volt az Epigraphic Survey Medinet Habu-i restaurációs programjának vezetője, Lotfi Khaled Hassan, valamint Christian Greco egyiptológus.

A régi kőtár kiürítése 2009 tavaszán kezdődött, és a mintegy 2000 töredék új lapidáriumba szállítása közel két, egyenként hat hónapos szezont vett igénybe (2009-2011). Ezzel egyidejűleg felszámolásra kerültek az Isteni feleségek kápolnáin mögötti cement platformok is, az itt lévő töredékek szintén az új kőtárban kaptak helyet csakúgy, mint az a közel 500 töredék is, amelyeket az Egyiptomi Régészeti Hivatal a nagytemplom egyik hátsó termében (Nelson Room 16) tárolt. A 2010/2011-es szezon végére így összességében már több mint 4000 fragmentum került át a templomkörzet különböző pontjairól az új kőtárba.

Az Epigraphic Survey az új kőtárban a több ezer töredék tárolására tizenöt darab könnyű-szerkezetű téglaplatformot (ún. masztabát) létesített. A hátsó és oldalsó masztabák fölé tetőszerkezet került, ide helyeztük a konzerválandó, illetőleg a naptól védendő (például festett) töredékeket. A többi platformra előre meghatározott rendszer alapján, kor és funkció szerint válogattuk szét az anyagot. Egyidejűleg a könnyű azonosítás érdekében a töredékek azonosító számot kaptak, amely alapján kerültek be az egyes darabok a számítógépes

⁸A Medinet Habu-i templomkörzet négyzethálós beosztását lásd: HÖLSCHER, UVO: *The Excavation of Medinet Habu – Volume I: General Plans and Views*. OIP 21. Chicago, 1934. plate 2.

adatbázisba. A kőtár anyaga „Medinet Habu block 1” (MH bl. 1)-el kezdődik. A kövekről digitális fotó dokumentáció készült az adatbázis részére, illetőleg az Epigraphic Survey által fontosabbnak ítélt darabokról nagyformátumú kamerával professzionális fotónegatív a fotóarchívum számára. A későbbiekben a töredékekről rajz is készül, valamint, amennyiben lehetséges, axonometrikus rajz, szövegfordítás és stilisztikai elemzés is. A kezdeti mintát a kőtár rendszeréhez a Luxor templomban évek óta jól működő lapidárium szolgáltatta. A Medinet Habu-i töredékek feldolgozása szempontjából előnyt jelent, hogy a luxori anyag több tízezer töredékével szemben itt „csak” pár ezer fragmentummal dolgozunk. Így több figyelmet fordíthatunk az egyes töredékek tanulmányozására, illetőleg egy, a luxorinál jóval részletesebb adatbázis kifejlesztésére.

A számítógépes adatbázisban a töredékeket koruk, anyaguk, méretük, elsődleges és másodlagos származási helyük (azaz honnan származhatnak eredetileg, illetőleg honnan kerültek elő a Hölscher-féle négyzetháló-rendszer alapján meghatározva), valamint jelenlegi elhelyezésük (vagyis a lapidárium melyik platformján található) szerint regisztráljuk. Az adatbázis tartalmaz továbbá egy rövid leírást is a töredékekről, itt tüntetjük fel többek között azt is, ha valamelyik kő már publikálásra került. Külön rublikában szerepel, ha egy töredék konzerválást igényelt és hogy erre melyik szезон folyamán került sor. Minden bejegyzés esetén lehetőség van három digitális fénykép feltöltésére is, mely többnyire a legjellemzőbb nézet (általában a díszített felület), de építészeti vagy újratervezési töredékek esetén egyes fontosabb részleteket bemutató fotók is felkerülnek az adatbázisba.

Adatbázisunk elsődleges célja, természetesen, a lapidárium anyagán belüli könnyű kereshetőség biztosítása. Az itt megadott adatok egy töredék kutatásának csupán az alapját jelenthetik, hiszen valójában az egyes darabokról ennél jóval több információ nyerhető. Ez a tágabb értelemben vett rendszerezés és feldolgozás azonban az anyag mennyiségére való tekintettel, a teljes korpusz esetében egy több évig elhúzódó folyamatot jelent.

A lapidáriumban található anyag, mint már korábban utaltam rá, meglehetősen diverz természetű. Érthető módon túlnyomó többségben a magából a Medinet Habu-i templomkörzetről eredő leletek vannak. A fáraonikus anyag a kora 18. dinasztia idejétől I. Nektaneb-ig terjed (*ca.* i.e. 1539-362), de a templom későbbi életét reprezentáló darabok is megtalálhatóak: számos Ptolemaiosz-kori, római kori és kora keresztény töredékünk is van. A leletek többsége azonban III. Ramszesz halotti komplexumának különböző építményeiből ered. Szintén a Medinet Habu-i templomkörzet anyagához tartoznak a III. Ramszesz által ismételtelen felhasznált, eredetileg többek között a III. Amenhotep halotti templomából

vagy a II. Ramszesz által épített Ramesszeumból származó szobrok és faltöredékek is. Azonban nem csak a Medinet Habu-i templomkörzethez köthető leletanyaggal van dolgunk: külön korpuszt képeznek például az Ay-Horemheb halotti templom ásatása során előkerült fragmentumok, valamint a korábban már említett Szobek-templom hatalmas mészkő töredékei is.

A kőtár anyaga azonban nemcsak korát és származási helyét, de természetét tekintve is igen változatos. A töredékek többsége nem meglepő módon templomi eredetű. Funkciójukat tekintve főként építészeti elemekről beszélhetünk: faltöredékekről III. Ramszesz halotti templomából, illetőleg homokkő ajtófélfákról és szemöldökkövekről, valamint pálmaleveleket imitáló oszlopfőkről, amelyek a templomhoz csatlakozó palota ásatása során kerültek elő. Szintén nagyrészt oszloptöredékekből áll a már többször említett Ay-Horemheb korpusz is; egyes darabokon szerencsésen megmaradtak az eredeti festett részletek. Köztudott, hogy III. Ramszesz számos kötömböt felhasznált a környező – korábbi uralkodók által létesített – épületekből, főként a Ramesszeumból és III. Amenhotep halotti templomából. A korábbi templomok a sorozatos földrengések következtében romos állapotba kerültek, így eredeti funkciójukat veszítve kőbányaként szolgáltak a későbbi építkezésekhez. De igazi kuriózumként található a kőtárban egy, szintén újra felhasznált, eredetileg Ehnaton karnaki templomából származó homokkötömb (ún. talatat) is.

Szintén a lapidáriumban találhatók azok a rózsaszín- és szürkegránit szobrok töredékei is, amelyek egykoron III. Ramszesz templomát, illetőleg ezt megelőzően, valószínűleg III. Amenhotep halotti komplexumát díszítették. Az egyiptomi történelem iróniája, hogy a III. Ramszesz által uszurpált szobrokat templomának későbbi lakói szintén újrahasznosították, a koptok például őrlőkőként használták őket tovább.

Többségében azonban a templomkörzet későbbi utóéletére jellemző kopt leletanyag is, funkcióját tekintve, építészeti eredetű. Főként a Medinet Habuban létesített kora keresztény templomokból származó, de gyakran szintén fáraonikus kövek újrahasznosításával készült szemöldökkövekkel és sarokkövekkel, valamint oszlopokkal és oszlopfőkkel van dolgunk.

Talán ebből a rövid ismertetőből is érzékelhető, hogy mennyire sokrétű a kőtár anyaga és szinte kimerítetlen kutatási lehetőséget rejt magában. Éppen ezért, a saját kutatási területem meghatározásakor igyekeztem egy olyan leletcsoportot kiválasztani, amely jól körülhatárolható egységet képez és relatíve kezelhető mennyiségű töredéket tartalmaz. A kőtárban jelenleg mintegy 100-120 darab olyan ajtófélfá és szemöldökkő található, amelyek Medinet Habu késő ramesszida – kora Harmadik Átmeneti Kor-i (ca. i.e. 1187-944) településének magánházaiból származnak. Anyagát tekintve főként

homokkő töredékekről beszélhetünk, de számos fehér és rózsaszín mészkő ajtófélfá is található a lapidáriumban. Ajtófélfákat említek, bár állagukat tekintve, változó mértékben ugyan, de valójában meglehetősen töredékes anyaggal van dolgunk. E töredékek feliratai többnyire áldozati formulák, de szerencsés esetben, amennyiben viszonylagos épségben az ajtófélfák alsó részei őrződtek meg, megmaradtak a tulajdonosok nevei és/vagy címei is, jó kiindulási alapként szolgálva a további kutatás számára.

A korpusz többsége az Oriental Institute által az 1920/30-as évek során végzett ásatásokról származik. A korábbi Medinet Habu-i munkálatok következményeként azonban csupán a templomkörzet délkeleti szegletében maradtak meg háborítatlanul az eredeti stratigráfiai rétegek,⁹ így az innen előkerült töredékek eredetéről vannak a legpontosabb adataink. Hölscher ásatási naplójának¹⁰ tanúsága szerint számos kaputöredék a 21-22. dinasztia idejéből származó és ebben a délkeleti körzetben álló házak alapzatába volt beépítve,¹¹ azaz minden bizonnyal ennél korábbi lakóépületek maradványai voltak. A Medinet Habu egyéb részeiről származó darabok többségéről azonban csupán annyit tudunk, hogy az elbontott kopt város romjaiból kerültek elő.¹² E töredékek eredetének megállapításához, amennyiben ez lehetséges, elsődleges forrásként természetesen a közvetlenül a töredékekből nyerhető írásos, dekoratív, építészeti, stb. információra támaszkodhatunk. További kutatási tevékenységünket pedig a Medinet Habu-i település történetére¹³ vonatkozó erősen limitált írásos forrásanyagra alapozhatjuk.

A korabeli ásatási dokumentáció, valamint Hölscher későbbi jegyzetei (*Teilungsliste*)¹⁴ több szempontból felbecsülhetetlen segítséget nyújtanak az anyag feldolgozásához. A feljegyzések alapján tudható például, hogy az Oriental Institute ásatásakor jóval több ramesszida ajtó-töredék került elő, mint amennyit eddigi munkám során azonosítottam. Van közöttük olyan darab,

⁹ HÖLSCHER, UVO – WILSON, JOHN A.: *Medinet Habu Studies 1928/29. OIC 7*, Chicago, 1930. 1.

¹⁰ Az Oriental Institute ásatása során a munkálatokat vezető Hölscher egy sorozat keménykötésű füzetben dokumentálta az ásatáson előkerült leleteket. E kötetek egy részének a digitális másolatát 2014 tavaszán megkaptam az Oriental Institute archívumától. Az Oriental Institute eredeti ásatási dokumentációjáról részletesebben lásd: TEETER, EMILY: *Scarabs, Scaraboids, Seals, And Seal Impressions from Medinet Habu. OIP 118*. Chicago, 2003. 7-12.

¹¹ "In den Siedlungen der 21.-22. Dyn. gefunden", például MH 28, 319 (*Teilungsliste* 603).

¹² "Im Schutt", például MH 28, 53.

¹³ A Medinet Habu-i templomkörzet ramesszida – III. Átmeneti kori településének története meglehetősen szövevényes, ennek tisztázása túlmutat a jelen írás keretein.

¹⁴ Az ún. *Teilungsliste* Hölscher kartoték katalógusa, mely magában foglalja mind a kairói és chicagói múzeumba került, mind pedig a Medinet Habuban maradt leleteket. A katalógust a német régész az Oriental Institute archívumában őrzött írásos és fényképes dokumentáció alapján állította össze az 1950-es években. Az ásatási naplókhoz hasonlóan a kartotékok digitális másolatát is megkaptam 2014-ben az Oriental Institute-tól.

amely még bizonyosan az ásatás során veszett el,¹⁵ míg mások jelenlegi hollétéről nincsen tudomásunk. Feljegyzések híján az 1990-es években a *Carter Magazine*-ba került kövek azonosítása is nehézséget jelent. Ezeket a töredékeket így egyelőre az eredeti (fotó)dokumentáció alapján ismerjük csak. Azonban a meglévő töredékek sincsenek mindig abban az állapotban, amelyben Hölscher annak idején látta őket: sokuk összetöredezett, hiányoznak a darabjaik, vagy a szakszerűtlen tárolás és az időjárási tényezők együttes hatására alig maradt olvasható rajtuk a felirat. Előfordult, hogy egy ajtófélfa darabjai a Medinet Habu-i templomkörzet különböző pontjairól kerültek elő, így azonosításukban és esetleges összeillesztésükben fontos támaszt jelentettek az eredeti fényképek.

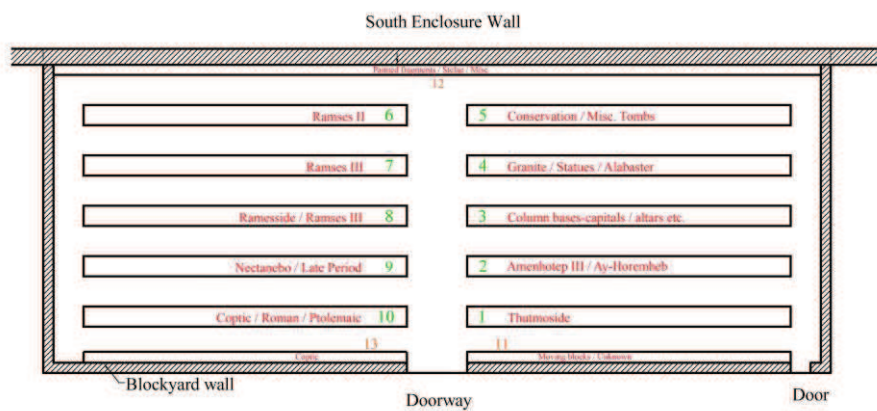
A leletcsoport helyszíni dokumentálását követően jelenleg a töredékek azonosítása, valamint a kapuk – egyelőre papíron történő – rekonstrukciója folyik. Ez az azonosítási munka, az Oriental Institute archívumának eredeti írásos és fényképes dokumentumainak köszönhetően, gyakran nem várt, páratlan eredményekkel jár, amikből egy példát szeretnék kiragadni és ábrán megmutatni. A kartotékon látható, már az ásatások során is töredezett állapotban talált ajtófélfa párból jelenleg csupán az egyik töredék alsó felét ismerjük. Bár a felirat szinte olvashatatlan rajta, az eredeti fotódokumentáció segítségével mégis lehetővé vált a szöveg értelmezése és elemzése, valamint az összetartozó töredékek együttes vizsgálata. E cikk terjedelmébe azonban nem fér bele a kutatás teljes menetének a bemutatása, így reményeim szerint munkám eredményeiről a közeljövőben egy külön írásban számolhatok majd be.

¹⁵ Lásd *Teilungliste* Gruppe II. 225.

Melléklet

A Medinet Habu-i új kőtár
Fotó: W. Raymond Johnson, 2012.

A Medinet Habu-i új kőtár platform kiosztása

MH Blocks & Fragments (MH bl.)

Block # 2406 Related to No # **2854**

Material	Sandstone
Datation	21st Dynasty
Field Location (Hölscher's Grid)	Great Temple Magazine
Actual Location (platform or Magazine)	New Blockyard, Mastaba 9
Original Site	Great Temple of Ramses III
Description	Bottom left side of a stela dedicated to Ramses III by High Priest of Amun, Pinodjem. Feet of carved standing figure, two horizontal rows of inscriptions.
Bibliography	Brundage, Burr C.: Notes on some blocks from the excavation of Medinet Habu (Dissertation), Chicago 1939, 16-17.

Measures (cm)		Comment
L	12.5	
W	13	
H	45	
Upper ø		
Lower ø		Conservation (Only if done) ☐
		Season (year)

Documentation: 3 Digital Pictures only

Neg1	MH bl. 2406	Import Neg 1
Neg2		Import Neg 2
Neg3		Import Neg 3
Other Negatives		

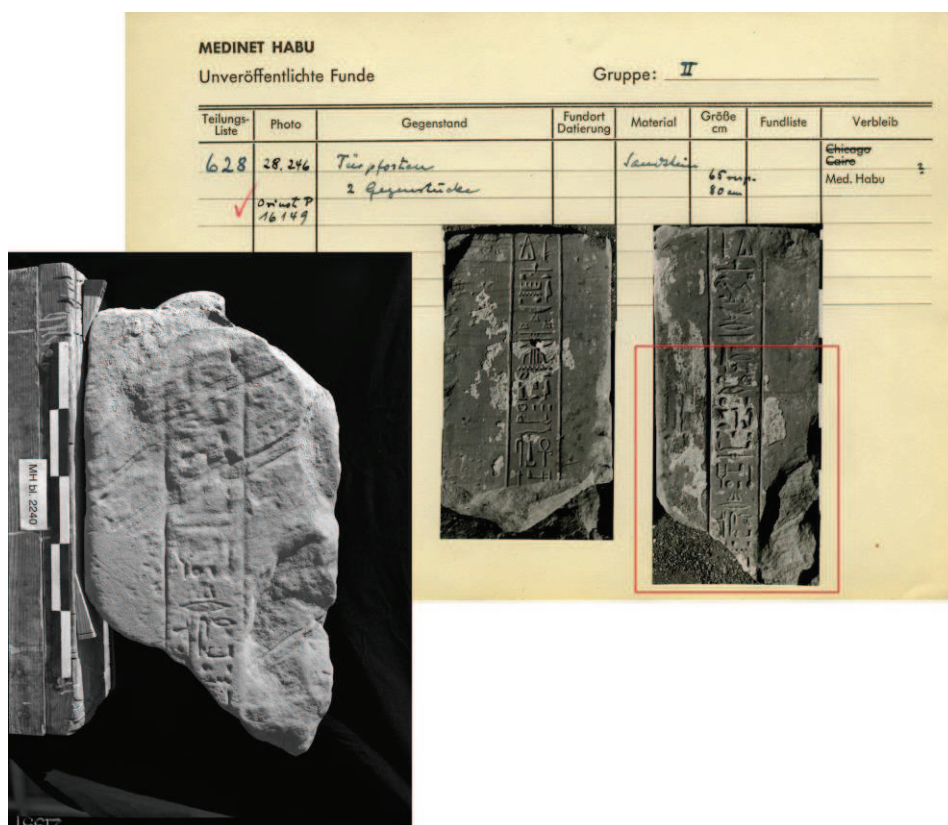

|< < > >|

A Medinet Habu-i kőtár számítógépes adatbázisának egy bejegyzése

Khonsumes házának kapu rekonstrukciója

Az eredeti ásatási dokumentáció felbecsülhetetlen segítséget jelent a töredékek azonosításához.

Egy példa a Holscher-féle tárgykatalógusra (*Teilungsliste*); balra: a töredék mai állapota. Fotó: Yarko Kobylecky, 2010.

KÁRPÁTI ATTILA ISTVÁN

Ember az anekdoták mögött. "Hőstettek" és gyászmunka Wesselényi Miklós gyermek- és ifjúkorában¹

Abstract

Miklós Wesselényi, the first leader of the Hungarian liberal reform-opposition in the Reform Era is known as the hero of many anecdotes. These stories survived the storms of the history in the pages of two Transylvanian writers' books, Zsigmond Kemény and Sándor Újfalvi. Those anecdotes are especially interesting, which elaborate the episodes of Wesselényi's childhood and adolescence. The historians hitherto didn't address the question of these stories credibility, and these stories became the part of the scientific biographies about Wesselényi.

The interdisciplinary research facilitate the deeper study of the first 18 years of his life. In 1809 he lost his father, and in 1815 his best friend and educator, Mózes Pataki passed away. These fatalities impacted a huge effect on him, and played a big part in the development of his personality.

Based on his letters and other sources the present study discusses the real events behind the anecdotes about Miklós Wesselényi, and his bereavement after his father's and his educator's death.

Ifj. Wesselényi Miklós báró egyike a magyar történelem azon személyeinek, akiket az utókor elsősorban a romantikus anekdoták hőseként ismer. Ezeket a történeteket, melyekben a főszereplő kivételes testi erővel vagy erkölcsi tartással rendelkezik, legelőször Kemény Zsigmond és Újfalvi Sándor vetette papírra. Különösen érdekes témát adnak azok az anekdoták, amelyek a Wesselényi gyermekkorában történt eseményeket dolgozzák fel. Amíg például az 1838-as pesti árvíz alatt végzett mentésről szinte könyvtárnyi irodalomból tájékozódhatunk, az árvízi hajós életének korai éveiről igen kevés forrás maradt fenn. Trócsányi Zsolt 1965-ben megjelent műve ugyan a gyermekkoráról is minden korábbinál részletesebb képet ad, azonban az anekdotákkal kapcsolatban csupán kételkedését fejezi ki.²

¹ A dolgozat szakmai lektorálását Dr. Csorba László végezte. Munkáját ezúton is köszönjük!

² TRÓCSÁNYI ZSOLT: *Wesselényi Miklós*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1965. 28-40. (a továbbiakban: TRÓCSÁNYI 1965)

Mindezek mellett azonban más téren is rejlenek lehetőségek Wesselényi gyermek- és ifjúkorának vizsgálatában. Az ifjabb Miklós életének első 18 évében ugyanis két olyan haláleset is történt, amely nagy hatást gyakorolt rá: 1809-ben édesapja, 1815-ben pedig nevelője és legjobb barátja, ifj. Pataki Mózes távozott el az élők sorából. 1965-ig a Wesselényiről szóló történeti irodalom csupán az említés szintjén foglalkozott a két halálesettel, s Trócsányi Zsolt ismerte fel elsőként a fenti események jelentőségét a fiatal ember életében. A pszichológia fejlődése révén napjainkban már olyan tudományos eszköztár áll rendelkezésünkre, amely lehetőséget ad arra, hogy rekonstruálni tudjuk a Wesselényiben lezajló gyászfolyamatot. Ifj. Wesselényi Miklós életének korai szakaszából két olyan elemet vizsgálunk, amely segíthet megismerni lelki világát, valamint eloszlatni néhányat a személye körüli tévesen berögzült ismeretek közül.

Wesselényi gyermekkorának historiográfiája

A két erdélyi szerző írásai sokáig rányomták bélyegüket a Wesselényi életével foglalkozó művekre. Az első tudományos céllal elkészített munka Szilágyi Ferenc Wesselényi-életrajza volt, melyben összefoglalta az ifjabb Miklós életének legfontosabb eseményeit, s azokat levéltári kutatásai során fellelt dokumentumokkal és levelekkel egészítette ki. A tudományos megközelítés mellett azonban a rövid írás gyermekkoráról szóló részére nagy hatást gyakorolt *A két Wesselényi Miklós*, amit az is mutat, hogy Szilágyi ugyanazzal a híres lovagló történettel kezdi művét, amely Kemény Zsigmond politikai jellemrajzának felütését is adja. Amellett azonban, hogy a szerző láthatóan hitelesnek fogadja el a Kemény által leírt eseménysort, korábban nem ismert adatokkal is szolgál; ő ismerteti meg Tökés János nevét a nagyközönséggel, s adatokat közöl a nevelő származásáról és külföldi útjáról is.³

Szilágyi Ferenc művével indult el *A két Wesselényi* hódító útjára a történészek körében, akik a későbbiekben is fontos és hiteles forrásként tekintettek Kemény Zsigmond művére. Szikszay Lajos is 1884-ben megjelent Wesselényi-életrajzában a gyermekévek eseményeinek ismertetésekor elsősorban a politikai jellemrajzra támaszkodott. Szikszay azonban az anekdoták terén már nagyobb tájékozottságot mutat, mint Szilágyi. Elsőként közli azt a híressé vált eseménysort, amely során a gyermek Miklós apja védelmére kardot ránt Közép-Szolnok megye gyűlésén.⁴ Az anekdotát először Újfalvi Sándor vetette papírra 1855-56-ban elkészült emlékirataiban, azonban

³ SZILÁGYI FERENC: *Ifjabb Wesselényi Miklós. Élet-és korrajz*. Budapest, 1876. 3-6.

⁴ SZIKSZAY LAJOS: *Hadadi báró Wesselényi Miklós emléke. Élet- és jellemrajz*. Budapest, 1884. 6-7. (a továbbiakban: SZIKSZAY 1884)

végrendeletében kikötötte, hogy műve csak halála után 15 évvel kerülhet a nyilvánosság elé. Eddigi ismereteink szerint Újfalvi 1866-ban bekövetkezett halála után 40 évvel, 1906-ban talált rá a dokumentumra Gyalui Farkas.⁵ Az 1884-ben közölt történet alapján azonban elképzelhető, hogy az *Emlékiratokra* – jóval megelőzve Gyaluit – Szikszay bukkant elsőként, hiszen azok 1881-től elérhetőek lehettek a nyilvánosság számára.

Szikszay Lajos életrajzát követően hosszabb szünet következett a Wesselényiről szóló történeti művek megjelenésében. A csendet a zilahi Wesselényi-szobor 1902. szeptember 18-i leleplezése törte meg, amely felélesztette a helyi emlékezetet. 1903-ban megjelent az ünnepség eseményeit és beszédeit összefoglaló kiadvány, amely ugyan tartalmazott egy rövid életrajzot, azonban az csupán Szikszay művének egy rövidített változata volt.⁶ Ugyanebben az évben került kiadásra egy rövid mű Fodor Dániel, a zilahi polgáriskola igazgatója által jegyezve. Fodor írása inkább tiszteletadásnak tekinthető, mint tudományos munkának, s nála is elsősorban Kemény műve köszön vissza.⁷

Az anekdotákra alapozó történeti művek sorában utolsóként, s egyben legterjedelmesebbként Kardos Samu két kötetre rúgó *Báró Wesselényi Miklós élete és munkái* című monográfiája említhető. Hiába előzte meg nagy várakozás a mű megjelenését, a debreceni ügyvéd nem tudott megfelelni a történészek által támasztott elvárásoknak. A legjobb kritikai véleményt Lengyel Miklós fogalmazta meg az Erdélyi Múzeum hasábjain, aki szerint „régem nem jelent meg a magyar könyvpiaczon annyi érdekes történeti kérdésbe bevilágítást nyújtó könyv.”⁸ Emellett azonban Lengyel a hibákra is felhívta a figyelmet: a forrásközlések utáni elemzések hiányára, a túlzott mennyiségű idézetre, valamint a báró írói tevékenységének hiányos ismertetésére.⁹ Kazinczy Ferenc leveleinek sajtó alá rendezője, Váczy János már nem volt ilyen jó véleménnyel Kardos munkájáról. Véleménye szerint aligha lehet a *Báró Wesselényi Miklós élete és munkái*t történeti műnek nevezni, mivel amellet, hogy nem lehet eldönteni, a mű adattár vagy életrajz, a szerkezet racionalitásának és a szerző elemzéseinek hiánya is problémás. Mindezek mellett Váczy kiemelte a szerző tárgyi tévedéseit – amelyek

⁵ M. NAGY OTTÓ: *Mezőkövesdi Újfalvi Sándor emlékiratai*. In: *Erdélyi Múzeum*, 1942. 47. kötet, 4. füzet. 591.

⁶ *Emlékkönyv a nagy Wesselényi Miklós báró zilahi szobrának leleplezési ünnepségéről*. Szerk.: ifj. KAPUS Sámuel. Zilah, 1903.

⁷ FODOR DÁNIEL: *Hadadi báró Wesselényi Miklós, a legmagyarabb magyar élet- és jellemrajza*. Zilah, 1903.

⁸ LENGYEL MIKLÓS: *Báró Wesselényi Miklós élete és munkái*. In: *Erdélyi Múzeum*, 22. kötet (1905) 4. füzet. 289. (a továbbiakban: LENGYEL 1905)

⁹ LENGYEL (1905): 288-289.

elsősorban az évszámoknál figyelhetők meg –, továbbá Wesselényi irreális mértékű eszményítését.¹⁰

A legélesebb bírálatot Friedreich István fogalmazta meg közel 30 oldalas kritikájában. A strukturális szakadozottság és az elemzések hiányának hangsúlyozása mellett Friedreich részletesen számba vette és korrigálta Kardos Samu tárgyi tévedéseit, valamint kimutatta, hogy a szerző minimális levéltári kutatást végezhetett, ellentétben az előszóban leírtakkal.¹¹ Friedreich kritikájának lényege egyértelmű: a történészi szakmának ki kell szorítani maga közül azokat, akik nem rendelkeznek kellő szakmai tudással ahhoz, hogy a történettudomány kritériumainak megfelelő munkát készítsenek.¹² A monográfia lesújtó visszhangját Ballagi Géza bírálatá tetőzte be, aki a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából véleményezte Kardos munkáját. Ballagi megerősítette az általa már ismert Friedreich-féle bírálatot, sőt annak felháborodott hangnemét is átvette.¹³ Konklúziója is megegyezik Friedreich nézetével: „A kritikai érzékek illetően teljes hiánya, párosulva a fennebb már említett egyéb fogyatkozásokkal, egyebet, mint kontármunkát nem eredményezhet.”¹⁴

A Kardos-monográfia kudarca után 60 évvel jelent meg az a mű, amely a mai napig alapvető irodalmát képezi a Wesselényi-kutatásnak. Trócsányi Zsolt *Wesselényi Miklós* című monográfiája hiánypótló munkának tekinthető több értelemben is: korábban nem ismert információkat közölt a zsibói báróról, több korábbi téves adatot is korrigált, s elemzéseivel, értelmezéseivel törekedett a lehető legteljesebb Wesselényi-kép lefestésére. Trócsányi elsősorban az életrajz politikai vetületére koncentrált, így a gyermek- és ifjúkor a kötet csupán elhanyagolható részét képezi. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem foglalkozik a legjelentősebb kérdésekkel: a nevelők személyével és a neveltetéssel, az apa halála utáni problémákkal, valamint az 1814-es Pataki Mózzsal és Döbrentei Gáborral tett utazás részletes ismertetésével.¹⁵

¹⁰ VÁCZY JÁNOS: *Báró Wesselényi Miklós élete és munkái*. In: *Századok*, 1905. (39. évf.) 10. sz. 948-949.

¹¹ FRIEDREICH ISTVÁN: *Báró Wesselényi Miklós legújabb életrajza*. In: *Budapesti Szemle*, 1905. (33. évf.) 124. kötet, 347. sz. 237-239. (a továbbiakban: FRIEDREICH 1905)

¹² FRIEDREICH (1905): 248-249.

¹³ BALLAGI GÉZA: *Kardos Samu: Báró Wesselényi Miklós élete és munkái*. In: *Egyetemes Filológiai Közlöny*, 1906. (30. évf.) 143. (a továbbiakban BALLAGI 1906)

¹⁴ BALLAGI (1906): 142.

¹⁵ TRÓCSÁNYI (1965): 28-39.

Wesselényi Újfalvi Sándor anekdotáiban

Ifj. Wesselényi Miklós gyermekkorából csupán pár levél maradt az utókorra. A gyermeki kéz eme keltezetlen művei betekintést engednek az ifjabb Miklós lelki világába. Van közöttük, amelyet a lelkiismeretes tanuló ír,¹⁶ s van olyan is, amelyet az apjáért aggódó fiú.¹⁷ Az egyik, id. Wesselényi Miklósnak címzett levél azonban érdekes, első látásra nehezen értelmezhető információkkal szolgál: „*Megtsaltam Édes Apot, mert jól tanultam.*”¹⁸

A furcsa mondat hátterét Újfalvi Sándor egyik anekdotája világítja meg, amelyet állítása szerint Teleki Józseftől hallott. A gyermekkor kapcsán ez az egyetlen történet, amelynek forrását név szerint ismerjük. Újfalvi emlékiratai szerint a Teleki-testvérek látogatásakor id. Wesselényi tudáspróbát rendezett a gyermekek között, azonban fia egyáltalán nem felelt a kérdésekre. „*Rendkívül sérté ez atyja ambícióját, míg bosszúsága dühre változott; tele torokkal kiáltá fel a hajdú tizedest, fiát vasra vereté, és fegyver között a kastély börtönébe kísérteté*” – írja Újfalvi.¹⁹

A levél tartalmának magyarázatára nem szolgálhat más történet, mint az Újfalvi által leírt anekdota. Azonban az az állítás, hogy az apa tömlöcbe küldte fiát, nem felel meg a valóságnak, mivel sem a zsidói kastély történetével foglalkozó tanulmányokban, sem a kastély alaprajzán nem találhatunk olyan utalást, miszerint az épületnek lett volna börtönként szolgáló helyisége. Az anekdotából annyit tekinthetünk megtörténtnek, hogy volt egy rögtönzött vizsgáztatás, ahol a gyermek Miklós nem felelt meg apja elvárásainak. Büntetést is kaphatott az apai utasításnak való ellenszegülése miatt, mivel a „*Hálo házbol*”, vagyis a hálósobából,²⁰ valamint a boríték szerint „*Édes Aponak a Palotára*” küldi bocsánatkérő levelét.²¹ Eszerint a gyermek nem a kastély főépületében, hanem az egyik melléképületben tölthette büntetését, amely rendelkezett hálósobával.

A helyszín beazonosításához át kell tekinteni a zsidói Wesselényi-kastély melléképületeinek történetét. Cserey Farkas 1807. december 28-án Kazinczyhoz intézett levelében megemlíti a két pavilont, amelyek a déli kapu

¹⁶ „*Megengednek edes mamaék hogy ma nem tanultam. De Honap kipotolom a majit is mert honap jól akarok tanulni.*” Kolozs Megyei Állami Levéltár (a továbbiakban: KMÁL) 250/159 Ifj. Wesselényi Miklós keltezetlen levele Cserei Helénához

¹⁷ „*Édes Apo alázatos fija instálja hogy meg ne fajan a feje jöjön haza mert busulok hogy ismet rozabul lesz. A gyomra is üres, 's meg fájul.*” KMÁL 250/159 Ifj. Wesselényi Miklós keltezetlen levele id. Wesselényi Miklóshoz

¹⁸ KMÁL 250/159 Ifj. Wesselényi Miklós keltezetlen levele id. Wesselényi Miklóshoz

¹⁹ ÚJFALVI SÁNDOR: *Emlékiratok*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990. 82. (a továbbiakban: ÚJFALVI 1990)

²⁰ *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. 4. kötet*. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: SZABÓ T. ATTILA. Budapest – Bukarest, Akadémiai Kiadó – Kriterion, 1984. 998.

²¹ KMÁL 250/159 Ifj. Wesselényi Miklós keltezetlen levele id. Wesselényi Miklóshoz

két oldalán ma is láthatók.²² Kazinczy Ferenc feljegyzései szerint azonban a két pavilon funkciója kizárja, hogy onnan írta volna bocsánatkérését az ifjabb Miklós, mivel a nyugati pavilonban volt a könyvtár, a keleti pedig mezőgazdasági épületként működött.²³ A büntetés helyszínéül merülhetne fel a keleti melléképület, ez azonban Kazinczy leírásában kocsiszínként szerepel, és az id. Wesselényi halála után, 1810 márciusában készült összeíráskor még nem készült el teljesen.²⁴ A felsorolt épületek mindegyike a kastély udvarán helyezkedik el, ezek mellett két olyan épület van, amely a kastélytól távolabb fekszik. Az egyik a lovarda, amelyet id. Wesselényi Miklós már 1771 előtt megépíttetett,²⁵ azonban ez sem rendelkezik hálósobával. A másik épület a Wesselényi István által 1702-ben emeltetett első lakóépület, amelyet Bíró József szerint 1749-ben felújítottak.²⁶ Ez a ma is látható főépület elkészültével vélhetően elvesztette funkcióját, s a kastély történetével foglalkozó szakirodalom sem tesz róla említést. 1816-ban Kazinczy zsibói látogatásakor az épület még állt.²⁷ A régi lakóépület ma már nem található meg a kastély parkjában, feltehetően 1830-ban bontották el. Édesanyja halála után Wesselényi nagyszabású átépítési munkálatokba kezdett, így az is elképzelhető, hogy a régi épület ekkor került lebontásra.²⁸ Ez az egyetlen olyan létesítmény, amely a kastély főépületén kívül rendelkezhetett hálósobával, valamint a gyermek születése és az apa halála közötti időben még állt. A gyermek ebben az épületben tölthette büntetését, s innen írhatta apjának bocsánatkérő levelét.

Az esemény időpontjára Újfalvi utal, mivel a történet szerint Wesselényi „*rögtön hívja Tökést, fia nevelőjét, és megrendeli fiával azonnal próbatételt tartani.*”²⁹ Mivel Tökés János 1806 októberében indult útnak, hogy megkezdje külföldi tanulmányait, így nagy valószínűséggel indulása és 1804. január 1. között történhettek az események, de biztosan nem Tökés 1809-es hazatérése után. Az időpont meghatározásában támpontot jelenthet a gyermeki kézírás. Az első ifj. Wesselényi által írt datált levél 1806. szeptember 2-án kelt, s az írás már egy gyakorlott kéz munkájáról tanúskodik. A kérdéses dokumentum azonban egyértelműen gyakorlatlan kézírással készült, amely félúton van a nyomtatott és az írott betűk között. Ennek

²² Kazinczy Ferenc levelezése. V. kötet. Szerk.: VÁCZY JÁNOS. Budapest, 1894. 255.

²³ KAZINCZY FERENC: *Erdélyi levelek*. Budapest, Eötvös J. KVK. 2008. 174. (a továbbiakban: KAZINCZY 2008)

²⁴ B. NAGY MARGIT: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest, Kriterion, 1970. 199. (a továbbiakban: B. NAGY 1970)

²⁵ B. NAGY (1970): 191.

²⁶ BÍRÓ JÓZSEF: *A zsibói kastély*. Budapest, 1942. 4.

²⁷ KAZINCZY (2008): 174.

²⁸ B. NAGY (1970): 200.

²⁹ ÚJFALVI (1990): 82.

tükrében bizonyosan állítható, hogy a régi épületből címzett levél jóval 1806 szeptembere előtt keletkezett.

Újfalvi Sándor történetének tehát csak egy állítása hamis: a gyermek Miklós nem a börtönben töltötte büntetését. Ez az elem azonban nagyobb jelentőséggel bír, mint az első látásra gondolnánk. Az anekdota egyszerre két feladatot lát el: egyrészt kiemeli az apa közismert jellemhibáit – az erőszakosságot, a túlzott szigort és a hirtelen haragot –, másrészt pedig szenvedő alanyként, aránytalan mértékben megbüntetett félként jeleníti meg a gyermeket, aki még ezt a kemény bánásmódot is gond nélkül, már-már hősként viseli. Más kép rajzolódik ki előttünk, ha megnézzük, hogy az egyetlen zsibói könyvtárban található olyan pedagógiai műben, amely foglalkozik a fegyelmezés kérdésével, valamint Teleki László *A nevelésről* című kéziratában hogyan jelenik meg a büntetés jelentősége.³⁰

Teleki László kéziratának morális nevelésről szóló részében foglalkozik a büntetéssel. A nevelő és a nevelt kapcsolatának alapját meglátása szerint a bizalom adja, s ennek jegyében elítéli a testi fenytést. Csupán egy esetben lehet kivételt tenni: ha a gyermek folyamatosan hazudozik. A büntetés során arra kell törekedni Teleki szerint, hogy a gyermek megbánja tettét, és belássa, hogy hibázott. A fenytés nemének és mértékének helyes megválasztása azért is fontos, mert a gyerek így érti meg, hogy mi a rossz és mi a jó; ha verést kap, pusztán azért nem fog rosszat csinálni, mert fél a fenytéstől. Az Újfalvi által leírt anekdotához illeszkedik Teleki azon tanácsa, miszerint a gyermekben a makacsságot csírájában el kell fojtani, és hamar engedelmességre kell bírni. Arra kell tehát törekedni, hogy a gyermek bizalommal és engedelmisséggel legyen a nevelő és a szülők irányába.³¹

Az eset egy másik pedagógia munkával is nagy hasonlóságot mutat, ez pedig az *Emil, avagy a nevelésről*. Rousseau az engedetlen gyerek büntetéséül egy olyan formát választ, amely meglepő egyezést mutat az ifjabb Miklós büntetésével. „Ekkor bezárjátok a gyermeket a sötétbe, egy ablaktalan helyiségbe” – javasolja a francia szerző.³² Rousseau felvázolja a büntetés során a gyermekben végbemenő lelki folyamatokat is: miután rájött, miért lett bezárva, és megtanulta az eset tanulságait, értesíti szüleit, és megegyezik velük, hogy többet nem fog úgy viselkedni, amivel kiérdemelte a retorziót.³³

³⁰ Az apa halála után az özvegyen maradt Cserei Heléna id. Teleki Lászlótól kért segítséget fia nevelésével kapcsolatban, aki egy nevelési tanácsadót készített *A nevelésről* alapján. Levelezésükből kiderül, hogy az anya tisztában volt Teleki pedagógiai munkásságával, sőt elképzelhető, hogy Teleki már korábban is szerepet játszott az ifjabb Miklós nevelésében.

³¹ MTAK Kézirattár, M. Irod. Régi s Újabb Írók művei 4-r. 133. sz. Teleki László: *A nevelésről*. 16-17.

³² ROUSSEAU, JEAN JACQUES: *Emil, avagy a nevelésről*. Budapest, Papyrusz Book, 1997. 57. (a továbbiakban: ROUSSEAU 1997)

³³ ROUSSEAU (1997): 57.

Mivel a Rousseau-i tanáccsal ekkora hasonlóságot mutat az ifjabb Miklós története, nagy valószínűséggel tudatos szülői cselekedetről van szó ebben az esetben, s nem a hirtelen harag megnyilvánulásáról, ahogy azt Újfalvi állítja. Ez a büntetési forma teljesen illeszkedik id. Teleki László nevelési rendszerébe, hiszen a gyermeket nem éri testi fenytés, valamint megtanulja, hogy miért kapta a büntetést. Mindezek mellett azt sem szabad elfelejteni, hogy – ha elfogadjuk Újfalvi azon állítását, hogy a büntetést a gyermek engedetlensége miatt kapta, melyet a Wesselényi által írt levél tartalma alátámaszt – a makacsság Teleki szerint olyan gyermeki tulajdonság, amelyet még csírájában el kell fojtani. A levél megírásának ténye azt bizonyítja, hogy Rousseau módszere a gyermek Wesselényi esetében hatásos volt. Helytelen tehát Szikszay Lajos azon állítása, miszerint az apa a „*daczoskodó gyermeket már 5-6 éves korában is kurta vassal is fenytette.*”³⁴

Ifj. Wesselényi Miklós gyermekkoráról ismerünk egy másik történetet is, amely Újfalvi Sándor tollából maradt ránk. Eszerint egy megyegyűlésen az apa szabad utat engedve indulatainak, szidni kezdte a főispánt, azonban a gyűlés résztvevői kiálltak a sértett fél mellett, és ki akarták dobni Wesselényit az ablakon. Az ott lévő gyermek először kérni kezdte a feldühödött rendeket, ne bántsák apját, majd kardot rántva igyekezett megvédeni az idősebb Miklóst. „*A hős szavak megtermék szokott hatásukat, a böszültség érzékenységre válik... a lelkesült fiút ölbe ragadván, rendre csókolgatják...*” – zárja az anekdotát Újfalvi.³⁵

A történet valóságalapjának és hátterének vizsgálatát már Friedreich István elvégezte 1905-ben. A szerző eredetileg Kardos Samu monográfiáját vette górcső alá, s így találkozott a történettel. Friedreich csupán a forráskritika hiányának illusztrációjaként említi ezt a történetet, s nem tesz említést a történet lehetséges forrásáról. Egyértelműen bebizonyítja azonban, hogy a történetnek nincs valóságalapja. A megyegyűlés jegyzőkönyvét megvizsgálva kimutatta, hogy Wesselényi három napon keresztül folyamatosan megzavarta a gyűlés munkáját, mivel egy már többször elutasított indítványát nem akarták megtárgyalni. Az ülést az idősebb Miklós viselkedése miatt fel kellett függeszteni, majd a feldühödött Wesselényi Toldi Zsigmond szállására rohant, ahol megtámadta a főispánt, és csak a jelenlévők közbelépése akadályozta meg, hogy ne történjen tragédia.³⁶ Felmerül azonban a kérdés: ha nincs valóságalapja a történetnek, hogy állt össze az anekdota, és miért pont ezekből az elemekből?

A kérdés megválaszolásához Tökés János egyik keltezetlen levele nyújt segítséget. A nevelő Bethlen Gergelynél tett látogatásáról számol be az

³⁴ SZIKSZAY (1884): 6.

³⁵ ÚJFALVI (1990): 93.

³⁶ FRIEDREICH (1905): 237-239.

apának, ahol többek között a Toldi-incidensről is beszélgettek. A levélből annyi derül ki, hogy a főispán állítása szerint a gyermek Miklós is a helyszínen volt Wesselényi támadásakor, de az asszonyokkal együtt egy másik helyiségben tartózkodott az események alatt. A Tökés által írt levél alapján ifj. Wesselényi legfeljebb fültanúja volt az eseményeknek, nem pedig aktív résztvevője. A nevelő beszámolójából azonban egy másik információ is eléink tárul. Tökés kezébe került egy dokumentum, amely kérvényezte a Wesselényi elleni vizsgálatot nemcsak a Toldi-incidenssel, hanem más kérdésekkel kapcsolatban is. Tökés meglepetten, sajnálkozva írta az apának, hogy fia is szerepel az írásban. A nevelő meglepődéséből arra következtethetünk, hogy a gyermekre vonatkozó állítások hamisak. Az ominózus irat írója szerint ugyanis az ifjabb Miklós is jelen volt az eseményeknél, *„kardot akart huzni, mindegyre huzogatta, de minthogy belé volt rosdásodva nem huzhatta ki.”*³⁷

A Tökés János által említett irat két olyan információval is szolgál, amely a későbbi anekdota alapját képezi: egyrészt a gyermek jelen volt, amikor az erőszakos esemény történt, másrészt pedig kardot akart rántani. Az Újfalvi által leírt történet ezt a két információt felhasználva jöhetett létre annyi változtatással, hogy a gyűlés és az incidens eseményeinek összekeverésével a gyermek pozitív színben tűnjön fel. Már az anekdota kezdeti, problémát kiváltó szituációja jelzi a manipuláció célját, s ennek eszközeit és módját a szereplők beállításában kell keresnünk. Az idősebb Miklós felháborodott kirohanása önmagában rossz döntésnek bizonyul és jellemének hibáira utal, azonban a kiváltó ok a főispán határozatlansága, aki a rá vonatkozó jelzéből ítélve szintén rossz színben tűnik eléink.³⁸ Összetűzésbe kerül egymással a két szereplő, azonban egyikük sincs erkölcsi fölényben – ekkor viszont megjelenik a pozitív szereplő, a gyermek, s megvédi apját. Ahhoz azonban, hogy a történet főszereplője a gyermek legyen, a Tökés levelében szereplő kardkirántás elemét olyan szituációba kell helyezni, ahol a cselekvés célja nemes. Az apa szorult helyzetbe hozásával ez megtörtént – emellett azonban a mozdulatot is sikeresként kell bemutatni.³⁹ Nem lehet tudni, Újfalvi mennyire ismerte a történet gyökereit, illetve a leírt eseménysor a saját szüleménye vagy valahol, esetleg éppen Wesselényitől hallotta. A Tökés levelében leírt két adat manipulálásával egyértelműen az volt a cél, hogy egy olyan történet jöjjön létre, amelyben – a korábbi anekdotához hasonlóan – a gyermek megkérdőjelezhetetlen hősként jelenik meg.

Újfalvi motivációját nem ismerjük, pusztán hipotézis felállítására van lehetőségünk. A válasz a szerző Kemény Zsigmonddal szembeni

³⁷ KMÁL 250/73 Tökés János keltezetlen levele id. Wesselényi Miklóshoz

³⁸ ÚJFALVI (1990): 93.

³⁹ ÚJFALVI (1990): 93.

ellenérzésében kereshető. Újfalvi kifejezetten rosszul vélekedett arról, hogy Kemény *A két Wesselényiben* főleg főhősei rossz tulajdonságait helyezte előtérbe, s ezzel megsértette emléküket, amelyet az *Emlékiratok* írója „nemzeti bűnnek” titulált.⁴⁰ Újfalvi a Wesselényi-emlékezet helyreállítását és védelmezését tartotta szem előtt, amelynek alapja saját bevallása szerint szoros családi kapcsolata a Wesselényiekkel, amit édesapja és id. Wesselényi Miklós kapcsolatából vezetett le. Ennek fényében saját személyét kifejezetten közeli, bizalmas viszonyban ábrázolta a családdal.⁴¹ Az *Emlékiratok* lapjain a szerző nem elsősorban saját tetteire koncentrál, hanem – Benkő Samu szavaival élve – „gondolkodó tanúként” meg akarja ismertetni a nagyközönséggel az általa ismert történelemformáló személyek életét és jellemét.⁴² A zsidói családdal való közeli kapcsolata egyrészt feljogosítja őt erre a szerepre, másrészt pedig arra szolgál, hogy alátámassza állításai valóság alapját. Ahogy Újfalvi is felismerte, Kemény Zsigmond a gyermek Wesselényi erényeit és tetteit ezzel szemben arra használta fel, hogy bebizonyítsa, mennyivel több lehetett volna hőse felnőtt korában.⁴³ *A két Wesselényiben* szereplő híres lovaglő történet is ennek fényében értelmezendő: a gyermeket a szerző minél magasabbra akarja emelni, hogy annál nagyobb legyen a zuhanás. Mindemellett ez az anekdota Wesselényi életének legkorábbi szakaszában játszódik, így az eredetmonda szerepét is betöltheti. Ha a Kemény Zsigmond elleni ellenszenvből indulunk ki, nemcsak a két Miklós emlékezetének védelmét fedezhetjük fel a két anekdota mögött, hanem a versengést is. Újfalvi a Wesselényi-családdal való szoros viszonyával azt is jelezni akarja olvasóinak, hogy mélyebb, sokkal régebbi kapcsolatban áll velük, mint Kemény. Ez alapján elképzelhetőnek tartom, hogy a két fentiekben szereplő történetet vetélytársa cáfolására és ellensúlyozására akarta az utókorra hagyni. Ezt támasztja alá az is, hogy Keményhez hasonlóan egy lovaglással kapcsolatos történetet is közöl, amely az apa viselkedésében és a szereplők érzelmi reakciójában közös vonásokat mutat *A két Wesselényiben* olvasható anekdotával.⁴⁴ Újfalvi Sándor tehát kizárólagos jogot formált arra, hogy a zsidói báró életét bemutassa.

A princeps juventutis hungaricae és a gyász

Az ifj. Wesselényi Miklós lelki világának, azon belül is a két haláleset rá gyakorolt hatásának vizsgálatához levelezése képezi a forrásbázist. Apja

⁴⁰ ÚJFALVI (1990): 72.

⁴¹ ÚJFALVI (1990): 69.

⁴² ÚJFALVI (1990): 7.

⁴³ KEMÉNY ZSIGMOND: *A két Wesselényi*. In: *Magyar szónokok és státusférjak*. Szerk.: CSENGÉRY Antal. Pest, 1851. 116.

⁴⁴ ÚJFALVI (1990): 83-84.

halála után Kazinczy Ferencről, nevelője elhunytakor pedig barátjától és tanárától, Döbrentei Gábortól kért segítséget.

A széphalmi vezér és az ifjabb Miklós kapcsolata 1809 szeptemberében kezdett szorosabbá válni. Az apa és Kazinczy már jóval korábban rendszeresen leveleztek, sőt barátoknak tekintették egymást.⁴⁵ Kazinczy már ezt megelőzően is jó véleménnyel volt a gyermekről, azonban az ifjabb Wesselényi 1809. március 26-i nagykárolyi katonai szemlén nyújtott teljesítménye után már nemcsak az apával, hanem fiával is közölte elismerését. Sőt, a fiúhoz címzett óda elkészítésével már egészen más célja volt: örök emléket akart állítani a 13 éves Miklós tettének.⁴⁶ Pár hónappal később azonban már az apára emlékezett, mivel 1809. október 25-én id. Wesselényi Miklós eltávozott az élők sorából. Az anyának írt soraiban világos párhuzamot vont apa és fia között, s elsősorban az erényeket tekintve nagy jövőt jósolt az ifjabb Wesselényinek.⁴⁷ Mindemellett az elhunytat övező negatív emlékezetet ellensúlyozva igyekezett a gyászoló özvegyet és az egyetlen utódot átsegíteni a nehéz időszakon.⁴⁸ Kazinczy nemcsak szellemi téren próbálta meg ápolni az idősebb Miklós emlékét, hanem materiálisan is, ugyanis elvállalva Cserei Heléna és az ifjabb Miklós felkérését, nagy lendülettel kezdte el megtervezni mind a Wesselényi-kripta közelébe építendő emlékművet, mind az idősebb Miklós emlékére írt verseket tartalmazó kiadványt.⁴⁹

Kazinczy és a későbbi árvízi hajós kapcsolata 1810 márciusában fordulóponthoz ért. „*En érőbb Barátra a' Mlgs Urnál nem találtam, kivel ez nap érzésimet közölhessem...*” – írja Wesselényi a széphalmi nyelvújítónak.⁵⁰ A levél arra enged következtetni, hogy a nagykárolyi felvonulás évfordulója nagy hatást gyakorolt Wesselényire, de egyben hozzá is segítette ahhoz, hogy továbblépjen a gyász feldolgozásában. Levelében Kazinczy barátságát kéri, azonban írásából a fogalom sokkal mélyebb jelentése világlik ki. Az ifjabb Miklós Kazinczyt nem csupán barátának, hanem mentornak akarja felkérni. Célja az, hogy méltó örököse legyen apjának, s egyrészt segítségre, másrészt pedig szigorú felügyeletre van szüksége. A kérésből világosan kitűnik, hogy Wesselényi átértékelte apja emlékét, és külön tudta választani mind az idősebb Miklós, mind saját jellemének rossz tulajdonságait. Úgy akar apjához hasonlítani, hogy tudatosan törekszik elhagyni azokat a személyiségjegyeket, amelyeket hibásnak vél.⁵¹

⁴⁵ Kazinczy Ferenc levelezése. IV. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, 1893. 313.

⁴⁶ Kazinczy Ferenc levelezése. VI. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, 1895. 533.

⁴⁷ Kazinczy Ferenc levelezése. VII. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, 1896. 234-235. (a továbbiakban: KAZINCZY 1896)

⁴⁸ KAZINCZY (1896): 316.

⁴⁹ KAZINCZY (1896): 329-335.

⁵⁰ KAZINCZY (1896): 336.

⁵¹ KAZINCZY (1896): 336.

Az elhunythoz való hasonlítani vágyás a gyermeki gyász természetes velejárójának tekinthető. Erna Furman gyermekpszichológus szerint a gyermekkori gyászmunka egyik jellegzetessége az, hogy a gyerek azonosulni akar az elhunyt egyes tulajdonságaival.⁵² Wesselényi eme lépése sokat elmond a fiú akkori aktuális lelkiállapotáról. A Kazinczy Ferencnek írt levélben foglaltak arról árulkodnak, hogy 1810 márciusára az ifjabb Miklós már a veszteség feldolgozásának utolsó előtti, úgynevezett átdolgozó szakaszához ért. A gyászmunka eme fázisában jellemző ugyanis az elhunyról való tudatos visszaemlékezés, amiben már sokkal inkább a racionalitás, mint az érzelmek játszanak fontos szerepet. Mindemellett az évfordulók alkalmával előkerülnek az érzelmi reakciók, azonban intenzitásuk kisebb, és nincsenek jelen folyamatosan, csupán időszakosan.⁵³ Erre a lelkiállapatra enged következtetni, hogy Wesselényi a nagykárolyi szemle évfordulójára időzítette levele megírását, továbbá az, hogy apja személyiségét már objektívabban tudja megítélni.⁵⁴

„...lehetetlen volt a' legszívesebb tisztelet nélkül látnom, olvasnom” – írja válaszában Kazinczy a 13 éves Wesselényi levelére válaszul.⁵⁵ Nagy lelkesedéssel és örömmel osztja meg vele gondolatait a jellemfejlődésről, s véleménye sokban hasonlít id. Teleki Lászlóéhoz. Kazinczy szerint a legjobban a keménységre és indulatosságra kell barátjának figyelnie. A probléma felismeréséig egy véleményen van Telekivel, azonban a módszerről eltérően vélekedik. Amíg a gróf az anyának írja tanácsait, így egyértelműen pedagógiai módszereket javasol, addig Kazinczy egyből a gyermeket szólítja meg, és az anyai példa követésére inti a fiatal bárót. Nemcsak a mintát kell azonban követni, le is kell vonni az elődök hibáiból a tanulságot.⁵⁶ A széphalmi vezér Wesselényi jellembeli és szellemi fejlődésére egyaránt nagy hangsúlyt fektetett. Mint leveléből kiderül, Cserei Heléna fia 1810 őszén megrendezett nyilvános vizsgájára sokakat meghívott, azonban közülük az eseményen csak kevesen voltak jelen. Kazinczy ez alkalommal is lehetőséget lát a fiatal személyiség fejlesztésére, s a meghívottak közönyét arra használja fel, hogy az érdektelenség ellenére is tettekre és teljesítményre sarkallja pártfogoltját, és csendes türelemre tanítsa őt.⁵⁷

⁵² VIKÁR GYÖRGY: *A gyermek és a gyász*. In: *Gyógyítás és öngyógyítás. Tanulmányok a pszichotraumák elaborációjának köréből*. Szerk. VIKÁR György, Budapest, Magvető, 1984. 109.

⁵³ PILLING JÁNOS: *A gyász lélektana és a gyászolók segítése*. In: *A halál, a haldoklás és a gyász kultúranropológiája és pszichológiája*. Szerk. PILLING János. Budapest, Semmelweis K., 2010. 180. (a továbbiakban: PILLING 2010)

⁵⁴ KAZINCZY (1896): 316-317.

⁵⁵ KAZINCZY (1896): 395.

⁵⁶ KAZINCZY (1896): 395.

⁵⁷ *Kazinczy Ferenc levelezése. VIII. kötet*. Szerkesztette: VÁCZY János. Budapest, 1898. 131. (a továbbiakban: KAZINCZY 1898)

Wesselényi egy év alatt fel tudta dolgozni apja halálát. 1810. október 25-én Kazinczyhoz írt levele arról tanúskodik, hogy a gyászmunka utolsó állomásánál, az adaptációnál járt. Ennél a fázisnál a gyászoló kialakítja és elfogadja az elhunyt nélküli életmódot, gondolatai a jövőre koncentrálnak. A veszteség átélése erősítheti vagy gyengítheti az egyént attól függően, hogyan értékeli a folyamat során szerzett tapasztalatait.⁵⁸ Apja elvesztésének első évfordulóján Wesselényi természetesen megemlékezik az idősebb Miklósról, azonban ezek a sorok már nem az elhunyról, hanem a példaadó személyről szólnak. A veszteségből fakadó érzelmek elfogadássá alakultak át, így még jobban megerősödik a fiú önképének azon szegmense, miszerint apja követője akar lenni. Mindezek mellett az elhatározás egyértelműen jövőjének céltudatos tervezésére vonatkozik.⁵⁹

Wesselényi az apa elvesztése utáni gyászfolyamatból megerősödve, eltökélten kerül ki.⁶⁰ Mindebben azonban jelentős szerepet tulajdoníthatunk Kazinczy Ferencnek, hiszen nemcsak tanácsaival segítette az ifjabb Miklós jellemformálódását, hanem rövid művével és az emlékmű tervezésével hozzájárult ahhoz, hogy az özvegyben és fiában egészséges módon menjen végbe a gyászmunka. Trócsányi Zsolt *Wesselényi Miklós* című monográfiájában Kazinczy szerepét és hatását károsnak mutatja be, mivel szerinte a széphalmi vezér önellentmondásba keveredik. Kazinczy ugyanis egyik sorában figyelmezteti fiatal barátját a hiúság elkerülésére, következő mondatában azonban már a jövő nagy férfit látja benne, s dicséréteivel elhalmozza, amivel – Trócsányi szerint legalábbis – rossz hatással van Wesselényire.⁶¹ Úgy vélem azonban, hogy ez a bemutatás kissé egyoldalú, és valójában Kazinczy szerepe jóval árnyaltabb a fiatalember lelki élményeinek alakításában. Trócsányi is elismeri a gyermek koraérettségét, azonban mindezt csupán leveleinek stílusában fedezi fel. Emellett azonban nemcsak Wesselényi stílusa, hanem egész gondolkodása, lelki világa is azt mutatja, hogy életkorához képest fejlettebb volt – elég csak 9 évesen a zilahi megyegyűlésen elmondott beszédére gondolnunk. Trócsányi továbbá nem vette számításba a Teleki László által írt tanácsok, valamint az édesanya szerepét Wesselényi jellemének fejlődésében, s nem szabad megfeledkezni az apa elvesztését követő gyászfolyamatról sem. Mindezek tükrében úgy vélem, hogy Kazinczy kifejezetten jó hatással volt az ifjabb Miklósról, s tudtán kívül hozzájárult a Teleki László tervezetében található jellembeli változások megvalósításához.

⁵⁸ PILLING (2010): 181.

⁵⁹ *Kazinczy Ferenc levelezése. IX. kötet.* Szerk.: VÁCZY János. Budapest, 1899. 141-142. (a továbbiakban: KAZINCZY 1899)

⁶⁰ KAZINCZY (1898): 141.

⁶¹ TRÓCSÁNYI (1965): 33-34.

Kazinczy és Wesselényi fennmaradt levelezése a veszteség feldolgozását követően a korábbiakhoz képest feltűnően megritkul. Ugyan a zsidói emlékmű tervezése és kivitelezésének szervezése továbbra is folyamatban volt, a fennmaradt levelezés arról tanúskodik, hogy sem az özvegy, sem a fiú nem érdeklődött Kazinczynál ezzel kapcsolatban. A széphalmi vezér 1812. április 29-én írt levelében kerül elő ismét a téma, amelyben közli az ifjabb Miklóssal, hogy nekikezd az összegyűjtött művek és a két gyászbeszéd kinyomtatásának.⁶² Írásából kitűnik, hogy hiányolja fiatal barátja leveleit. 1812 áprilisa után nem váltanak levelet egymással, azonban Wesselényi és Kazinczy barátsága továbbra is fennmaradt, s mindketten szép emlékként őrizték meg az ifjú báró és nevelője, Pataki Mózes 1814 novemberében Széphalmon tett látogatását.⁶³

Nem sokkal hazatérésük után az események nagy fordulatot vettek. Pataki 1815. január 5-i Kazinczyhoz írt levele arról tanúskodik, hogy utazás közben tüdőgyulladást kapott, s állapota csak lassan javult.⁶⁴ A betegség lefolyásáról a fennmaradt források nem adnak túl sok információt, csupán annyit tudhatunk meg a levelekből, hogy január 20-án a nevelő állapota már nagyon válságos, s Wesselényi tisztában van azzal, hogy barátja nemsokára meghal. Az ifjú először Zsidóra menekülne a Pataki halálával való szembenézés és a magány elől, de idővel rájön, hogy az otthoni környezet és a rengeteg emlék csak rontana lelkiállapotán. Megpróbál menekülni a tehetetlenségből, s inkább a halál utáni eljövendőre koncentrálni: elkezd intézkedni a temetés körülményeivel kapcsolatban, mintegy átugorva a halál pillanatát.⁶⁵

A Wesselényi-kutatás Tőkés Jánost ismeri ifj. Wesselényi Miklós első nevelőjeként, azonban a levéltári források megkérdőjelezzik ezt. A Kolozs Megyei Állami Levéltárban található szerződés értelmében Tőkés 1804. január 1-jétől látta el a nevelői feladatokat.⁶⁶ Egy id. Pataki Mózes által id. Wesselényi Miklóshoz írt levél azonban arról tanúskodik, hogy fiát 1802 júliusában Zsidóra küldte az apa kérésére. A 18 éves fiatalember jövőjéről szülei ekkor még nem döntöttek, s a levélből úgy tűnik, hogy az ifjabb Mózes Zsidóra érkezésekor nem volt meghatározva, mennyi ideig marad a Wesselényi-családnál.⁶⁷ Mindezen információk arra engedhetnek következtetni, hogy Zsidón nevelőként vagy tanítóként is alkalmazhatták ifj.

⁶² KAZINCZY (1899): 429.

⁶³ Az utazás részleteihez ld. TRÓCSÁNYI (1965): 34-38.

⁶⁴ *Kazinczy Ferenc levelezése. XII. kötet.* Szerkesztette: VÁCZY János. Budapest, 1902. 311. (a továbbiakban: Kazinczy 1902)

⁶⁵ KMÁL 250/159 Ifj. Wesselényi Miklós levele édesanyjához, 1815. január 20.

⁶⁶ KMÁL 250/111 Ifj. Wesselényi Miklós tanulmányi iratai. Id. Wesselényi Miklós és Tőkés János szerződése, 1803. december 30. A forrást közli: SÁNDOR IMRE: *Magyarosi Tőkés János. Első közlemény.* In: *Erdélyi Múzeum*, 1911. (28. évf.), 4. sz. 233-236.

⁶⁷ KMÁL 250/69 Id. Pataki Mózes levele id. Wesselényi Miklóshoz, 1802. július 27.

Pataki Mózes. A kolozsvári professzor másik fennmaradt levele arról tanúskodik, hogy fia 1803 nyaráig lehetett a gyermek Miklós mellett, ezután ugyanis az apai döntés értelmében folytatnia kellett tanulmányait. A levél mindemellett alátámasztja, hogy ifj. Pataki Mózes az ekkor 7 éves gyermek miatt tartózkodott Zsibón, s az apa szóhasználatából arra lehet következtetni, hogy tevékenyen részt vett a gyermek nevelésében.⁶⁸ Még ha nem is bizonyos, milyen minőségében volt Zsibón Pataki, annyi világosan kiderül a levelekből, hogy összebarátkozott a gyermekkel. Wesselényi 1815-ben már 11 éve ismerte barátját, a kettejük közötti kapcsolat kétségtelenül szoros, így a gyászos esemény elől való kitérés és menekülés természetes reakciónak tekinthető. A Wesselényi-irodalomban elfogadott tényként szerepel, hogy Patakit neveltje a zsibói kastély mögötti dombon fekvő családi sírboltba temettette el.⁶⁹ Fontos azonban kiemelni, hogy a gondolat nem Wesselényitől származik, hanem Pataki kívánsága volt, amelyet már jóval korábban is megfogalmazott neveltjének.⁷⁰

A kezdeti romlás után nem sokkal azonban Pataki mintha jobb állapotban lenne, s az orvos véleménye reményre ad okot.⁷¹ „*Holnap az én kedves Patakimnak dolga el válik*” – írja édesanyjának január 24-én Wesselényi, ismét szembesülve a tragikus esemény közelségével.⁷² El akar menni Kolozsvárról, még a tudatot sem tudja elviselni, hogy egy városban legyen haldokló barátjával.⁷³ Az anya amellett, hogy beleegyezik a nevelő Zsibón való eltemetésébe, a hit segítségül hívásával próbálja meg átsegíteni fiát lelki válságán, s józan gondolkodásra inti Wesselényit a meggondolatlan, érzelmek által vezérelt, hirtelen döntések helyett.⁷⁴ Cserei Heléna a levelekből érezte fia érzelmi labilitását, s Döbrentei Gábor Kazinczyhoz írt levele is arról tanúskodik, hogy Wesselényi nála sem talált menedéket.⁷⁵

„*Póza elesett. Nincs többé. Ma este 6 óra tájban holt meg*” – írja Döbrentei a széphalmi vezérnek január 25-én.⁷⁶ Három nappal később Cserei Heléna jelenlétében helyezték örök nyugalomra a zsibói Wesselényi-kriptában. A gyászoló, lelkileg összetört tanítvány azonban nem volt ott a

⁶⁸ KMÁL 250/69 Id. Pataki Mózes levele Id. Wesselényi Miklóshoz, 1803. április 16.

⁶⁹ TRÓCSÁNYI (1965): 39.

⁷⁰ KMÁL 250/159 Ifj. Wesselényi Miklós levele édesanyjához, 1815. január 20.

⁷¹ KMÁL 250/159 Ifj. Wesselényi Miklós levele édesanyjához, 1815. január 23.

⁷² KMÁL 250/159 Ifj. Wesselényi Miklós levele édesanyjához, 1815. január 24.

⁷³ KMÁL 250/159 Ifj. Wesselényi Miklós levele édesanyjához, 1815. január 24.

⁷⁴ KMÁL 250/134 Cserei Heléna levele ifj. Wesselényi Miklóshoz, 1815. január 25.

⁷⁵ KAZINCZY (1902): 358.

⁷⁶ KAZINCZY (1902): 358. Kazinczy felesége, Török Sophie Wesselényit Carlosnak, Patakit pedig Pózának becézte. A nevek eredete Schiller *Don Carlos* című drámájára vezethető vissza, amelyben Posa márki nemcsak Don Carlos barátja és tanácsadója, hanem példaképe is.

temetésén.⁷⁷ A Pataki halálát követő időszakból nem maradt fenn olyan levél, amely támpontot nyújtana a gyászfolyamat rekonstruálásához. Ez alól kivételt képez néhány Döbrentei Gábornak címzett levél, amely csupán egy hipotézis felállítására ad lehetőséget.

Az, hogy Wesselényi nem vett részt nevelője temetésén, nagy hatással lehetett a gyász feldolgozásának tempójára. 1815. július 19-én kelt levelében olyan utalást találunk, ami arra enged következtetni, hogy barátja halála óta nem járt Zsibón, s még augusztus 4-én kelt, Kazinczynak írt levelét is Kolozsvárról írja.⁷⁸ Soraiból további hátráltató tényezők tűnnek ki, de legfontosabbként magánya említhető. Apja halálakor Kazinczy és édesanyja is osztozott fájdalmában, ezúttal azonban egyedül érzi magát: a halálesetkor Cserei Heléna messze van tőle, később pedig – mint Döbrenteinek írt leveléből kiderül – betegeskedik, s Kolozsváron szorul kezelésre.⁷⁹ Veszteségét láthatóan nem dolgozta fel fél év elteltével sem, hiszen retteg a hazatéréstől.⁸⁰ „*Barátom tedd ha lehetséges hogy Sibon lássalak, nem képzelheted milyen jo tétemény volna rám nézve az*” – írja Döbrenteinek, s magányának enyhítését egyedül tőle várja.⁸¹

Ha egymás mellé állítjuk az apa és a nevelő halála utáni két gyászfolyamatot, jelentős különbségekre bukkanhatunk. Az első esetben a veszteség feldolgozása egészséges, természetes módon ment végbe. 1815-ben azonban már egy késleltetett gyászfolyamattal találkozunk, amely mögött valószínűleg a szembesülés elhúzódását, a temetésen való részvétel hiányát és a hazamenetel késleltetését kell keresnünk. Amíg apja halála után egyértelműen Kazinczy Ferenc volt a család támasza, addig Pataki halála után Wesselényi először Döbrenteihez fordul, majd csak egy hónappal később, augusztus 4-én keresi meg levelével széphalmi barátját. Ahogy 1809-ben,

⁷⁷ „Kívánságod szerint a mind ezt tőllünk meg is érdemlette, szegény Patakim testét néhai Kedves férjem 's szeretett atyád porai mellé örök nyugalomra békelyhez tettem...” KMÁL 250/134 Cserei Heléna levele ifj. Wesselényi Miklóshoz, 1814. január 29.

⁷⁸ „Képzeld Barátom, minő tekintet leszz az a ' Sántzi hegyekről mikor leg előbb meg kell látnom egy el holt kopasz hegyen azon gyászos boltot mely borzasztó hideg kebelében senyveszti Atyámat Barátomat azt ki mind örző angyalom lebeget oldalom mellet, kivel együtt sirattam Atyámat, együtt éreztem ezen szép vidék lelkesítését.” OSZK Kézirattára, Fond 113/60 Wesselényi Miklós levele Döbrentei Gáborhoz, 1815. július 19.

⁷⁹ OSZK Kézirattára, Fond 113/60 Wesselényi Miklós levele Döbrentei Gáborhoz, 1815. július 19.

⁸⁰ „...meg valloem Barátom hogy éppen a' milyen örömmel repültem ez előtt Sibora Kedves Jó Anyám karjai közé azon kedves vidékbe mely gyermekségem első örömeit látta, hol minden fát mint ártatlan örömeim 's apro gyötrelmeim tanujit társait öleltem, éppen oly kedvetlenül megyek most sebeim fel szaggatására oda... Nints ott egy szegelet hol vele egy szép órát ne töltöttem volna hol a' jövőndőről gondolkozva együtt ki vivendő planumokrol ne álmodoztunk volna, 's mind ezen helyeken egyedül el hagyatva fogok bujdosni...” OSZK Kézirattára, Fond 113/60 Wesselényi Miklós levele Döbrentei Gáborhoz, 1815. július 19.

⁸¹ OSZK Kézirattára, Fond 113/60 Wesselényi Miklós levele Döbrentei Gáborhoz, 1815. július 19.

most is Kazinczynak írt leveleiből ismerhetjük meg legalaposabban érzéseit, s ahogy önmagáról írja: „... a fájdalomtól földhöz sujtva holnapok oltá kerüli sebei érdeklését.”⁸² Soraiból egyértelműen kitűnik haragja, amely a sors ellen irányul, amiért fiatalon elvette mellőle barátját, akinek így nem adatott meg a lehetőség, hogy kiteljesedjen élete. „Oh Barátom, lebegj ezen rettentő szempillantatba mint jól tevő angyal Sophieddal körültem” – kéri Kazinczy együttérzését, s a hazatérés, a történetekkel való szembenézés gondolata még ekkor is nagy félelemmel tölti el.⁸³ 1815 szeptemberének végén azonban a veszteség feldolgozása egy következő állomáshoz ér, s mint Döbrentének írt leveléből kiderül, Wesselényi Zsibóra való hazatérése nemhogy súlyosbított, inkább javított lelkiállapotán.⁸⁴

A forrásokban található információk arra engednek következtetni, hogy ifj. Pataki Mózes halálát követően Wesselényiben a korábbi normális gyászfolyamattal ellentétben a komplikált gyászreakció egyik típusa, a késleltetett gyász mehetett végbe. A pszichiáterek megfigyelése alapján halálos betegségeknel a hozzátartozók már szerették halála előtt felkészülnek elvesztésükre, s ennek keretében a halállal és annak várható hatásával is foglalkoznak. A pszichológiai szaknyelv ezt a megelőző folyamatot nevezi anticipációs vagy beleélő gyásznak.⁸⁵ A halál bekövetkeztében beálló sokkhatást – amely gyakran jár tagadással – a kontrollált szakasz követi, amely egészen a temetésig tart. A szertartást követően tudatosan a gyászolóknak szerették elvesztése, s érzelmeik váltakozva törnek a felszínre.⁸⁶ Ha a levelekben található információkat megpróbáljuk átültetni erre a sémára, problémába ütközünk. A legelső hátráltató tényező a beleélő gyász hiánya: az ifjú báró ugyanis ahelyett, hogy elfogadná a helyzetet, menekül a szembesülés elől. Mindemellett a temetésen sem vesz részt, amely nagyban megkönnyítené az elhunyt elengedését, s elindítaná a gyász feldolgozásának folyamatát. Wesselényi megrekedt a sokkhatás során tapasztalható tagadásnál, s ahogy Kazinczynak is bevallja levelében, nem akart foglalkozni barátja elvesztésének kérdésével. A továbblépés lehetőségét vélhetően a hazatérés és a halálesettel való szembenézés, a sírbolt meglátogatása adta. Sajnos azonban mivel a fennmaradt források nem szolgálnak több adattal, nem lehet olyan mértékben rekonstruálni a gyászfolyamatot, mint az apa halála után. A késleltetett feldolgozásra enged következtetni az is, hogy amíg apja elvesztése után négy hónappal az ifjabb Miklós már a gyászfolyamat utolsó előtti

⁸² Kazinczy Ferenc levelezése. XIII. kötet. Sajtó alá rendezte: VÁCZY János. Budapest, 1903. 51. (a továbbiakban: KAZINCZY 1903)

⁸³ KAZINCZY (1903): 52.

⁸⁴ OSZK Kézirattára, Fond 113/60 Wesselényi Miklós levele Döbrentei Gáborhoz, 1815. szeptember 30.

⁸⁵ LINDEMANN, ERICH: *Az akut gyász tünettana és kezelése*. In: Kharón. 1998-99. (2. évf.) 4. sz. 25.

⁸⁶ PILLANG JÁNOS: *A gyász lélektana*. In: Gyász. Szerk.: PILLING János. Budapest, 2003. 32-33.

fázisában volt, addig nevelője elhunytát követően fél évvel még mindig a sokkot követő tagadás volt rá jellemző.

Wesselényi Miklós elsősorban az árvízi hajósként él a magyarországi köztudatban, az erdélyi mondahagyományban azonban napjainkban is élénken élnek a róla szóló anekdoták. Életének első 18 évéről több történet is ismert, ezek azonban nem adnak hiteles képet a zsibói báró neveltetéséről, valamint szülei pedagógiai elveiről. A történettudomány módszerei és a levéltári források mellett a pszichológia modern elméletei is a történész segítségére lehetnek annak érdekében, hogy minél közelebb jusson egy történelmi személy gondolkodásának és személyiségének megismeréséhez. Wesselényi esetében az apa elvesztése nemcsak jellemét, hanem gondolkodását, későbbi tetteit is meghatározta, s apja és nevelője halálának évfordulójáról naplójában is rendszeresen megemlékezett. Későbbi gondolatainak, eszméinek gyökereit gyermek- és ifjúkorában kell keresnünk, ezért élete ezen szakaszának megismerése különösen fontos annak érdekében, hogy a liberális reformellenzék első vezéregyénisége méltó helyére kerüljön a magyar történelmi pantheon alakjai között.

KATONA BRIGITTA**Egy nápolyi bíró a XIX. századi szicíliai szervezett bűnözés nyomában¹****Abstract**

After the Sicilian revolt in 1837, king Ferdinand II decided to continue the traditional policy of the Bourbon dynasty, based on the further centralization of the island. Nicola Parisio (1781-1848), Minister of Justice in the Kingdom of the Two Sicilies sent Pietro Calà Ulloa (1801-1879), the illustrious and talented Neapolitan magistrate, essayist, politician to the island. In 1838, he arrived to Sicily, more specifically to a town, called Trapani, having received the task to investigate the conditions of the Sicilian jurisdiction.

Calà Ulloa announced extraordinarily precious information in his reports on the delinquency as well. Therefore, these observations are also relevant from the point of view of the history of mafia. The chronological aspects of its birth are still uncertain but a great majority of the researchers are convinced that the Sicilian mafia began its criminal activity only after 1860. Since we already have clear evidences of this kind of delinquency from the period of the unified Italian Kingdom, that is the reason why its dawn is counted in this manner. The curiosity and the importance of the just now analyzed report, written by Pietro Calà Ulloa on the 3rd of August 1838 is that it can modify this almost dogmatic opinion. Because the above-mentioned document raises the possibility that the Sicilian Honoured Society had already existed in 1838, namely during the Bourbons' period.

A szicíliai szervezett bűnözés kétségkívül a XX. században élte fénykorát, de története legalább az 1860-as évek elejéig visszavezethető. A maffiatörténet kronológiai határai azonban egyelőre megfoghatatlanok, bizonytalanul mosódnak el a történeti források lapjain és a kutatók kételyeinek kérdőjelein. Az olasz egység megvalósulását követően a bűnszövetkezet aktív működése révén már jól dokumentálhatóan körvonalazódnak a szicíliai maffiabűnözés lényegi alkotóelemei. Ezért az önmagát nemes egyszerűséggel „Tiszteletreméltó Társaságnak” tituláló

¹ A dolgozat szakmai lektorálását Dr. Andreides Gábor végezte. Munkáját ezúton is köszönjük!

bűnszervezet kialakulását szakmai körökben többnyire csak 1860 utánra becsülik.²

A jelen tanulmányban bemutatott forrás érdekessége éppen abban rejlik, hogy átírhatja ezt a szinte már dogmává kövült álláspontot. Az ominózus jelentést Pietro Calà Ulloa (1801-1879) nápolyi bíró vetette papírra 1838 augusztusában, amikor Szicília északnyugati partvidékén, Trapani városában igyekezett felülvizsgálni a sziget igazságszolgáltatási rendszerének ellentmondásos működését. Feletteséhez, Nicola Parisio (1781-1848) igazságügyi miniszterhez³ intézett sorai számos aggasztó jelenségről számolni be, melyek egyike a korabeli Szicília viszonyaihoz mérten jól szervezett bűnszövetkezetek működése. Ráadásul az általa bemutatott, a bűnelkövetésből tőkét kovácsoló társaságok ekkor már régen nem valamilyen kezdetleges formában üzték kártékony üzelveiket. Az 1838-as állapotokat tekintve a szerző egy kellőképpen kiforrott jelenségként ábrázolta azoknak a bűnszövetkezeteknek a működési mechanizmusát, amelyek kapcsán felmerült, hogy a fennálló hasonlóságok révén azonosíthatóak lehetnek a ma ismert maffiabűnözés alapegységeit képező *coscák*kal, azaz a szicíliai Cosa Nostra korabeli sejtjeivel. Tanulmányom tárgya tehát Pietro Calà Ulloa nápolyi bíró vonatkozó jelentéseinek elemzése a maffia történetének kontextusában. Célja pedig, hogy fényt derítsen arra, mennyi realitással bír a történészek körében egyelőre vitatott feltevés, melynek értelmében az 1838-ban, Trapaniban kelt forrás már a szicíliai bűnszövetkezet létezéséről és aktív ténykedéséről tudósít.

Azonban a szóban forgó dokumentum alaposabb vizsgálatát megelőzően feltétlenül szükségesnek tartom, hogy először bemutassam annak szerzőjét, a Nápoly-szicíliai Kettős Királyság történetének egyik illusztris alakját, a jogtudóst, az értelmiségit és a politikust, aki trapani munkásságával újabb kérdések felvetésével járult hozzá a maffia létrejöttének kronológiai aspektusát övező, túlzottan egysíkú megközelítések állóvízének felkavarásához.

Pietro Calà Ulloa személyéről

Pietro Calà Ulloa (1801-1879), Lauria hercege, Favale és Rotondella márkija politikusként, ügyvédként, bíróként, esszéíróként egyaránt ismert és

² CANCELA, ORAZIO: *Sulle origini della mafia*. In: Uő.: *La terra di Cerere*. IV. kötet. Caltanissetta-Róma, Salvatore Sciascia Editore, 2001. 531.

³ Nicola Parisio 1832-1848 között volt a Nápoly-szicíliai Kettős Királyság igazságügy-minisztere. Umberto Bile tanulmányában hivatali évükkel együtt felsorolja a pozíciót betöltő személyeket Joseph Bonaparte trónra lépésétől egészen 1860-ig, a Bourbon-dinasztia kényszerű távozásáig, ami végül lehetővé tette az egységes Olasz Királyság megalakulását. Vö.: BILE, UMBERTO: *L'archivio del Ministero di Grazia e Giustizia*. In: *Il Mezzogiorno preunitario: economia, società e istituzioni*. Szerk.: MASSAFRA, Angelo.H.n., Edizioni Dedalo, 1988. 638.

elismert volt nápolyi kortársai körében. Mint azt hamarosan bővebben is kifejtem, önkéntelenül írta be nevét a maffiatörténet szereplői közé, hiszen jelenlegi tudásunk szerint az ő tollából származik a szakmai berkekben vitatott, de feltehetően az eddigi legkorábbiként ismert leírás a szicíliai bűnszövetkezetről, mégpedig az 1838-ban tetten érhető formájáról. Amint az alábbiakban elemzés tárgyává teszem szicíliai észrevételeit, a fennálló egyezések mindenképpen felvetik, hogy a forrás még közelebb visz minket az itáliai maffiabűnözés kezdeteihez, habár abban egyszer sem hangzik el a „maffia” szó, mivel a szigeten kifejlődött szervezett bűnözéshez csak 1865-től kötődött szervesen ez a megkülönböztető terminus. Ugyanakkor a teljes képhez hozzátartozik az is, hogy egyértelműen nem tisztázott, vajon tényleg a maffia eddig ismert legkorábbi ősállapotát írja-e le, mert ennek kapcsán még mindig túl sok a kérdőjel és a kétkedő. A tárgyalt jelentések maffiatörténeti szempontból való figyelembevételét szkeptikusan kezelők álláspontját azonban indokoltan árnyalja mindaz, ami Danilo Dolci (1924-1997) olasz szociológus 1959-es szicíliai pillanatképéről köszön vissza. A corleonei maffiabűnözés jellemzőinek interjúkkal tűzdelt, lépcsőzetes feltárása során megdöbbenő hasonlóság fedezhető fel Pietro Calà Ulloa 1838-ból származó információival. Ezért semmiképpen sem vethető el a forrás jelentősége a szicíliai bűnszövetkezet létrejöttét előidéző okok rekonstruálása terén, csupán élnünk kell azzal a kitételrel, miszerint a kérdéses jelentésben felsorakoztatott megállapítások esetében egyelőre nem jelenthetjük ki teljes bizonyossággal, hogy azok explicit módon a maffia jelenségét interpretálnák. Viszont ahhoz kétség sem férhet, hogy a nápolyi bíró már nem egyénileg elkövetett bűncselekményekről vagy banditák tetteiről, hanem a bűnözésnek egy kifejezetten szervezett válfajáról emlékezett meg. Mindezek fényében meglepő statisztika, hogy a szicíliai Tiszteletreméltó Társaság keletkezését firtató, nagyobb lélegzetű munkákban is többnyire csak említés szintjén esik szó az általa írott két jelentésről, sőt előfordul, hogy pusztán a kérdéses évben viselt tisztségével utalnak a szerző személyére, nevét meg sem említik. Ezért úgy gondoltam, mindenképpen hiánypótló lenne, ha részletesebben bemutatnám, ki is volt az az ember, akit szilárdan Bourbon-párti politikai meggyőződése sem tántorított el attól, hogy éles szemmel elemezze a sziget problémáit, majd írásban is fellebbentse a fátylat Szicília ambivalens helyzetéről, beleértve a szervezett bűnözés akadálytalan virágzását is. Merthogy itt már nem egyénileg, hanem csoportosan elkövetett, aprólékosan megtervezett bűntényekkel és bűnözőkkel szembesülünk, akiknél rendre megfigyelhető a vagyonuk és nemesi rangjuk, vagy betöltött pozíciójuk révén befolyásos személyek képezte védőháló megléte is.

Pietro Calà Ulloa 1801 februárjában, Nápolyban, más vélemények szerint Lauriában látta meg a napvilágot Francesco di Lauria herceg és egy ír származású nemes hölgy, Elena O’Raredon elsőszülött fiaként. Öccsei,

Antonio (1807-1889) és Girolamo Calà Ulloa (1810-1891) életpályája számos érintkezési ponton mutat egyezést a sokoldalú fivérével. Mindhárman a végsőig hűségesek maradtak a Bourbon-dinasztiához és követték az uralkodóház utolsó királyát, II. Ferencet (1859-1861) a gaetai, majd a római száműzetésbe, ahol az olasz egység megvalósításának érdekében trónjától megfosztott király még egy teljes évtizeden keresztül azon dolgozott a háttérben, hogy restaurálhassa a Bourbonok hatalmát az egykori Nápoly-szicíliai Kettős Királyság területei felett. A Calà Ulloa fivérek hadtudományi ismeretekkel vértették fel magukat a XVIII. és a XIX. században az ilyen irányú tanulmányok terén Európa-szerte nagy hírnévnek örvendő, 1787-es alapítású nápolyi Királyi Katonai Akadémián (*Real Collegio Militare della Nunziatella*).⁴ Olyan emberek tanultak vagy tanítottak ebben az intézményben, mint a Risorgimento históriájának tragikus véget ért hőse, Carlo Pisacane herceg (1818-1857), Guglielmo Pepe tábornok (1783-1855), illetve a majd 1900-1946 között az egységes Olaszország trónján ülő III. Viktor Emánuel király (1869-1947). Pietro szintén a „Nunziatella” hallgatója volt, de öccseivel ellentétben ő csupán rövid időt szentelt a katonai pályának. Amíg Antonio és Girolamo a Két Szicília Királyságának hadseregében szolgált, majd 1835-ben útjára indították közös szellemi terméküket, az *Antologia Militare (Hadtudományi Antológia)* című folyóiratot, addig az elsőszülött Pietro már egészen fiatalon környezete tudtára adta ragyogó retorikai képességeit, amellyel szilárdan megalapozta a nem is oly sokára kibontakozó jogtudományi karrierjét. Emellett termékeny, egyszerre több témakörben is jeleskedő író volt, akit kiváltképpen az irodalom és a történelem tanulmányozása tartott lázban. Kezdetben ügyvédként praktizált, ékesszólásával pedig hamar kivívta kollégái megbecsülését. 1836-ban már a nápolyi törvényszék, majd nem sokkal később az avellinói bíróság munkatársainak listáján tűnik fel a neve.

Az 1830-as években még a romantika újíto szelleme hatotta át eszmevilágát: ez az időszak a nápolyi kultúra világának bűvöletében telt. A liberalizmus csak egy évtized múltán nyerte el jelentőségét Calà Ulloa politikai álláspontjának formálójaként. Az ideális kormányzatról vallott felfogásában egy becsületes, előrelátó, az alattvalóiról gondoskodó, az igazság

⁴ A Pizzofalcone-dombra épült hadtudományi akadémia gyakorlatilag egybeépült a mellette emelkedő Santissima Annunziata templommal. Innen ered az intézmény köznyelvi használatban elterjedt „Nunziatella” elnevezése. A két épület alkotta építészeti komplexum valóságos uralta Nápoly panorámáját. A XVIII. századi, Bourbon alapítású nápolyi Királyi Katonai Akadémia még mindig működik. Napjainkban is azon intézmények egyike, amelyek fontos szerepet játszanak az olasz katonák kiképzésében. Történetéről korábban részletes összefoglalót lehetett olvasni az olasz hadsereg hivatalos honlapján, amelyet azóta megújítottak, és a történeti jellegű információkat a katonai képzés gyakorlati aspektusaival váltották fel. A Nunziatelláról szóló, 2015 januárjában még elérhető ismertető linkje: http://spazioweb.esercito.difesa.it/siti_scuole/nunziatella/pagina_storia.html (utolsó elérés: 2015. január 30.)

és a rend oltalmazójaként fellépő rendszert vázol fel, amely enged az idő hívó szavának és a haladás sürgető szükségének.⁵ Ezen kívül részt vett annak az alkotmánynak a kidolgozásában is, amelyet II. Ferenc már csak megkésve hagyott jóvá. Pietro Calà Ulloa az olasz egység egyik alternatívájának szellemi atyjaként egy déli konföderációban gondolkodott, mely egyes vélemények szerint a *neoguelfizmusban* gyökerezett.⁶ Ahhoz, hogy személyesen tapasztalja meg a szicíliai bűnözés különböző válfajainak létezését és velejáróit, az 1837-es események következményei vezettek. Ebben az esztendőben Szicília valamennyi nagyobb városában Bourbon- és Nápoly-ellenes jelszavak skandalásával felkelés robbant ki, ami gyökeresen megváltoztatta az 1830-ban a nápolyi trónt elfoglaló II. Ferdinánd (1830-1859) korábbi uralkodói programját. Eleinte hajlott arra, hogy hírhedten reakciós elődeivel szemben enyhébb politikát folytasson, ám az 1837-es szicíliai történések hatására a Nápoly-szicíliai Kettős Királyság további központosítását előidéző rendelkezéseket hozott. II. Ferdinánd centralizációs kormányzati stratégiájának összes komponensét majd abban a részben sorolom fel tételesen, ahol Calà Ulloa forrásainak maffiatörténeti szempontból értékelhető szövegrészeit illeszttem bele a szervezett bűnözés kontextusába. Itt egyelőre elegendő annyit előrebozsítani, hogy intézkedett a nápolyi és a szicíliai tisztviselők vegyítéséről, ami azt jelentette, hogy az előbbieket egy csoportját a szigetre helyezték át, míg a szicíliaiak közül többeket a fővárosi hivatalokban foglalkoztattak tovább. 1837 őszén pedig II. Ferdinánd rendeletben visszahívta a szigetről a könyörtelensége és a megmozdulás leverésekor megvillantott kegyetlensége okán a szicíliaiak szemében felettébb gyűlölt Francesco Saverio Del Carretto márkít (1777-1861). Utódául Onorato Gaetanit nevezte ki helytartóvá. A Gaetani kíséretét képező nápolyi funkcionáriusok között volt Pietro Calà Ulloa is, akit 1838 elején maga Nicola Parisio igazságügy-miniszter delegált a sziget északnyugati partvidékén fekvő Trapaniba, általános királyi megbízotti minőségben.

A Parisióhoz küldött jelentései a pozíciójából és mindent átható megfigyelőképeségéből adódó kötelességérzet kísérletei voltak Szicília problémáinak feltárására, melyeknek szerves része volt a Királyság szárazföldi területei és a sziget lakói közötti ellentét is. Tulajdonképpen a Nápoly-Szicília tengely mentén ragadható meg egy sokáig elfojtott konfliktus, amely aztán időről-időre felkelések formájában tört felszínre. Amikor a

⁵ PONTIERI, ERNESTO: *Il riformismo borbonico nella Sicilia del sette e dell' ottocento*. 2. kiadás. Nápoly, Edizione Scientifiche Italiane, 1965. 247. (a továbbiakban: PONTIERI 1965)

⁶ A *neoguelfizmus* a *Risorgimento* azon eszmei irányzata, amely az itáliai államoknak a pápa világi fennhatósága alatti egyesítésének programját tűzte zászlajára. Képviselői sorában megemlíthetjük például Vincenzo Gioberti „*Del primato morale e civile degli Italiani*” (Az olaszok erkölcsi és polgári elsőbbségéről) című munkáját, amely első ízben 1843-ban, Brüsszelben jelent meg nyomtatásban. Vö.: KIS ALADÁR: *Olaszország története, 1748-1968*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975. 66. (a továbbiakban: KIS 1975)

tárgyalt szövegösszefüggésben Nápolyról beszélek, akkor egyszerre utalok magára a fővárosra, mint kormányzati székhelyre, a közvetlenül az európai kontinenshez tartozó területek alattvalóira, illetve bizonyos fokig magára a Bourbon uralkodóházra. Legalábbis ezek az értelmezési lehetőségek rajzolódnak ki a XIX. századi francia történész és filozófus, Alexis de Tocqueville (1805-1859) dél-itáliai utazását megörökítő értekezéséből. 1827-ben járt Nápoly városában, majd Szicília szigetén, benyomásait pedig papírra vetette. Sajnálatos módon a szöveg csupán részlegesen maradt fenn az utókor számára. Ennek dacára Tocqueville észrevételei a nápolyi-szicíliai viszonyt illetően rímelnék a korszak történelmi eseményeinek alakulására. A sziget már az ókortól kezdve folyamatosan a korabeli hódítók célpontja volt. A központi hatalom letéteményeseinek személye állandóan változott, ami rendre újabb és újabb alkalmazkodást követelt meg a szicíliaiaktól, akik egy defenzív attitűdként a látszólagos behódolás módszerét választották, miközben idővel saját normarendszert dolgoztak ki. Ez utóbbi vált igazán irányadóvá, míg az aktuális központi hatalomra mindig gyanakvással tekintettek, törvényeikkel nem tudtak azonosulni. Hasonló folyamat zajlott le 1735 után is, amikor a Bourbon-dinasztia spanyol ágából származó VII. Károly (1735-1759) lépett a trónra.⁷ A Bourbonok központosítási törekvései és az e célt szolgáló konkrét rendelkezései az esetek túlnyomó többségében nem nyerték el a szicíliaiak tetszését. A nemesség minden eszközzel megpróbálta megőrizni befolyását és Szicíliának a perszónálunió révén bírt kiváltságait. A helyzet romlását nem csak az uralkodóház politikai vesszőparipája, a centralizáció igénye idézte elő. Tevékeny részese volt az 1820-1821 közötti felkelés is, amely Nápoly környékén bontakozott ki. A nápolyi liberálisok győzelemre vitték ügyüket azzal, hogy feleskették I. Ferdinándot (1759-1825) az alkotmányra, míg Szicília törekvéseit földbe tiporták.⁸ A szigeten kirobbant forradalom hevében a szicíliaiak elűzték a Bourbonok királyi helytartóját. A Nápolyi Királyságtól való elszakadás és a szicíliai autonómia kivívása motiválta őket. Elképzelésük szerint pusztán perszónáluniós viszony maradt volna fenn a sziget és Nápoly között. A forradalmi kormány azonban elutasította a szicíliai elszakadási törekvéseket és csapatokat küldtek a felkelés elfojtására. 1820-ban tehát a szicíliai forradalmárok azzal szembesültek, hogy nem csak a reakciós Bourbon-dinasztia hagyta figyelmen kívül érdekeiket, de a nápolyi liberálisok sem nyújtottak segédkezet Szicíliának, sőt csapatokat küldtek ellenük Palermóba. Ezzel a szakadék egyre mélyült a sziget társadalma, valamint a központi kormányzatot, a Bourbon-uralkodóházat és a *terra firma* népét szimbolizáló Nápoly között. A szicíliaiak bizalma immár sokadszor rendült meg az uralkodóházban és a nápolyi hatalmi centrumban. Mindennek a

⁷ HEARDER, HARRY: *Olaszország rövid története*. Budapest, Maecenas Könyvkiadó, 1992. 124-125. Ford.: Szuhay-Havas Ervin.

⁸ KIS 1975: 47.

szicíliai társadalomban lecsapódott következményeiről részletesen írt Alexis de Tocqueville az 1827-es itáliai utazásáról szóló értekezésében. Tocqueville két fiktív szereplővel mondatta el a nápolyi és a szicíliai jellemről kiérlelt benyomásait. A szicíliai Don Ambrogio és a nápolyi Don Carlo diskurzusa a sziget hanyatlásának okait járja körül a kölcsönös vádaskodás jegyében.⁹ Mindketten a másik felet hibáztatják: Don Ambrogio a nápolyi kormányzat és a Bourbon-dinasztia számlájára írta Szicília válságos helyzetét, míg Don Carlo szűnni nem akaró szemrehányással ostromozta a sziget népének tunyaságát és a szicíliai elit korrupt lelkületét.¹⁰ Habár Pietro Calà Ulloa szintén Nápolyból érkezett, jelentéseiben nem hunyt szemet a szigetre küldött nápolyi tisztviselők megvesztegethetősége és a rendszer hibái felett sem. Amikor Szicília helyzetét próbálta szavakba önteni, a tények tekintetében mindvégig objektív maradt, és tartózkodott a nyíltan megvető hangnemtől. Ehelyett –a szájalom érzése mellett – némi atyai dorgálás csendül ki mondataiból, amikor összefoglalja felettese számára a sorsára hagyott sziget problémáit. A szerző nápolyi létére igyekezett megőrizni pártatlanságát, amely egyúttal a tőle származó források hitelességének mutatója is.

Pietro Calà Ulloa 1838. április 25-én kelt beszámolójának címe „*Sulle condizioni della Magistratura*“, vagyis „*A bíróság állapotairól*“ és a sziget igazságszolgáltatási gépezetének kritikáját vezeti le. Míg az ugyanezen év augusztus 3-án készült, terjedelmét és mondanivalóját tekintve is hosszabb írása elmélyültebb elemzést ad Sziciliáról. Ez utóbbi jelentés „*Considerazioni sullo stato economico e politico della Sicilia*“ (*Észrevételek Szicília gazdasági és politikai helyzetéről*) az igazán releváns a maffia történelmének felfejtésében. Calà Ulloa módszeresen összegyűjtötte a tényeket, majd írásba foglalta azt a jelenséget, amit a kortárs közbeszéd hajlamos volt egyszerűen „szekta“ néven emlegetni. De nem hallgatta el azoknak a kilétét sem, akikről híre ment, hogy ezeket a bűnözőket fedezték. Az 1838-as állapotok általa rögzített pillanatképe egy évszázad múltán szinte mit sem változva köszön majd vissza Danilo Dolci könyvének lapjairól, amelyek az 1950-es évek végi Corleone városában garázdálkodó maffiózók bűnözői kultúráját ábrázolják. Tapasztalatainak időtálló mivolta is alátámasztja, hogy Pietro Calà Ulloa jelentései megkerülhetetlenek a maffia történetének tanulmányozásakor. A témánk szemszögéből jelentős trapani megbízatását követően 1860-ban, a Bourbon-uralom nápolyi összeomlása után fivéreivel, Antoniával és Girolamóval követték II. Ferencet a gaetai erődbe, ahol 1860 őszétől az 1861-es, februári ostrom idejéig bezárólag Pietro egy személyben vitte a közmunkaügyi, a közoktatási, az igazságügyi, az egyházügyi és a

⁹ TOCQUEVILLE, ALEXIS DE: *Unpublished Works of Alexis de Tocqueville. Extracts from the Tour in Sicily*. In: *Memoir, Letters and Remains*, I. kötet. Szerk.: BEAUMONT, Gustave de. London, Macmillan and Co., 1861. 126. (a továbbiakban: TOCQUEVILLE 1861)

¹⁰ TOCQUEVILLE 1861: 127-128.

belügyminiszteri tárcát. Miután az egyesült Olasz Királyság hadseregétől vereséget szenvedtek, a trónfosztott uralkodó hűséges embereivel Rómában keresett menedéket, ahol a száműzetés éveiben ideiglenes kormányt állított fel. Utolsó miniszterelnöke Pietro Calà Ulloa volt, aki 1871-ben, amikor Róma az immáron egységes Itália részévé és fővárosává vált, a további küzdelem a Bourbonok hatalmának restaurálásáért pedig már értelmét, s így hátszágát vesztette, visszatérhetett Nápolyba. 1879-ben bekövetkezett haláláig a városban maradt és történelmi tárgyú tanulmányokat írt a Nápoly-szicíliai Kettős Királyság végnapjairól. Életművének egy tekintélyes hányada a büntetőjog és az irodalom kategóriáját öleli fel, míg 1858-1859 között egy francia nyelvű munkában a kortárs nápolyi irodalmi életéről tudósított. Végül a kényszerű gaetai és római tartózkodásuk eseményeit szintén megírta „*Egy király száműzetésben: II. Ferenc római udvara, 1861-1870*”¹¹ címen.

Pietro Calà Ulloa lelkiismeretességének, illetve sokrétű képességeinek köszönhetően mára kutathatóvá vált annak a lehetősége, hogy a maffia már az olasz egység létrejötte előtt, akár 1838-ban is létezhetett.

Két év statisztikája Szicíliában: egy felkelés, öt királyi utasítás, és egy áttörő fontosságú jelentés

Pietro Calà Ulloa és Szicília közös története az 1837-es megmozdulással vette kezdetét, amely döntő fordulatot hozott a sziget helyzetében a Bourbonok monarchiáján belül. A kifejezetten a dinasztiát támadó, ráadásul részben Nápoly-ellenes éllel megfogalmazódott elégedetlenségi hullám utolérte Szicília valamennyi nagyobb városát. II. Ferdinánd az elharapódzó események hatására egy olyan új politikai stratégiát léptetett életbe, amely döntő hatással bírt Szicília jövőbeli sorsának alakulására. Az uralkodó feladta korábbi engedékenységet az 1830-as trónra lépésekor még bizonyos fokú önállósággal rendelkező sziget különleges státuszát illetően.¹² II. Ferdinánd új Szicília-politikájának direktíváit a saját kezűleg írott „*Utasítások Szicília helytartói számára*”¹³ című dokumentumban fejtette ki. Az 1816 óta alkotmányos értelemben véve is egységes és központosított állam, a Nápoly-szicíliai Kettős Királyság centralizációjának betetőzéseként megvonta Szicíliától az államigazgatás terén 1837 előtt élvezett részleges autonómiát.¹⁴ Az öt rendelkezés között szerepelt mind a palermói székhelyű, mind pedig a nápolyi *Szicíliai Ügyek Minisztériumának* felszámolása. A sziget általános

¹¹A mű eredeti olasz címe: „*Un rè in esilio: la Corte di Francesco II a Roma dal 1861 al 1870.*”

¹²PONTIERI 1965: 244.

¹³„*Istruzioni per i Luogotenenti di Sicilia*“, vö.: PONTIERI 1965:244. A dokumentum jelenleg a Nápolyi Állami Levéltárban található.

¹⁴COPPI, ANTONIO: *Annali d'Italia dal 1750*. 8. kötet. (1830-1845). Róma, Salviucci, 1851. 357-358.

helytartójának befolyását érzékelhetően korlátozta, aminek köszönhetően a pozíció mindenkori betöltője pusztán a miniszteri rendeletek végrehajtójává degradáltatott. Hatáskörét tulajdonképpen leszűkítették a halaszthatatlanul sürgős ügyekre. Igazságügyi és rendészeti kérdések tekintetében Szicíliát teljes mértékben a Nápolyban székelő minisztériumok illetékességi körébe rendelték. II. Ferdinánd utasításaiban megfogalmazódott még a nápolyi és a szicíliai kincstár vonatkozásában az addig érvényben lévő viszonyok kiegyenlítésének szándéka is. Az 1837 utáni politikai irányvonal egy másik meghatározó, ha nem éppen a legfontosabb eleme pedig a hivatalnokok tervszerű vegyítése volt Nápoly és Szicília viszonylatában, amely a gyakorlat szintjére átvitt az azt jelentette, hogy nápolyiakat küldtek a szigetre, míg szicíliaiakat a kormányzati centrum hivatalaiba helyeztek át, hogy azontúl ne tudjanak önállóan cselekedni és a központosítási törekvések ellen hatni. Az eredeti cél az lett volna, hogy a Bourbonok uralkodói és kormányzati fészkeiből kibocsátott tisztviselők jelenlétükkel, ismereteikkel elősegítsék a Két Szicília effektív egybeolvasztását, amire már 1819-ben kísérletet tettek a törvényhozás, majd az igazságszolgáltatás terén két szakaszban levezényelt egységesítési intézkedésekkel. 1819. január 1-jével a szigeten is bevezetésre került a nápolyival azonos jogrendszer, szeptember 1-jén pedig a polgári törvénykönyv tekintetében szintén véghezvitték az egységesítés feladatát.¹⁵ A II. Ferdinánd által bevezetett, és nyíltan a centralizáció szolgálatába állított reformintézkedések fogantatását azonban az esetek túlnyomó többségében a méltányosság hiánya, valamint a gondatlanságból eredő problémák árnyékolják be, ezért azok nem hogy nem enyhítették az indulatokat, hanem tovább fokozták a szicíliaiak ellenállását. Az 1820-1821-es eseményekben gyökerező alkotmányozó szellemiség eltörlése ugyanis állandósította a viszályt a sziget és a Bourbon monarchia Fároszon inneni¹⁶ részei között.¹⁷ Az 1837-es megmozdulások leverésénél tanúsított könyörtelensége és kegyetlen intézkedései miatt az uralkodó ez év október 10-én kibocsátott rendeletében visszahívta a szigetről a szicíliaiak szemében olyannyira gyűlölt Francesco Saverio Del Carretto márkít (1777-1861), akinek helyére a már idős, ám még mindig tettvágytól fűtött Onorato Gaetanit, Laurenzana herceget nevezte ki

¹⁵ PONTIERI 1965: 228.

¹⁶ II. (Bourbon) Ferdinánd az 1816. december 8-án kibocsátott alkotmánnyal egyesített területeken a következő közigazgatási felosztást érvényesítette: a kontinentális, szárazföldi részre, a hajdani Nápolyi Királyságra a „*Fároszon inneni Szicília*“ elnevezést alkalmazták, míg a tulajdonképpeni Szicília definiálására a „*Fároszon túli*“ megjelölés szolgált. Ebben az esetben a „*fárosz*“ kifejezés nem egy tényleges világítótornyra utalt, de nem is átvitt értelemben használták, hanem a korszakban földrajzi és politikai szempontból vonatkoztatási pontnak tekintett, Calabria tartományt és a szigetet elválasztó Messinai-szorost jelölte. Ez a megkülönböztető terminológia tetten érhető a Bourbon-uralom idején keletkezett források nyelvezetében, így Pietro Calà Ulloa 1838. augusztus 3-án kelt, Szicíliáról írott jelentésében is.

¹⁷ PONTIERI 1965: 243.

Szicília általános helytartójává. A Nápoly-szicíliai Kettős Királyság forradalmi színezetű mozgalmainak elfojtásával megbízott Del Carretto márkit annakidején még maga Bourbon Ferdinánd küldte a szigetre.¹⁸ A teljhatalommal felruházott miniszter azt az utasítást kapta az uralkodótól, hogy állítsa helyre a rendet Messina, Catania és Siracusa tartományokban.¹⁹ Francesco Saverio Del Carretto azzal szolgált rá a szicíliaiak megvetésére, hogy az 1837-ben kirobbant felkelés leverésekor a kolerajárványt tetézve letartóztatott mintegy 750 személyt, majd rögtönítélő haditanácsokat és katonai bizottságokat állíttatott fel, amelyek ezek közül 123 embert halálra ítélték, további 130 főre pedig kevésbé súlyos büntetést szabtak ki.²⁰ Ezen felül Del Carretto miniszter azzal büntette meg Siracusa városát, hogy az azonos nevű tartomány bíróságait áthelyeztette a rivális Noto városába.

Az 1837-es történések következtében reaktíválódott a Bourbonok centralizációs politikája. Ennek részét képezte a hivatalnokok hirtelen végrehajtott cseréje is, ami általában ellenére volt a szicíliaiaknak, de különösképpen a nápolyi funkcionáriusok számára bizonyult kedvezőtlennek. Egyikük sem volt elragadtatva a szigetre szóló megbízatása gondolatától, mégis késedelem nélkül átkeltek Szicíliába, hogy teljesítsék kötelességüket. Ezeknek a nápolyi tisztviselőknek a csoportjával, Onorato Gaetanival együtt érkezett meg Szicíliába Pietro Calà Ulloa is, akit a Nápoly-szicíliai Kettős Királyság akkori igazságügy-minisztere, Nicola Parisio helyezett át a Fároszon túli terület északnyugati partvidékén fekvő Trapani városába általános, királyi meghatalmazással rendelkező megbízott minőségében.²¹ A Calà Ulloa tollából származó, feletteséhez, Nicola Parisióhoz címzett bizalmas jelentésekre egy calabriai történész, Ernesto Pontieri talált rá a nápolyi Szent Márton Nemzeti Múzeum Történeti Levéltárában,²² majd publikálta azokat „*Il riformismo borbonico nella Sicilia del sette e dell'ottocento*“ (*A Bourbon reformizmus a XVIII. és XIX. századi Szicíliában*) című munkájában. Amint azt már a mű címe sejtetni enged, Pontieri nem a szicíliai bűnözésről szóló beszámolóját vizsgálta meg, hanem a Bourbonok reformtevékenységének Szicíliára gyakorolt hatásait elemezte. Ugyanakkor a nápolyi-szicíliai viszony megromlásának okait és folyamatát taglaló megközelítésmódja rímelt az Alexis de Tocqueville által elmondottakból következő konklúzióra, miszerint a jövőbeli maffiakutatásokban nagyobb hangsúlyt kell fektetni a szicíliai nép és a nápolyi székhelyű Bourbon-

¹⁸ COPPI, ANTONIO: *Annali d'Italia dal 1750*. 8. kötet. (1830-1845). Róma, Salviucci, 1851. 356. (a továbbiakban: COPPI 1851)

¹⁹ COPPI 1851: 357.

²⁰ Uo.

²¹ PONTIERI 1965: 244-245.

²² A pontos lelőhely adatai: *Archivio Storico del Museo Nazionale di San Martino in Napoli, Fondo Nisco*, 15, XLVIII-LIV. Az itt közölt elemzéshez az Ernesto Pontieri által közzétett változatot használtam.

kormányzat relációjában jelentkezett ellentétek történeti-társadalmi hátterének felfejtésére. A maffiatörténet néhány képviselője, mint Maurizio Esposito vagy Norman Lewis ugyan említést tettek a forrásról, esetenként közöltek is néhány mondatot az ominózus bekezdésből, de egyikük sem vállalkozott a jelentés vonatkozó részeinek alaposabb ismertetésére és feldolgozására. John Dickie pedig mindössze annyi figyelmet szentelt a Calà Ulloa forrásnak, hogy megjegyezte: a Bourbonok egyik trapani nyomozója 1838-ban készített hivatalos beszámolójában kitért olyan bűnös célú egyesületekre is, amelyek kisebb kormányokat alkottak a kormányzaton belül, illetve összeesküvéseikkel komolyan megnehezítették az államügyek problémamentes intézését.²³ Abban méltán egyetérthetünk Dickie professzorral, hogy további bizonyítékokra – jelesül történeti dokumentumokra – lenne szükség annak tisztázásához, vajon egyértelműen azonosíthatjuk-e a Pietro Calà Ulloa soraiban bemutatott bűnözői csoportokat a szicíliai Tiszteletreméltó Társaság egyes *coscáival*. Azonban az nyilvánvaló, hogy a trapani királyi megbízott jellemzésének komponensei alapján nem holmi banditákról, egyéni bűnelkövetőkről vagy egyszerűen az erőszak monopóliumát bitorló, földesúri vezetésű fegyveres bandákról van szó, hanem jól elkülöníthető, a bűnözést szervezeten és csoportosan folytató bűnszervezetekről. Ezért az alábbiakban részletesen elemzem Pietro Calà Ulloa 1838. augusztus 3-án keletkezett jelentését, amelyben összegyűjtötte a Szicília politikai és gazdasági helyzetében tapasztalható visszaosságokat, felvázolva a szigetet fojtogató általános bénultság tünetegyüttesét, amiből aztán levezeti a szicíliai bűnözés e sajátos, szervezett, a leírásban szereplő egyezések révén a maffiával azonosítható típusát.

Az Ernesto Pontieri kezébe került források közül a korábbi, az 1838. április 25-én kelt a sziget bíróságainak és igazságszolgáltatási rendszerének állapotaiba nyújt betekintést. A mindenütt virágzó korrupció és az arisztokrácia túlzott befolyása mellett a gondok forrását Palermo Szicílián belül élvezett prioritásában látta, hiszen a város 1817-ben a Bourbon monarchia hivatalos fővárosává deklarált Nápolytal szemben a Fároszon túl mit sem veszített hajdani jelentőségéből, illetve irányadó szerepéből.²⁴ A centralizációt elősegítő új törvényeknek megfelelő igazságszolgáltatási gyakorlat szicíliai meghonosításának céljával a szigetre küldött nápolyi bírák és ügyészek némelyike visszaélt pozíciójával, saját kénye-kedve szerint alkalmazta azokat a direktívákat, amelyek bevezetése az ő feladatuk lett

²³ DICKIE, JOHN: *Vértestvériségek. Az olasz maffiák felemelkedése*. Budapest, GABO Kiadó, 2012. 94-95. Ford.: Bihari György.

²⁴ CALÀ ULLOA, PIETRO: *Sulle condizioni della magistratura*. Archivio Storico del Museo Nazionale di San Martino in Napoli, Fondo Nisco, 15, XLVIII-LIV. In: *Il riformismo borbonico nella Sicilia del sette e dell' ottocento*. 2. kiadás. Szerk.: PONTIERI, Ernesto. Nápoly, Edizione Scientifiche Italiane, 1965. 228-229.

volna. A bírói testületi helyek betöltésénél sokszor tehetségtelen, érdemtelen, becstelen és inkompetens személyeket részesítettek előnyben, így a kortársak tanúi lehettek olyan, villámcsapásszerű kinevezésekkel megalapozott gyors karriereknek, mint például amikor egy lódoktorból hirtelen a polgári bíróság magas rangú tisztviselője lett.²⁵

A későbbi, 1838. augusztus 3-án készült jelentés kifejezetten Szicília gazdasági, társadalmi és politikai helyzetéről tudósít. Pietro Calà Ulloa arra a következtetésre jutott, hogy a hatalmi centrumból kiinduló „...*mindennemű erőfeszítés megtorpanásra kényszerült a sziget partjainál*”.²⁶ Kétség sem férhetett hát a Fároszon túli tartományok hosszú időre visszatekintő elhanyagoltságának tényéhez. A szicíliai területekben rejlő értékpotenciált nem becsülték meg, s így módon nem is aknázták ki, a sziget pedig gyakorlatilag teljesen magára maradt.²⁷ Népeségének számát illetően meglehetősen ritkán lakott volt, infrastruktúrája finoman szólva is szegényes, az ipar és a kereskedelem nem volt igazán számottevő, mindezt pedig a patríciusok rendjének hatalmaskodása, zsarnoki fellépése és a köznép tanulatlansága súlyosbította. Ebből adódóan a szerző a következőképpen fakadt ki a jelentésben: „...*Szicília egészen mostanáig nem más, mint egy anakronizmus az európai civilizáción belül*.”²⁸ Példaként hozza fel az 1817 óta fizetett illeték esetét, amelyet eredeti rendeltetése szerint útépitésre kellett volna fordítani, miközben az 1838-as állapotok nyilvánvalóan feleseltek a célkitűzéssel, hiszen a sziget még ekkor is csupán hárommérföldnyi másodrendű úttal szegénykezhetett. A palermói Kereskedelmi Kamara feljegyzéseire hivatkozva Parisio miniszter tudtára adta azt is, hogy a szicíliai kereskedelem a Nápolyal folytatott *kabotázsra*, azaz part menti hajózásra és némi külföldről történő importra korlátozódott. A mezőgazdaságról szólva végeláthatatlanul nagy, műveletlen szűz földekről tett említést, melyek a burjánzó gyomnövények prédájává váltak. Ennek fényében nem meglepő a tény, hogy 1819-ben Itália hajdani magtárába, Sziciliába 200 ezer *tomolo*²⁹

²⁵ Uo.

²⁶ CALÀ ULLOA, PIETRO: *Considerazioni sullo stato economico e politico della Sicilia*. Archivio Storico del Museo Nazionale di San Martino in Napoli, Fondo Nisco, 15, XLVIII-LIV. In: *Il riformismo borbonico nella Sicilia del sette e dell' ottocento*. 2. kiadás. Szerk.: PONTIERI, ERNESTO. Nápoly, Edizione Scientifiche Italiane, 1965. 232. (a továbbiakban: CALÀ ULLOA: CONSIDERAZIONI 1965.)

²⁷ Uo. Az idézet eredeti változata: „...ogni sforzo arrestarsi innanzi le acque del Faro.” Az eredeti szöveg alapján fordította: a szerző.

²⁸ Uo. Az idézet eredeti nyelven: „...la Sicilia resta tutt'ora come un anacronismo nella civiltà europea.” Olaszról magyar nyelvre fordította: a szerző.

²⁹ A *tomolo* 2009. december 31-ig Dél-Itáliában használt mértékegység volt, amelynek értéke tartományról-tartományra változott. A mezőgazdaságban a földek felszíni kiterjedésének megjelölésére szolgált. Trapaniban például 2,093 m²-nek felelt meg. FRANCESCO GIANNINI: *Antiche unità di misure e antiche monete (Régi mértékegységek és pénzmérek)*:

kiterjedésű területen termett gabonát kellett szállítani a Királyság közvetlenül az európai kontinenshez tartozó részéről. A tudatlanság mocsarában henyélő köznép elutasította az agronómia terén született új ismeretek elsajátítását, s habár néha már az éhenhalás küszöbén toporogtak, szinte mindenütt elmulasztották a tápláló burgonya termesztését. A földeket átengedték a mindennapos élelmezésben hasznosnak számító termények helyett a fügekaktuszok uralmának, lévén ezek nem igényeltek különösebb fáradságot vagy művelést.³⁰ Hanyagságukat pedig azzal indokolták, hogy még mindig nem került napirendre sem a nagy kiterjedésű egyházi, sem az arisztokrácia kezében koncentrálnódó földbirtokok felosztása. Ráadásul a hűbéri rendszer lerombolásának mindeközéig nem látták hasznát, mert amíg a *terra firmán* akár erőszakos úton is keresztülvitték a feudalizmus eltörlését, addig Szicíliában minden ellenkező előjellel zajlott le, mert a vonatkozó utasítások a gyengekezés és a csalások áldozatául estek. Akadtak olyan bírák és ügyészek, akik hajdan városi ügyvédként még a bárók ellen léptek fel, majd a feudális rendszer felszámolásával, a szicíliai tartományokban tett látogatásaik keretében immár ugyanezeket a bárókat oltalmazták meg egykori hűbéreseiktől. Ezzel magyarázható, hogy a szigeten gyakorlatilag nem lehetett kincstári vagy községi tulajdonban lévő földbirtokot találni. A szicíliai népesség meglehetősen alacsony lélekszámának orvoslására a megfontolandó megoldást a betelepítés sugallta volna, csak hogy a tulajdonviszonyok imént ismertetett állása szerint hiába volt töménytelenül sok megműveletlen, sorsára hagyott termőterület Szicíliában, a nápolyi kormány egy arasznyi földet sem adományozhatott volna az új jövevényeknek.³¹

Pietro Calà Ulloa egy másik jelentős problémaként a sziget úgynevezett „angol évtizedében“, 1806-1815 között forgalomba került, tetemes mennyiségű készpénz által előidézett drasztikus áremelkedést nevezte meg, amely elsősorban az árucikkek és a munkaerő árában volt szembeszökő. Ezen kívül az angolok a napóleoni háborúk idején a kontinentális zárlat³²

<http://www.gioiadelcolle.info/2011/08/22/antiche-unita-di-misure-e-antiche-monete/>. (utolsó elérés: 2015. április 1.)

A *tomolo* fogalmának definíciója, valamint megfelelői m²-ben megadva a különböző szicíliai és dél-itáliai városokban: <http://it.wikipedia.org/wiki/Tomolo> (utolsó elérés: 2015. április 1.)

³⁰ CALÀ ULLOA: CONSIDERAZIONI 1965: 233.

³¹ Uo.

³² A Brit Birodalom ellen irányuló, azt kereskedelmi pozícióinak szétzúzásával megtörni szándékozó kontinentális blokádot Bonaparte Napóleon (1769-1821) francia császár vezette be 1806. november 21-i berlini rendeletével Franciaországban, az általa megszállt, illetve a franciákkal szövetségesi státusban lévő államokban. Így a zárlat 1807 után érintette még Dániát, Hollandiát, Spanyolországot, a Joseph Bonaparte (1768-1844), majd Joachim Murat (1767-1815) kormányozta Nápolyi Királyságot, továbbá a poroszok, az oroszok és az osztrákok is kénytelenek voltak csatlakozni a napóleoni kezdeményezéshez. Az 1806. november 21-én, Berlinben kelt dekrétumban a császár megtiltotta az ellenőrzése alatt álló és a szövetséges államoknak egyaránt a Brit-szigetekkel való kereskedelmet, a francia földön tartózkodó angolokat hadifogolynak nyilvánította, a brit hajókat

következtében ipari termelési potenciáljukat részlegesen áthelyezték Szicíliába, ami azt jelentette, hogy a már meglévő manufaktúráik tevékenységét a szigeten folytatták, de előfordult, hogy újakat is létesítettek. Saját gyártású áruikkal, termékeikkel elárasztották az általuk elfoglalt vagy angol helyőrséggel megszállt területek, így Szicília piacait is. Ezzel Anglia tulajdonképpen gátolta, sőt meg is bénította a helyi ipar termelőtevékenységét.³³ A jelentésben kárhozottat készpénz profit formájában Angliába áramlott vissza, így az „angol évtized” elteltével, 1815-ös távozásukat követően ez a pénzbeli töltet az angol gazdasági vérkeringésbe visszajutva Szicíliában csak az árak rohamos elszabadulását, vagyonos emberek eladósodását és megannyi, szűkséget szenvedő embert hagyott hátra.

A körülbelül egy évtizedes angol jelenlét hatásainak kifejtése után Pietro Calà Ulloa jelentésében áttér az igazságszolgáltatás és a bűnözés szorosan összefonódó témakörére. A Bourbon monarchia területén érvényben lévő barbár, kusza törvények egységesítésére példaként hozza fel Bernardo Tanucci (1698-1783) kísérletét, aki ebbéli szándékában végül kudarcot vallott.³⁴ A Trapaniba helyezett nápolyi bíró úgy vélte, hogy a szicíliai nép demoralizálódása a törvények rendezetlenségéből, következtetlenségéből, nem egyszer indokolatlan kegyetlenségéből táplálkozott, s abban a meggyőződésben öltött testet, miszerint bármit szabadságukban állt megtenni a törvények kijátszása vagy megkerülése érdekében.³⁵ Szicíliában a jogrendszer és az igazságszolgáltatás imént ismertetett állapota beindított a közösség egészében egy olyan önvédelmi mechanizmust a központi hatalommal és rendelkezéseivel szemben, aminek indíttatására az a felfogás terjedt el, hogy a vádlottat meg kell menteni attól, hogy a törvény szigora teljességével, illetve zavarosságával lesújtson az illetőre. Ennek a folyamatnak az egyik szimptómája volt a megszámlálhatatlanul sok hamis vallomás, melyek elképesztő mértékben megkönnyítették a bűncselekmények elkövetését. A jelentés írója a szigeten dúló barbárság újabb tanújelét látta abban a tényben, hogy a kínvallatás 1810-es eltörlése ellenére Szicília különböző részein 1860-ig, Garibaldi és vörösingesei érkezéséig töretlenül

lefoglaltatta. A blokádból eredő megszorítások kezdetben a kontinentális, azon belül is elsősorban a francia ipar fellendülését eredményezték, de hamar bebizonyosodott, hogy ez hosszú távon nem számított fenntartható tendenciának. Szicíliában ekkor angol helyőrség állomásozott, így a Brit Birodalomnak lehetősége nyílt termelőtevékenységének itteni részleges áthelyezésére, ráadásul a sziget az angol termékek új felvevőpiacának szerepére is alkalmasnak bizonyult. A kontinentális zárlatot elrendelő berlini dekrétum szövegét közli: *Egyetemes történeti szöveggyűjtemény 1789 – 1914*. Szerk.: DIÓSZEGI István. Budapest, Korona Kiadó, 2001. 65-67.

³³ PONTIERI 1965: 233.

³⁴ Pietro Calà Ulloa 1870 után élete hátralévő éveit Nápolyban töltötte, ahol az egykori Nápoly-szicíliai Kettős Királyság történetéről, az európai irodalmi életben elfoglalt helyéről írt esszéket. 1875-ben jelent meg a Bernardo Tanucciról szóló műve „*Di Bernardo Tanucci e dei suoi tempi*” (*Bernardo Tanucciról és koráról*) címen Nápolyban.

³⁵ CALÀ ULLOA: CONSIDERAZIONI 1965: 233.

működtek a kínzás leghatékonyabb eszközeként elkönyvelt barlangszerű, földalatti, sötét, szűk lyukak, a *dammusók*.³⁶ Ennek magyarázatát a korabeli büntetés-végrehajtási intézmények elégtelen infrastruktúrájában lelte meg, ugyanis a túl kevés épület nem tudott volna befogadni minden gyanúsítottat és elítéltet. Szicília egyes bírósági kerületeiben még a forrás keletkezésének évében, 1838-ban is használatban álltak a *dammusók*. Csak Trapani környékén három-négy ilyen kínzókamra működött még. Pietro Calà Ulloának tudomására jutott egy olyan eset, amikor egy büntetőbíró³⁷ utasítására súlyos gyilkosság elkövetésével vádolt személyeket a caltanissettai dammusókban tartottak fogva, méghozzá úgy, hogy négy hónapon át folyamatosan vasbilincsbe verve tartották őket.³⁸ Mindez pedig történt 1823-ban, amikor a kínvallatás már tizenhárom éve hivatalosan is illegalitásba szorult. Ráadásul az ellenük folyó eljárást megsemmisítették és a megkínzottak ártatlannak találtattak. Amint arról már szót ejtettem, az április 25-i jelentést teljes terjedelmében a szicíliai bíróságok állapotának jellemzésére szentelte, ezért itt csak annyival egészíti ki erre vonatkozó észrevételeit, miszerint a korrumpálhatóság és a nagyhatalmú zsarnokoknak való vak engedelmeskedés „...beszennyezte a bíróságon a legmagasabb pozíciókat betöltő férfiak talárját.”³⁹ Mi több, ugyanezek a megvesztegethető személyek voltak a bűnelkövetés, azon belül is főleg az állatlopások⁴⁰ elsőszámú pártfogói. Pietro Calà Ulloa egy konkrét példával szemlélteti mindezt: egy bizonyos Artale márkit⁴¹ említ, akinek a földjein kerestek és

³⁶ A forrás szerzőjénél a *dammuso* kifejezés torzult alakja szerepel többes számban, *tambusi* formában. Vö.: CALÀ ULLOÁ: CONSIDERAZIONI 1965: 233., PONTIERI 1965: 233.

³⁷ A jelentés szövege alapján nem egyértelmű, hogy egy Siracusa nevű büntetőbíróról van-e szó, vagy, hogy a szerző esetleg arra próbált utalni, hogy az illető a délkelet-szicíliai Siracusa városában tevékenykedett. Mindenesetre az előbbi valószínűsíthető, amikor arról beszél, hogy az ilyen Siracusa-félék fedezték azokat a bűnözői alakulatokat, amelyeket a maffiatörténet kutatóinak egy része a bűnszövetkezettel azonosít. Vö.: CALÀ ULLOÁ: CONSIDERAZIONI 1965: 235.

³⁸ CALÀ ULLOÁ: CONSIDERAZIONI 1965: 234.

³⁹ Uo. Az idézet olasz nyelven: „...ha lordato le toghe di uomini posti nei più alti uffici della magistratura.” Magyarra fordította: a szerző.

⁴⁰ Mind a maffiabűnözés, mind pedig egyéb bűnesetek kontextusában állatlopás alatt az aprólékosan megszervezett állattelhajtás, majd a jószágok szintén előre eltervezett értékesítése értendő.

⁴¹ Eddigi kutatásaim alapján feltehetően a spanyol gyökerekkel rendelkező, 1394 körül a szigetre érkezett szicíliai Artale nemesi család leszármazottjára, Don Giuseppe Artaléra, Collanto (másutt Collalto) márkiújára (1760-1837) céloz, aki 1782-1797 között törvényszéki bíró volt. 1808-ban királyi megbízottnak nevezték ki Messinában. Ragyogó bírói karriert futott be a Nápoly-szicíliai Kettős Királyságban, aminek csúcspontját egyes források alapján az 1817-es, míg mások szerint az 1819-es év jelentette, amikor a legfelsőbb igazságszolgáltatási fórum elnöke lett. Pietro Calà Ulloa viszont arról számolt be, hogy éppen 1819-ben tartóztattak le a csendőrök számos bűnözőt Giuseppe Artale birtokán. Amennyiben valóban Don Giuseppe a forrásban szereplő Artale márki, magas pozíciójának és kapcsolatainak köszönhetően sikerülhetett meggyőző és kellően kielégítő magyarázatot adnia a hatóságoknak a földjén rejtőzködő bűnözők kapcsán, mivel a már említett tisztséget egészen 1824-ig ő töltötte be. Apja, Filadelfio Artale (1722-1783) jogtudós és bíró, egy ideig Szicília kormányzója, végül 1780-tól haláláig királyi tanácsos volt Nápolyban. 1779-ben Filadelfio Artale tett szert a márki

leltek menedéket mindenféle bűnözők zsákmányaikkal együtt, miközben maga a márkai szintén a birtokon tartózkodott. 1819-ben a csendőrség a helyszínre vonult és letartóztatott nem kevesebb, mint harminc gonosztevőt, akiknek a búvóhelyéről előkerült több lopott állat. A trapani megbízott szavaival élve: „*Ha az 1820-as szicíliai felkelés nem nyitotta volna meg a börtönöket [ti. a szigeten], akkor azok kapuit a protektor márkai [ti. Artale] mindenhatósága tárta volna szélesre.*”⁴² Egyes hatósági személyek nem titkoltan pártolták és elősegítették a csempészetet, mint Corvaja cataniai ügyész, akit a nép feldúltan gyalázott a város utcáin, közterein. A favignanai erőd egyik parancsnoka, egy Pantelleria szigetén tevékenykedő bíró, valamint egy trapani börtönőr kapcsán pedig arról informálták, hogy az előző napi rajtaütéskor elkobzott fegyvereiket már másnap eladták a foglyoknak. Az elítéltek egyébként is nagy szabadságot élveztek a börtönökben, sőt pont a legveszélyesebbek voltak a katonai és polgári ügyek vezető rétegeinek elsőszámú bizalmasai. Mindemellett néhány bírósági kerület vezető tisztviselője még az írószerekkel is csalást követett el, majd nem ártallottak arra vonatkozó igazolást hátrahagyni utódaiknak, aminek értelmében mit sem tudtak arról, pontosan milyen felszereltséggel és eszközkészlettel kellett volna átadniuk hivatalukat a pozíció aktuális várományosának. Az eddig idézett állapotokat csak tovább súlyosbította az a tény, hogy az erőszak monopóliumát helyi szinten többnyire fegyveres csapatok (*squadrák*) kezébe helyezték. Az ilyen felfegyverzett alakulatok maguk is felelősek voltak különféle bűncselekményekért, így nem meglepő, hogy ők is tolerálták a bűnözés olyan egyéb megnyilvánulási formáit, mint a gyilkosságot, nők megbecstelenítését és az állatlopásokat. Így hát a szégyentelenül, gátlástalan módon végrehajtott büntények a szicíliai mindennapok krónikájának részei maradtak.⁴³ A fegyveres társaságok megvesztegetéssel garantált büntetlenségük árát másokkal fizettették meg: valósággal halálra kínozták a

rangra, miután collaltói és cannatai birtokokba fektette pénzét. Azonban a jelentésben említett Artale márkai kilétének teljes bizonyossággal történő behatárolásához további történeti kutatást tartok szükségesnek, amelyet az interneten elérhető, nem túl részletgazdag anyag feldolgozása után kizárólag olaszországi levéltári kutatómunka útján látok megvalósíthatónak. Giuseppe Artale márkiról ugyanis csak online elérhető életrajzi adatok állnak rendelkezésünkre. A szicíliai nemesi családokat és történetüket bemutató honlap adatbázisában az Artale familiáról szóló anyag megtalálható a következő linkre kattintva: <http://www.famiglia-nobile.com/links.asp?CatId=277> (utolsó elérés: 2015. április 1.) Giuseppe és Filadelfio Artale szerepelnek a kelet-szicíliai Bronte városának kiemelkedő személyiségeit ábrázoló festményen is, amely Agostino Attinà brontei festő (1841-1893) keze munkáját dicséri. A műalkotás történetéről, illetve a képen megörökített helyi elit tagjairól, mint Giuseppe és Filadelfio Artale, illetve pályafutásuk legjelentősebb állomásairól hasznos információk sorakoznak a következő weboldalon: http://www.bronteinsieme.it/3pe/uomini_illustri.html (utolsó elérés: 2015. április 1.)

⁴² CALÀ ULLOÁ: CONSIDERAZIONI 1965: 234. Az idézet eredeti szövege: „*Se le turbolenze del 1820 non avessero aperte le prigioni, loro le avrebbe schiuse l'onnipotenza del Marchese protettore.*” Fordította: a szerző.

⁴³ Uo.

potenciális bűnbakként útjukba akadt gyanúsítottakat, sőt gyakran elvitték őket távoli helyekre, általában valamelyik tartományi székhelyre, miközben a szerencsétleneket a lovaik farkához kötözve vonszolták maguk után. Közvetlenül Pietro Calà Ulloa Szicíliába érkezése előtt is történt egy hasonló eset: egy vádlottat az ismertetett körülmények között szállítottak Alcamóból Trapaniba, de az illető a gyötrelmekkel kikövezett úton halálát lelte.

Ugyanakkor a közigazgatásról és az állami intézmények hálózatának helyzetéről sem festett kevésbé lehangoló képet, mint amelyet az igazságszolgáltatás, a mezőgazdaság vagy az ipari és a kereskedelmi szektor aktuális állapotainak szavakba öntésekor tapasztalhattunk. Jelentésének tanúsága szerint 1819 óta szinte nem akadt olyan kórház vagy menedékház, amely hivatalos beszámolót készített volna működéséről. De amennyiben volt is üdítő kivétel, ezek a jelentések általában sohasem kerültek megvitatásra. A szicíliai tisztviselők szolgálatkészsége perverz módon kimerült abban, hogy azonnal ugrottak bármely befolyásos személy csettintésére, kielégítették a legváltozatosabb szeszélyeiket, igényeiket, mialatt nem szüntek meg folyamatosan azon töprengeni, miként is húzhatnának hasznot a hivatalukból.⁴⁴ S mivel a még a spanyol uralom idején létrehozott, lokális közigazgatási szerv, a *dekurián* belüli posztokért nem járt külön fizetség, a szicíliai logika malmai úgy örölte, hogy senki nem akarta betölteni azokat.⁴⁵ A szigeten mindennapos esetnek számított, hogy titokban adtak ki rendeleteket, hamis diplomákat és miniszteri körleveleket továbbítottak Palermóból a Nápoly-szicíliai Kettős Királyság uralkodói székhelyére. Pietro Calà Ulloa ezúttal sem maradt adós a példával: egy, Calatafimi városába tervezett jótékonyági intézmény alapítására kiutaltak 120 000 dukátot, de azóta eltelt több, mint egy évtized anélkül, hogy a rendelkezést végrehajtották volna. Közben az összeg negyedét egy hitel- és fizetésektelen hatalmasság érdekeltségeibe investálták.⁴⁶ A városi öröket valósággal képtelenség volt rávenni arra, hogy a saját illetékességi körükbe tartozó terület utcáit, útjait legalább tizenöt naponta egyszer átfésüljék. Ebből a totális, a szicíliai lét valamennyi aspektusát felölelő, általánossá csontosodott bénultságból és korrupcióból vezette le Pietro Calà Ulloa a bűnözés egy jól elkülöníthető válfajának kialakulását, mondván, ezek voltak a legfőbb okai annak, hogy a sziget népe szerfelett különös, mi több, veszélyes módszereket dolgozott ki az ismertetett viszonyok kiegyenlítésére.⁴⁷

A maffiatörténet kutatóinak néhány képviselője a soron következő bekezdésben vélte azonosítani a szicíliai maffiát. A trapani megbízott információiból feltárul egy önálló szubkultúrát képező bűnözői társadalom

⁴⁴ CALÀ ULLOÁ: CONSIDERAZIONI 1965: 235.

⁴⁵ CALÀ ULLOÁ: CONSIDERAZIONI 1965: 236.

⁴⁶ CALÀ ULLOÁ: CONSIDERAZIONI 1965: 235.

⁴⁷ CALÀ ULLOÁ: CONSIDERAZIONI 1965: 235-236.

leírása, amelyet világosan elkülönít a visszaélésekben szintén jeleskedő fegyveres csoportoktól, a *squadráktól*, melyek sokkal inkább a maffia jellegű bűnözés egyik utánpótlási alapjaként, semmint tényleges coscákként definiálhatóak. Az Ernesto Pontieri jóvoltából a szakterület látókörébe került jelentésben Pietro Calà Ulloa megosztotta felettesével, Nicola Parisio igazságügy-miniszterrel, hogy Szicília számos vidékéről hallani úgynevezett egyesületekről vagy testvériségekről, egyfajta szektákról,⁴⁸ melyeket pártoknak is neveznek, de ezt bármilyen politikai színezet és célkitűzés nélkül értendően. A szicíliai maffia akkori megfelelőjének tartott bűnszervezet 1838-as állapotait jellemezve a Trapaniba küldött bíró kifejti, hogy az érintettek nem tartottak összejárveteleket,⁴⁹ bár ha belegondolunk, a maffia találkozói sohasem voltak nyilvánosak, éppen ezért ezt az állítást betudhatjuk a Tiszteletreméltó Társaság köbe vésett törvényeinek, a hallgatás és a titoktartás regulájának. Így ha a bűnözők tárgyalt csoportja valaha is tartott gyűléseket, azok ténye csak elvétve szivároghatott ki. Calà Ulloa tudomása szerint a tagok között nem volt más kapcsolódási pont, mint a főnök, akitől mindannyian függöttek. A vezető személyéről szólva elmondja, hogy néhol egy földbirtokos, másutt pedig egy esperes irányítása alatt álltak, ami arra enged következtetni, hogy egyházi kötődésű és nemesi származású férfiak egyaránt a bűnszövetkezet élére állhattak.⁵⁰ Sok földbirtokos abban a hitben csatlakozott az elnyomók táborához, hogy feltétlenül jobban jár, mintha az elnyomottak létszámát gyarapítaná, ezért többen beléptek a kortársak által pártszerű képződményeknek mondott, az erőszak, a hatalom és az anyagi javak kapitalista módon történő végeláthatatlan felhalmozásának szentháromságára épülő egyesületekbe.

A bűnelkövetésre szakosodott „szekta” közös pénzalappal rendelkezett, amelynek funkciói között megemlíti az olyan, hirtelen felmerült ügyek elsimítását, mint egy hivatalnok eltávolítása, egy másik érdekében történő fellépés, egy vádlott megmentése vagy éppen egy ártatlan megvádolása. Ezen felül elterjedt megoldás volt a felhalmozott tőke más bűntények végrehajtásában való továbbforgatása, így a közös kassza egy másik előnyeként felhasználhatták a pénzt a rablások kivitelezésére, járulékos költségeinek fedezésére, amely a példa kedvéért az egyik szicíliai tartományból a másikba hajtott lopott állatokkal folytatott kereskedelem lebonyolításához nélkülözhetetlennek bizonyult. Pietro Calà Ulloa úgy beszélt

⁴⁸ Mintegy két évtized múltán a svájci származású író és szálloda-tulajdonos, Marc Monnier (1829-1885) a nápolyi Camorráról szerzett értesüléseinek interpretálásakor gyakran „szekta” néven utalt a bűnszövetkezetre, de hasonlóan járt el Nicolò Turrisi Colonna báró (1817-1889) is, aki „Közbiztonság Sziciliában” címen közreadott művében szintén ezzel a terminussal próbálta megragadni a korabeli Tiszteletreméltó Társaság valóságát.

⁴⁹ CALÀ ULLOA: CONSIDERAZIONI 1965: 235.

⁵⁰ Uo.

ezekről a bűnözői egységekről – a maffia terminológiája szerinti *coscákról* – mint rengeteg kis kormányról a Nápoly-szicíliai Kettős Királyság kormányzatán belül. A problémák szülte igényekkel nem találkozott a Bourbon-uralom idején megszervezett rendőrség, ezért megfelelő rendfenntartó szerv hiányában a bűncselekmények elszaporodtak. Súlyosbító tényezőként hozzáteszi, hogy a szicíliaiak hallgatólagos megállapodásra jutottak a bűnözőkkel, amely a következőképpen zajlott le. Amint megtörténtek a lopások, rögtön feltűntek a közvetítők, és egyezséget ajánlottak a károsultaknak az eltulajdonított javak visszaszerzésére. Az ilyen és hasonló megegyezések szinte megszámlálhatatlan mennyiségben kötöttek. A Calà Ulloa-jelentésben már megjelenik néhány motívum azok közül, amelyek a maffia-típusú szervezett bűnözés ismérvei közé tartoznak. Gondolok itt a maffiózóknak az ügyek meglehetősen széles skáláját érintő közvetítői szerepére saját legszűkebb társadalmi közegükben, amelynek hatósugara tekintélyük gyarapodásával egyenes arányban nőtt. Szervezettségük szintje egyértelműen megkülönböztette őket a banditizmus és az egyéni bűnelkövetés kategóriáitól, míg az állattelhajtások lebonyolításának leírása a rendkívüli ismerősség érzetét ébresztheti mindazokban, akik olvasták Danilo Dolci Corleonéről szóló szociológiai elemzését, ahol a szerző külön foglalkozott a bűnelkövetés ezen módjával. A maffia maga is állam az államban: ez a gondolatkör már Pietro Calà Ulloánál is megjelenik, amikor konstatálja, hogy a beszámolójában szereplő bűnözői alakulatok a kormányzat mintájának imitálásával és bizonyos funkcióinak elorozásával a helyi szintű kormányzásba való beleszólás lehetőségével kacérkodtak. Ráadásul feltűnik a hatósági védőháló fogalma is. Így ha elegendő forrás állna rendelkezésünkre, melyek teljes bizonyossággal igazolnák a Calà Ulloa által leírt bünszervezet és a maffia közötti azonosságot, akkor revideálni szükségeltetne a szicíliai Tiszteletreméltó Társaságnak nyújtott jogi természetű, a nemesi tekintélyből eredő vagy éppen hamis tanúvallomáson alapuló védelem kronológiai jelentkezését és mibenlétének alakulását. Ezzel kapcsolatban a Trapaniban kelt beszámolóból arról értesülhetünk, hogy a funkcionáriusok közül többen is úgy fedezték ezeket a bűnözőket, hogy áthatolhatatlan oltalmi hálót szöttek köréjük. Pietro Calà Ulloa konkrét személyeket is megnevezett, akikről sejteni lehetett az ilyesfajta érintettséget, mint például egy bizonyos Scarlattót, aki kincstári ügyészként kezdte pályafutását, aztán a Polgári Törvényszék bírójává lett Palermóban, illetve ismételtelen előkerül Siracusa bíró neve is, aki feltehetően egy és ugyanaz, mint akit a forrás szerzője a dammusókban történt illegális kínvallatások témájában már elmarasztalt.⁵¹ Ugyanakkor nem győzi hangsúlyozni, hogy a kiragadott Scarlattón és Siracusán kívül mások felelősségét is lehetne firtatni ebben a vonatkozásban.

⁵¹ CALÀ ULLOA: CONSIDERAZIONI 1965: 234-235.

Az állatlopásokról szólva megint találkozhatunk ezekkel a nevekkal, hiszen Calà Ulloa egyértelműsíti, hogy a már említett Scarlatto és Artale-féle figurák fedezték az elkövetőket. Hogy képet tudjunk alkotni arról, módszertanilag hogyan és milyen mértékben is zajlott a jószágok szervezett módon történő elhajtása, a trapani királyi megbízott pontos adatokkal szolgál. Előfordult, hogy egyetlen éjszaka leforgása alatt egész csordáknak veszett nyoma, majd egy hónappal később újabb tizenhat marhától szabadították meg ugyanazt a tulajdonost néhány mérföldnyire Trapanitól. A közeli Caltanissetta vidékén pedig kétszáz birka jutott hasonló sorsra. Olykor tengeri kalózok segítségével oldották meg az állatok elszállítását,⁵² de ha éppen úgy tartották célravezetőnek, elköttettek egy csónakot vagy egy kisebb hajót. Pietro Calà Ulloa értesülései szerint így járt el az a húsz gonosztevő is, akik leutaztak a szicíliai Castellammaréba, ahol törvénybe ütköző módon szert tettek egy hajóra, majd útnak indultak, hogy az onnan tíz mérföldre fekvő vidéken megleljenek olyan helyeket, melyek zsíros zsákmány reményével kecsegtették őket. Eközben tizenhat másik bűnöző lovon tett meg húsz mérföldet azzal a szándékkal, hogy rajtaüssenek egy házon Poggiorealében, de aztán bekerítették és lerohanták Partannában a gazdának számító Szent Benedek kolostort is.⁵³ Calà Ulloa azonban nem érte be a „szekta“ bűnös akcióinak pusztá ismertetésével, hanem beszámolt bűnözői stílusuk sajátosságairól, kiemelve, hogy soha nem cselekedtek óvatosan vagy elővigyázatosan. Ellenkezőleg: amint megérkeztek a kiszemelt áldozat otthonához, rögvest puskalövéseik dőrejével hasítottak az éjszakai csendbe, golyózáport zúdítva a tulajdonos házára. Tették mindezt azért, hogy elvessék a terror, a rémület és a pánik érzésének magjait a szicíliai lelkekben. Ennél is kétségbeesettebb fejleményként értékeli, hogy az ilyen, bűnben fogant egyesületek tevékenységéről nyíltan beszéltek a trapani ügyészség nyilvántartásai, tehát a bűnözés ezen típusának léte köztudottnak számított, mégsem akadt senki, aki valaha is fellépett volna ellene. Pietro Calà Ulloa 1838 nyarán íródott jelentéséből egy olyan, bűnelkövetésre specializálódott

⁵² Egyes magyarázatok szerint a zsványt, betyárt vagy rablót jelentő *briganti* kifejezés a *brigantina* hajótípus nevéből származik, amely a kétárbocos *brigg* egyik típusa. Különleges ismertetőjele, hogy nem találni rajta árbockosarat. Mivel ezek a vitorlások főleg kalóz- és rablóhajókként funkcionáltak, ezért ebből a szóból eredeztetik a *briganti* elnevezést. Vö.: Brigantina: <http://www.kislexikon.hu/brigantina.html> (utolsó elérés: 2015. április 1.)

⁵³ A Trapani tartományban, a Modione és a Belice völgy ölében található Partanna városában a helyi Grifeo hercegi család egyik tagja, Don Domenico rendelte el 1660-ban a Szent Benedek kolostor felépítését. 1745-1777 között jelentősen átalakították: ekkor készült el az árkádus udvar és kibővítették magát a rendházat is. Az 1968-as földrengés komoly kárt tett az épületegyüttesben, hiszen gyakorlatilag romba döntötte a templomot, de a kolostorból is csupán a homokkőből lévő falszerkezet, az első két emelet egyedi ablakai és erkélyei, valamint az egyenes gerendás szerkezettel áthidalt díszes főkapu vészelte át a természeti katasztrófa következményeit.

társaság képe rajzolódik ki, ahol a támadások soha nem zajlottak titokban és az elkövetők még csak nem is próbálták leplezni gaztetteiket.⁵⁴

Ha összevetjük a fentiekben összefoglalt, 1838-ból származó helyzetelemzést mindazzal, amit Danilo Dolci 1959-ben tapasztalt Corleonében, nem csekély folytonosságot fedezhetünk fel. Az állatrablások lebonyolításáról és az eltulajdonított jószágok további sorsáról is értesülhetünk általa. Dolci tudomása szerint az éj leple alatt, magukat elmaszkírozva tettek szert a kiszemelt állatokra. A rablók lehettek helyiek, de akár más városból valók is. Utóbbi esetben is egy olyan személy vezette őket, aki jól ismerte az ottani körülményeket. A fegyverrel felszerelt öröket rendszerint arccal a földre kényszerítették, kezüket-lábukat megkötözték és hátrahagytak valakit, aki vigyázott a foglyokra, míg a többiek elhajtották a jószágokat.⁵⁵ Attól függően, hogy mennyi állatot zsákmányoltak, előfordult, hogy kamionnal szállították el azokat. Pietro Calà Ulloa a vonatkozó 1838-as „protokoll” kapcsán kalózhajók vagy lopott csónakok és vitorlások használatáról számolt be. Mint láthatjuk, az eltelt több mint száz év alatt csupán a közlekedési eszköz változott. Az állatállomány őrzésének feladatát ellátó kutyákat mérgezett húscsapatokkal ártalmatlanították. Még az olyan részletekre is ügyeltek, hogy ne friss, hanem régebbi húst hozzanak, aminek szagát az ebek már távolabbról is kiszagolták. A juhokat és a birkákat másik szicíliai tartományokba vitték, a tehenek közül a jól tejelőket megtartották, a többit pedig levágták. Dolci egyértelműsíti, hogy 1959-ben a corleonei csordatulajdonosok nagy része maffiózó volt.⁵⁶ Az elhajtott állatokból azonban csak úgy láthattak hasznót, ha előzőleg kiépítettek egy precízen megszervezett hálózatot, amelynek tagjai között voltak hentesek és állatorvosok egyaránt. A juhokat, birkákat helyben adták el, míg a marhahús tetemes részét titokban Palermóba szállították. Az árut soha nem jelölték meg, mint ahogy nem fizették ki az utána kiszabott illetékeket sem.⁵⁷ A hentesek többségének csak közvetve akadt dolga maffiózókkal, míg mások közvetlenül a tiszteletreméltó férfiaknak dolgoztak. Amikor valahol községi vágóhidat építettek, ez az érdekeltségi kör bojkottálta annak megnyitását, mert így az egyébként illegális tevékenységük sokkal jobban kontrollálhatóvá vált volna.⁵⁸ Ennek az üzletágnak a zavartalan működéséhez szükség volt még arra is, hogy végig nyomás alatt tartsák az öröket, akiket kényszerítettek, hogy kizárólag a saját dolgukkal törődjenek, örterületeiket pedig csak nappal, óvatosan járják körbe, és lehetőleg ne vegyenek észre semmi olyasmit, ami

⁵⁴ CALÀ ULLOA: CONSIDERAZIONI 1965: 235.

⁵⁵ DOLCI, DANILO: *Spreco. Documenti e inchieste su alcuni aspetti dello spreco nella Sicilia occidentale*. Torino, Einaudi, 1960. 163. (a továbbiakban: DOLCI 1960)

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ DOLCI 1960: 164.

⁵⁸ Uo.

nem rájuk tartozik. Pietro Calà Ulloa a Szicíliában általánossá merevedett bénultság egyik tüneteként rótta fel a tényt, miszerint a szigeten az örök elhanyagolták kötelességüket. A feltárt összefüggések ismeretében azonban feltételezhető, hogy már 1838-ban is hasonló bűnözői ráhatás miatt vonakodtak eleget tenni a munkakörükkel járó feladatoknak.

A Dolci által tolmácsolt időszak már csak azért is felettébb fontos, mert ekkorra tehető a szicíliai maffián belül néhány évtized leforgása alatt az abszolút hatalom kivívásáig eljutott Corleonesi-klán felemelkedése Luciano Liggio (1925-1993) vezetése alatt. Már javában dült a corleonei coscák közötti háború, aminek tétje a helyi hegemonia megszerzése volt. Liggio és társai szembekerültek az aktuális maffiafőnökkel, Michele Navarra doktortal (1905-1958), ezért a leszámolásokkal járó lövöldözések mindennapos esetnek számítottak az itáliai mérce szerint is a szegénységtől és az elmaradottságtól fojtogatott városban. Ilyen körülmények között általános jelenséggé vált a lövöldözés. A városnak szinte nem volt olyan pontja, ahol ne történtek volna ilyesféle incidensek.⁵⁹ Ennek fényében azonban mélyebb megfontolásra érdemes kettősség a maffia ambivalens viszonya a titoktartáshoz, a hallgatáshoz és a diszkrécióhoz. Míg a szervezet szabályaihoz, felépítéséhez, hierarchiájához, személyi kérdéseihöz, konkrét üzletpolitikájához és döntéshozatalához az *omertà*, vagyis a hallgatás törvényének megtartása tapad, addig a leszámolások, a vendetták vagy a félelem mesteri adagolása alkalmával a diszkrét megoldások már nem élveznek előnyt. A maffiózók a felsorolt akciók folyamán ugyanolyan feltűnően járnak el, mint ahogy arról Pietro Calà Ulloának a „szektáról“ mesélő sorai tanúskodtak. Nem törődnek azzal, hogy fényes nappal, egy forgalmas utcán követik el a bűncselekményt, és hogy az indokoltnál jóval több lövedéket lőnek ki az áldozatra, amellyel tulajdonképpen a totális megsemmisítés üzenetét közvetítik. Sőt, a cél pontosan a kollektív megfélemlítés: a leszámolások egyúttal erődemonstrációként is hatnak, azt üzenve, hogy a tiszteletreméltó férfiak nem rettennek meg semmitől, és kivonják magukat a törvények érvényességének köréből.

A bűnözői stílus terén jelentkező hasonlóságokon túl a Pietro Calà Ulloa észrevételeit rögzítő jelentésben szereplő bünszövetkezet többi ismérve szintén a maffia-jellegű bűnözésre vall. Ezért úgy vélem, a maffiatörténeti kutatás semmiképpen sem vetheti el annak lehetőségét, hogy az 1838-as esztendő krónikájába bekerült bűncselekményekről tudósító trapani jelentésben már valóban szervezett formát öltött bünszövetkezetek jelennek meg. A szervezetség ténye tehát önmagában nem szorul bizonyításra. A maffiával fennálló közös vonások arra utalnak, hogy Pietro Calà Ulloa a szicíliai Tiszteletreméltó Társaság eddig ismert, legkorábbi formáját mutatja

⁵⁹ DOLCI 1960: 130.

be. Természetesen ennek a hipotézisnek a megkérdőjelezhetetlen igazolását csak újabb források bevonásával valósíthatjuk meg. A XIX. századi nápolyi bírótól származó információk értéke abban rejlik, hogy megbolygatják a maffiatörténeti kutatás eddigi értelmezési horizontjait, amelyek a bűnszövetkezet kialakulásának magyarázatát szinte kizárólagosan az egységes Olasz Királyság létrejöttének időszakában keresik, illetve annak egyik „mellékhatásaként” könyvelik el. Ráadásul megnyitnak egy újabb, további elmélyült tudományos kutatásra érdemes utat a Tiszteletreméltó Társaság történetét illetően, joggal feltételezve, hogy a szicíliai maffiabűnözés kiváltó okait még jócskán a Bourbon-uralom periódusában kell keresnünk.

VILÁGI DÁVID**Theophilus Shepstone és a natali „bennszülött” politika¹****Abstract**

During the first half of the 19th century the British government was not very anxious to make any further expansion in Southern Africa. But this situation has changed in the 1840s, because the Boer trekkers signified a great threat to the British interests in the region just north from the Cape borders.

After the annexation of Natal in 1843 the British government have faced a serious problem, namely how to supervise the local „native” tribes. As a result Theophilus Shepstone has worked out his famous location system. The system proved to be so successful that in the forthcoming years it was introduced in many parts of Africa.

The aim of this article is to present the build up of the Shepstone-system from the first steps until the late 1870s. It tries to display those internal and external conditions which have affected the progress of the system. The second object of the study is to deal with the situation of the local African residents in this altered environment.

Sir Theophilus Shepstone személye Dél-Afrika, és különösen is Natal 19. századi történelmét vizsgálva megkerülhetetlen. Annak ellenére, hogy a témában kutatók sok információt összegyűjtöttek róla, a mai napig némiképp enigmatikus figurája Dél-Afrika múltjának. Ez abban is megmutatkozik, ahogy korról-korra viszonyultak hozzá. Saját kortársai és a közvetlen utókor nem értékelte sokra az általa elért – a szemükben kétesnek tetsző – eredményeket. Szerepének megítélése az 1970-es évektől kezdett egyre inkább pozitív irányba billeni, és ennek hatására hirtelen antihősből hőssé avanszált.

Ugyanakkor sok szempontból a kritikai hangnem – a fenti tendenciával párhuzamosan – továbbra is megmaradt, mivel sokan az általa kidolgozott natali „bennszülött” politikában vélték és vélik felfedezni az apartheid korszak közvetlen előképét.

A róla alkotott kép tehát mára árnyalódott, komplexebbé vált, ám ennek ellenére számos kérdőjel maradt. Ennek legfőbb oka abban áll, hogy

¹ A dolgozat szakmai lektorálását Dr. Búr Gábor végezte. Munkáját ezúton is köszönjük!

Shepstone zárkózott, óvatos egyénisége nem engedte, hogy nyíltan írjon gondolatairól, így hátrahagyott írásai nem nyújtanak kellő bepillantást belső gondolatvilágába.

Mindeme nehézségek mellett is a natali bennszülöttekkel kapcsolatban hozott intézkedések megértésében személye kulcsszerepet játszik. Tulajdonképpen a két téma elválaszthatatlan, szerves egészet alkot, hiszen Natal brit fennhatóság alá kerülésétől kezdődően, 30 éven keresztül Shepstone irányította az afrikaiakkal kapcsolatos ügyek intézését, így a kolónia „bennszülött” politikáját gyakorlati szempontból teljes egészében ő alapozta meg és formálta a későbbiekben is.

A felkészülés évei

Shepstone 1817-ben született Angliában, a Bristol közelében lévő Westburyben.² Hároméves volt, mikor édesapja, William Shepstone úgy döntött, hogy a család Dél-Afrikában fog letelepedni. Shepstonek először Grahamstownba költöztek, ahol William kőművesként dolgozott. Azonban hamarosan misszionáriusnak állt, hiszen már Angliából való távozásukkor ezt tervezte.

Theophilus ennek köszönhetően állandó vándorlás mellett, a missziós állomásokon nőtt fel, ahol folyamatos érintkezésben állt a helyi afrikai lakossággal. Ily módon megszerzett gyermek- és ifjúkori élményei erősen meghatározóak voltak későbbi nézeteit illetően.

Mivel kezdettől fogva afrikaiak között nőtt fel, ezért nagyon hamar elsajátította nyelvüket. Így nem csoda, hogy már 15 éves korában hivatalos missziói tolmácsként alkalmazták.³ 17 évesen lépett állami szolgálatba, mikor is szintén tolmácsként kezdett tevékenykedni a hatodik kaffir-háború idején. Ezekben az években testközelből szerzett arról keserű tapasztalatokat, hogy milyen pusztításra képes egy határ menti háború.⁴

Ugyanakkor munkája más tapasztalatokkal is megajándékozta. Harry Smith ezredes mellett volt alkalma meg tapasztalni, hogy milyen lehetőségek állnak egy tisztviselő rendelkezésére az afrikaiakkal való kapcsolatok kialakítása során. Smith 1835-ben átvette a rövid életű Queen Adelaide

² *The Encyclopaedia Britannica*. Szerk.: CHISHOLM, Hugh. XXIV. kötet. 11. kiadás. Cambridge, University Press, 1911. 840.

³ MCLENDON, THOMAS: *Who Put the Mission in Civilizing Mission? Reconsiderations of Shepstone's Early Career*. H.n., North Eastern Workshop on Southern Africa, 2002. 6. (a továbbiakban: MCLENDON 2002)

⁴ Kaffir-háborúknak nevezik összefoglaló módon azokat az afrikai klánok ellen vívott határ menti, hosszabb-rövidebb csatározásokat, melyek során a brit fennhatóság alá tartozó területek határa egyre inkább északra tolódott a 19. század folyamán.

GUY, JEFF: *Continuities, Contexts and Concepts: Making Sense of Shepstone*. Johannesburg, The Wits Institute for Social and Economic Research, 2012. 8. (a továbbiakban: GUY 2012)

provincia kormányzását. Ilyen minőségében megkísérelte a xhosa leszármazási alapú főnöki rendszert átalakítani, és a főnököket mintegy fizetési tisztviselőkké formálni.

Emellett szorgalmazta a xhosák közt végzett „civilizációs” misszió kiterjesztését. Ennek három eszközét alkalmazta. Misszionáriusokat küldött az afrikaiak közé, iskolákat alapított a területen, valamint bátorította a kereskedelem megélénkülését és ezen keresztül a pénzalapú csereforgalom meghonosodását.⁵

Shepstone 1838-ban tolmácsként részt vett a natali brit érdekek szolgálatában kiküldött katonai expedícióban is. Ennek során volt alkalma betekinteni a helyi viszonyokba, körülményekbe.

1839-ben már helyben lakó ügynökként tevékenykedhetett a fenguk között. Itt is maradt hét éven keresztül. Munkája során először alakíthatta maga a kapcsolatokat a helyi afrikaiak vezetőivel és a térségben élő telepésekkel.

Következő állomáshelye Natal lett, ahol 1845 végén nevezték ki a „bennszülött” törzsek diplomáciai ügynökének.⁶ Korábbi tapasztalatai révén méltán kapta meg a posztot, és láthatott hozzá, hogy elképzeléseit a gyakorlatba is átültesse.

Natal kezdeti „bennszülött” politikája

A tradicionális gyarmati berendezkedés legfőbb eszközei nem mutattak eltérést Afrika-szerte, sőt egyes ázsiai területeken is megfigyelhetőek voltak. Ezek a következő elemekből álltak: helyi vezetők megtartása; szokásjog érvényben hagyása; közösségi földbirtoklás. Mint azt majd később láthatjuk, a brit kormányzat Natalban is ezekkel az eszközökkel szerette volna az afrikai alattvalók szemében legitimálni magát. Az egyszerű „bennszülött” lakosság számára valóban úgy tűnhetett, hogy főnökeik nem pusztán hatalmukat őrizhették meg, hanem az állammal szembeni függetlenségüket is.

Jeff Guy ennek a patriarchális berendezkedésének a sikerét pontosan abban látta, hogy az idősebb férfi generációk tagjai azért mutattak tiszteletet a brit uralommal szemben, mert az szavatolta hagyományos hatalmukat a nők és ifjak felett.⁷

Ugyanakkor a natali „bennszülött” politika formálódása nem Shepstone-nal indult, hanem már évekkel korábban megkezdődött, méghozzá a fent vázolttól egészen eltérő módszerekkel. Mikor a búrok 1840-ben megszállták

⁵ MCCLENDON 2002. 7.

⁶ MCCLENDON 2002. 8-12.

⁷ MAHONEY, MICHAEL: *How the British Stayed in Power in Early Colonial Natal*. Durban, University of Natal, 2001. 3. (a továbbiakban: MAHONEY 2001)

Natal területét, Pietermaritzburgban ült össze néptanácsuk, amely azonnal foglalkozni kezdett a helyben maradt afrikaiak jelenléte kapcsán felmerült problémákkal. A búrok eleinte arra számítottak, hogy az afrikaiak elköltöznek az általuk megszállt területekről, azonban általában nem ez történt. Ragaszkodtak megszokott életterükhöz, és ha vissza is szorították őket, helyben maradtak.⁸ Ugyanebben az időben Mpande trónra kerülése a zulu területeken újabb afrikai beáramlást eredményezett a térségbe, ezzel is súlyosbítva a helyzetet.

1841-re dolgozták ki a néptanács tervezetét, melyben a teljes afrikai lakosság kitelepítését tűzték ki célul. Egyetlen hatalmas rezervátumot jelöltek ki a Mtamvuna és Mzimvubu folyók között.⁹ A tanács ugyan előnyben részesítette az önkéntes kitelepedést, de ugyanakkor arra is felhatalmazást adott, hogy szükség esetén a kivitelezés során erőszak is alkalmazható.¹⁰ Az elképzelés gyakorlati megvalósítását azonban az elkövetkezendő két évben addig halogatták, míg 1843 májusában a terület brit fennhatóság alá került.

Még az 1840-es években is az általános vélekedés mind a vállalkozók, mind a misszionáriusok részéről azt hirdette, hogy nincsen szükség expanzióra.¹¹ Éppen ezért a fokföldi kormányzat nehezen szánta rá magát a lépésre, azonban saját északi határainak, valamint Port Natal brit lakosainak érdekében végül a beavatkozás mellett döntött.¹²

⁸ RICH, PAUL: *Segregation and the Cape liberal tradition*. In: *Collected Seminar Papers on The Societies of Southern Africa in the 19th and 20th Centuries*. 10. kötet. London, University of London, 1981. 31. (a továbbiakban: RICH 1981)

⁹ Az európai telepesek és a helyi őslakosok elkülönülése nem eleve elrendelt hozzáállás volt az újonnan érkezők részéről, azonban az interakciók során – válaszul a helyi politikai és gazdasági berendezkedésre – gyakorlatilag mindenütt fokozatosan végbement.

POPKE, JEFFREY: *Managing colonial alterity: narratives of race, space and labor in Durban, 1870-1920*. In: *Journal of Historical Geography*, 29. (2003) 2. sz. 249. (a továbbiakban: POPKE 2003)

¹⁰ IVEY, JACOB MCKINNON: *The White Chief of Natal: Sir Theophilus Shepstone and the British Native Policy in Mid-Nineteenth Century Natal*. Orlando, University of Central Florida, 2008. 17-18. (a továbbiakban: IVEY 2008)

¹¹ Később ez a hozzáállás gyökeresen megváltozott. 1872 és 1894 között a britek több területet annektáltak, mint előtte 100 év alatt. Ennek hátterében érezhetően gazdasági motiváltság húzódott meg. Ilyen mérvű terjeszkedésre nem került volna sor a gazdag arany- és gyémántlelőhelyek felfedezése nélkül.

SCHOOR, WILLIAM PETER VAN: *The Origin and Development of Segregation in South Africa*. Reprint kiadás. Cumberwood, Apdusa Views, 1986. 10. és RICH 1981. 33.

¹² CELE, NOKUTHULA: *Mpondos or Natalians? The Boer-British Struggle for Control and Manipulation of Boundaries in Natal, South Africa in the 19th Century*. In: *Global Encounters European Identities*. Szerk.: HARRIS, Mary Noelle. Pisa, Plus-Pisa University Press, 2010. 42. (a továbbiakban: CELE 2010)

Az eredetileg átmenetinek szánt megszállás után a terület irányításával Henry Cloete különleges biztost bízták meg, aki kinevezésekor konkrét utasításokat kapott Lord Stanley hadügyminisztertől.¹³

Az utasítások két fő szempontot határoztak meg. Egyfelől nem tehetett semmilyen különbséget bőrszín vagy származás alapján, a törvény védelme egyenlő módon terjedt ki mindenkire. Másfelől a rabszolgaság minden formáját törvénytelenítenie kellett.¹⁴

1843 novemberében a búr néptanács ismét előterjesztette kitelepítési tervét. Cloete ezzel azonban nem értett egyet. Ezért inkább kidolgozta saját javaslatát, melyben egy nagyobb Natalon kívül elhelyezkedő rezervátum helyett, több kisebb felállítását tartotta célszerűnek Natal területén belül.

Tervének három alappillére különíthető el: legalább hat rezervátum kialakítása; ezek mindegyikében missziós állomások felállítása; valamint egy kormányzati felügyelő kinevezése, aki folyamatosan szemmel tartotta volna a rezervátumokban lakó afrikaiak helyzetében bekövetkező esetleges változásokat.¹⁵

Emellett a rezervátumok területének kijelölése kapcsán azt is szükségesnek látta, hogy azok mindegyike megfelelő távolságra helyezkedjen el a kikötőktől. Indoklásában a kikötőkre, mint az erkölcsstelenség melegágyaira hivatkozott, melyektől az afrikai lakosságot jobb távol tartani, ám utóbbi javaslatában vélhetően stratégiai megfontolások is szerepet játszhattak.

Valószínűsíthető, hogy elképzelése megalkotásakor erősen befolyásolta mindaz, amit az afrikaiakkal szemben a fokföldi határon korábban alkalmaztak. A feltételezésnek márcsak azért is létjogosultsága van, mivel a Natalba érkező tisztviselők – így Cloete is – korábban Fokföldön éltek és tevékenykedtek.¹⁶

A fokföldi kormányzat javaslatait támogatta, azzal a kiegészítéssel, hogy feltétlenül szükségesnek látták egy megbízott hivatalnok azonnali jelenlétét, aki közvetítőként léphetett fel az afrikaiak és a kormány között. Ebből a megfontolásból küldték a területre 1846-ban a mindössze 29 esztendő Theophilus Shepstone-t.¹⁷

Tervek tehát már léteztek, ugyanakkor a gyakorlatban az új kolónia megszervezésekor az afrikaiak alapvetően minden különösebb felügyelet nélkül éltek mindennapjaikat. Bár elvben elfogadták a brit uralmat, de ennek

¹³ 1801-től a gyarmati ügyekért is a hadügyminiszter felelt. A tisztséget 1854-ben választották kétfelé, innentől létezett külön hadügyminiszter és gyarmatügyi miniszter.

¹⁴ IVEY 2008. 19.

¹⁵ IVEY 2008. 20-23.

¹⁶ GUY 2012. 9.

¹⁷ GUY, JEFF: *Creating Customary Law*. Durban, University of KwaZulu-Natal, 2008. 3. (a továbbiakban: GUY 2008)

praktikus megnyilvánulásai nem érhetőek tetten. Ahhoz túlzottan elszigetelten és távol laktak a telepesektől.

Ugyanez mondható el a helyi bíraskodásról is. Ugyan bevezetésre került Natal egész területén a brit jogrend, azonban annak gyakorlati érvényesülése az afrikaiak lakta területen teljes mértékben elmaradt. Tulajdonképpen pontosan úgy teltek mindennapjaik, mint a brit megszállás időszakát megelőzően.

Shepstone maga is ezt erősítette meg közvetett módon egy 1848-ban kelt beszámolójában. Az első három hónapban meglehetősen sok afrikai kereste fel őt, köztük a területen élő főnökök zöme is.¹⁸ A tárgyalások során kinyilvánították hűségüket, és minden esetben őt tekintették a kormányzat meghatalmazottjának. Sok beadvány is érkezett hozzá vitás kérdések elrendezése ügyében. Ezek egy részében maga hozta meg a döntést, máskor az illetékes főnökre bízta az ügy megítélését.¹⁹ Ezek a tárgyalások és megbeszélések minden esetben a helyi etikett szabályait és a szokásjogot követték.

Mikor Shepstone elfoglalta hivatalát, Martin Westtől, Natal első alkormányzójától meglehetősen nagy szabadságot kapott az afrikaiakkal kapcsolatos ügyek intézésére, valamint a tervezett rezervátum-szisztéma kidolgozására és megvalósítására vonatkozóan.

Ami a területre érkező Shepstone figyelmét rögtön megragadta, az nem a fokföldi állapotokkal való hasonlóság volt, hanem ellenkezőleg, a szembetűnő különbség. A natali bennszülöttek nem ellenségek és szövetségesek kategóriáira oszlottak, hanem egységesen brit alattvalók voltak. A területet pedig jobbra elkerülték a konfliktusok, marhatolvajlások, zsákmányoló hadjáratok. Ebből fakadóan tiszta lappal lehetett indulni, – a régi sérelmek felszínre kerülésétől való félelem nélkül – és valami egészen újszerűvel kísérletezni.²⁰

Shepstone alapelképzelése abból állt, hogy amíg az afrikaiak ennyire eltérő módon gondolkodnak, addig jobb, ha a telepesektől elkülönülten élnek. Olyan szeparált helyeken, ahol külső nyomás nélkül, a saját tempójukban vehetik át az európai szokásokat.²¹

Emellett etikai szempontból is úgy vélte, hogy mivel a legtöbb natali klán joggal tartózkodott a területen, nem számított menekültnek, hanem nemzedékek óta ott élt, ezért megillette őket a földterület egy része.²²

¹⁸ Ezeken a tárgyalásokon a helyi főnökök hűségükért cserébe jellemzően azt kérték, hogy a brit kormány védje meg őket minden esetleges zulu portyázó betöréstől.

¹⁹ GUY 2008. 8.

²⁰ GUY 2012. 10.

²¹ IVEY 2008. 3.

²² A cikk eredetileg a *Natal Mercury Supplement* hasábjain jelent meg. Újabb közlése: *Sir Theophilus Shepstone and his Local Critics*. In: *Natalia*, 3. (1973) 1. sz. 13.

Közel ötven évvel később is fenti nézeteihez ragaszkodott egy újságcikkében. Továbbra sem hitt a civilizáció erőszakos terjesztésének eredményességében. Úgy vélte, amíg a lassú belső fejlődés magától nem teszi lehetővé az átalakulást, addig az afrikai lakosoknak szükségük van a törzsi szervezetre és a főnöki rendszerre. Ez biztosította egyben kellő ellenőrzésüket. Bár elismerte, hogy ősi berendezkedésük talán hiányosságokat mutatott bizonyos szempontból, azonban összességében meglehetősen hatékonynak tartotta. Úgy vélte, a „civilizálódás” megfelelő fokán belülről, maguktól fognak a hagyományos rendszerek átalakulni vagy éppen megszűnni.²³

Az első „bennszülött” ügyekkel foglalkozó bizottság munkája

A részletek megtervezését már nem egyedül vitte véghez. 1846-ban külön bizottság jött létre az afrikaiak helyzetének megvizsgálására, mely március 31-én kapta meg feladatára vonatkozó utasításait. A tagok között helyet kapott William Stanger földmérő, maga Shepstone, Gibb hadnagy hadmérnök, valamint Newton Adams és Daniel Lindley amerikai misszionáriusok.²⁴

A bizottság 1847 tavaszán készült el első jelentésével, melyben egyértelműen tetten érhetőek Shepstone gondolatai. Nem látták túl rózsásan a helyzetet. Véleményük szerint a régi rend az afrikaiak között megbomlott, a főnökök hatalma sok helyen erősen lecsökkent. Ugyanakkor a brit kormányzat teljesen tehetetlen maradt, hiszen hiába hirdettek ki törvényeket, ha nem álltak rendelkezésre megbízottak és ügynökök, hogy azokat be is tartassák. Úgy ítélték meg, hogy a területen élő közel 100 000 afrikai ex lex állapotba került.²⁵

Természetesen a problémák orvoslására megoldási javaslatot is tettek. Nem kívánták a helyi lakosságot kitelepíteni, sokkal inkább azt tartották kívánatosnak, hogy megfelelő felügyelet alatt kordában tartsák őket.

Megállapítást nyert, hogy a felállítandó rezervátumok mindegyikébe célszerű lenne egy kormányzati tisztviselőt kinevezni, valamint helyi rendőri alakulatot szervezni európai tiszt vezetésével.

A helyi tisztviselő dolga nem csupán az afrikaiak felügyelete lett volna, hanem a népesség összeírása is, valamint a bíraskodásban is kulcsszerepet szánt nekik a bizottság. Kisebb bűnügyekben, valamint civil ügyekben a helyi tisztviselő dönthetett volna, a főnökökből álló tanács közreműködése mellett. Az ítélezés során, ahol csak lehetséges volt, a helyi szokásjogot kellett alkalmazni. Fellebbezni a „bennszülött” ügyekért felelős diplomáciai

²³ Sir Theophilus Shepstone and his Local Critics. In: Natalia, 3. (1973) 1. sz. 24.

²⁴ IVEY 2008. 24-25.

²⁵ GUY 2012. 3.

ügynökhöz, azaz magához Shepstone-hoz lehetett.²⁶ Tehát jogi szempontból alapvetően egy kevert rendszer működött volna brit és helyi elemekkel.

Minden rezervátum területén szerettek volna misszionárius állomást, valamint iskolát alapítani, ahol különösen nagy hangsúlyt helyeztek volna a mezőgazdasági ismeretek elméleti és gyakorlati oktatására.²⁷ A rezervátum területe állami tulajdont képezett, melyen az afrikaiak kollektív módon birtokolhatták a földeket.²⁸

A szeparáció minél teljesebb mértékű fenntartásának érdekében engedély nélkül nem lehetett kereskedni a rezervátumok területén, és engedélyt csak abban az esetben kaphatott egy kereskedő, ha előzőleg tételes listát mutatott be az általa forgalmazni kívánt árukról.²⁹

A rezervátumok számát végül tízben határozták meg, átlagosan 30 000 afrikait telepítettek egy-egy területre.³⁰ A rezervátumok főszabályként nem egy klán embereit tömörítették, hanem sokkal többet, területükön nagyon vegyes módon éltek az afrikaiak.

Már a tervezés során kérdésessé vált a létesítendő iskolák, missziós állomások, rendőri alakulatok fenntartásának mikéntje. Shepstone erre vonatkozóan adó kivetését javasolta, azonban a hadügyminisztérium kétségesnek tartotta, hogy az adó ténylegesen beszédhető lesz-e.³¹

Végül Earl Grey hadügyminiszter a bizottság eme meglehetősen magas költségekkel megvalósítható elképzeléseit elutasította. Válaszában a rezervátumok területén tevékenykedő tisztviselőket egyenesen kiválthatónak ítélte. Szerinte a helyi főnököket kellett volna felruházni a saját klánjuk feletti teljes hatalommal, melynek gyakorlása során a helyi szokásjog érvényben maradhatott volna.³²

A bizottság 1848-as megszűnéséig több rezervátum ténylegesen is felállításra került, azonban – mivel Shepstone rendelkezésére nem álltak kellő anyagi eszközök – a tervezett fejlesztések zöméről le kellett mondani.

Egyedül a missziós állomások megtelepedését tudta támogatni az állam. Minden állomás kapott saját céljaira 200 hektár földet, valamint elkülönítésre került további 2 400-3 600 hektárnyi terület az állomások közvetlen közelében ama bennszülött családok számára, akik felvéve a keresztyénséget, az állomások mellett kívántak letelepedni.³³

²⁶ GUY 2008. 4.

²⁷ MCCLENDON 2002. 19.

²⁸ IVEY 2008. 27-29.

²⁹ IVEY 2008. 30.

³⁰ A rezervátumok száma az 1880-as évekre már elérte a negyvenet.

CELE 2010. 46. és IVEY 2008. 32.

³¹ IVEY 2008. 34.

³² GUY 2008. 6.

³³ IRELAND, WILLIAM: *Historical Sketch of the Zulu Mission in South Africa*. Boston, American Board of Commissioners for Foreign Missions, 1864. 13.

Emellett felállításra került egy bennszülöttekből álló rendőrségi alakulat is, mely eleinte száz, később kétszáz főből állt, és öt európai tiszt irányítása mellett működött. Azonban anyagi megfontolásokból az egységet 1851-ben feloszlatták. Ezt követően egészen 1874-ig nem szerveztek hasonló alakulatot.³⁴

A pénzügyi források hiányának következtében egyetlen út bizonyult járhatónak, a kezdetek óta gyakorolt közvetett irányítási rendszer fenntartása.³⁵ Ennek a felemás eredménynek az lett a következménye, hogy az egész szisztéma bizonytalanná vált. Az elégtelen megélhetést biztosító rezervátumok nem voltak képesek a teljes afrikai lakosságot eltartani, így többen telepes farmokon, vagy állami földeken próbáltak boldogulni.³⁶

Emellett – az eredeti szándékkal ellentétesen – a kialakított rendszer nem a változások elindulását segítette elő, hanem konzerválta a területen a helyi szokásjog alkalmazását, valamint elősegítette a korábban kialakított törzsi keretek között működő szisztéma továbbélését.³⁷

A kolónia területén élő afrikai lakosságot a kormányzat több módon igyekezett hasznosítani. Natal korai időszakában a rendelkezésére álló katonai alakulatok jobbra törzsi regimentekből tevődtek össze. Hűségért szolgálatukért az állam nem közvetlenül a katonákat jutalmazta meg, hanem a főnököket, akik aztán belátásuk szerint ezt szétosztották embereik között.

Shepstone ettől a rendszertől is azt várta, hogy még inkább növeli az afrikaiak lojalitását a brit kormányzattal szemben. Emellett reményei szerint egy egyesült afrikai hadsereg –a megszokott törzsi keretek szétfeszítése mellett – elősegíthette az egységesség és a nemzeti érzés megszületését is.

A rezervátumok kialakítása során az őslakosok, akiknek számát az 1870-es évek végére 300 000 főre becsülték, összességében 800 000 hektárnyi földet kaptak. Ezzel szemben a 20 000 főre tehető telepes lakosság 2,4 millió hektár területtel rendelkezett. Mintegy 1,6 millió hektárnyi föld pedig lakatlanul, illetve megműveletlenül maradt.

A területek határait nem jelölték ki pontosan. Az általános feltevés abban állt, hogy ahol a telepesek farmjai véget értek, ott kezdődött a rezervátum területe. Sok esetben a határmenti farmok számára kijelölt földeken generációk óta afrikai családok éltek, akik helyben is maradtak. Ez főként

³⁴ MAHONEY 2001. 21-23.

³⁵ Ennek ellenére Natal területén hivatalosan egészen 1848-ig közvetlen kormányzati rendszer állt fenn. A telepesekre és afrikaiakra ugyanazok a szabályok vonatkoztak.

MCCLENDON 2002. 15.

³⁶ MCCLENDON 2002. 20.

³⁷ DU BOIS, DUNCAN: *Natal south coast region: a review of African interaction with colonization*. H.n., k.n., 2014. 3. (a továbbiakban DU BOIS 2014)

akkor nem jelentett különösebb problémát, mikor ugyan a farm területének kijelölése megtörtént, de a birtokos személyesen nem jelent meg.³⁸

A rezervátumok kialakítása nem csupán azt a célt szolgálta, hogy az európai telepeseket és afrikaiakat átmenetileg elkülönítsék, hanem kijelölésükben stratégiai megfontolások is szerepet játszottak. Általában úgy kerültek felállításra, hogy lehetőleg ütközőzónát képezzenek a lojális törzsek letelepítésével a telepesek területei, valamint a Natalon kívüli, nem lojális klánok területei között.³⁹

Ebben a korai időszakban – az egyensúly keresésének közepette – időnként a súrlódások is elkerülhetetlennek bizonyultak. Így például 1847-ben egy lázadó kisebb főnököt, Fodót kellett térdre kényszerítenie a brit katonai alakulatoknak. Büntetésként megfosztották pozíciójától. Shepstone úgy vélte, hogy az eset jó például szolgált a többi főnök számára. Ugyanakkor hamarosan világossá vált, hogy a helyére kinevezett személynek nem engedelmeskedtek az emberek, ezért idővel kénytelen volt Fodót tisztségébe visszahelyezni.⁴⁰

A rendszer kialakításakor még gyakorinak számítottak a marhalopások, azonban ennek csakhamar véget vetett a kormány politikája, miszerint, amennyiben nem sikerült a vétkeket kézre keríteni, akkor a teljes klánt büntették meg. Ily módon néhány éven belül marginális problémává szorultak vissza az ilyen lopási esetek.⁴¹

Egy 1849. június 23-án kiadott rendelet szabályozta az afrikaiakra vonatkozó jogi eljárások menetét. A második paragrafus az alkormányzót ruházta fel azzal a hatalommal, hogy arra megfelelő személyt, vagy személyeket jelöljön ki az ilyen bírósági ügyek felügyeletére. Végso fellebbezéssel az alkormányzóhoz lehetett fordulni, akinek döntése véglegesnek minősült. Az alkormányzót a negyedik paragrafus felruházta minden olyan hatalommal, mely egy legfőbb főnököt illetett meg, és lehetővé tette számára az alatta álló főnökök bármelyikének leváltását.⁴²

³⁸ Erre általában akkor került sor, ha az adott földtulajdonos telekspekuláns volt.

GUY, JEFF: *The Remarkable Mr. Peppercorne: (or Adam Smith in Msinga)*. Durban, University of KwaZulu-Natal, 2011. 8. (a továbbiakban: GUY 2011)

³⁹ MCCLENDON 2002. 18.

⁴⁰ MAHONEY 2001. 9-11.

⁴¹ MAHONEY 2001. 15.

⁴² *Select Constitutional Documents Illustrating South African History 1795-1910*. Szerk.: EYBERS, G. W. London, George Routledge & Sons, 1918. 237. (a továbbiakban: EYBERS 1918)

Kunyhóadó

1849-ben még Martin West alkormányzóságának idején került bevezetésre a 7 shillingben megállapított éves kunyhóadó.⁴³ Az összeg az évek folyamán jelentősen megemelkedett. 1875-re a kezdeti érték pontosan kétszeresét kellett befizetni.

Az így befolyt összeg jelentős bevételi forrást jelentett a natali kormányzat számára. Annak ellenére, hogy ezt az adónemet kizárólag a rezervátumok lakóitól szedték be, maguk a befizetők nem sok hasznát látták ennek. A rezervátumok területén csupán minimális szociális jellegű fejlesztésekre került sor a korszakban, infrastrukturális előrelépésre pedig jószerivel egyáltalán nem.⁴⁴

Első ízben, 1850 nyarán személyesen Shepstone gyűjtötte be az adót, méghozzá várokozásokon felüli eredménnyel.⁴⁵ A siker titka főképp abban állt, hogy Shepstone tisztában volt azzal, a rezervátumok lakói általában nem rendelkeznek készpénzzel, így hajlandó volt az általuk megszokott fizetőeszközt, a marhát is elfogadni.

Earl Grey elismerően nyilatkozott Shepstone teljesítményéről, ugyanakkor bizonyos változtatásokat is javasolt. Véleménye szerint azzal is elősegíthető volt a főnökök elismertségének növelése, ha ők maguk szedik be helyben az adót, és azt a teljes klán egy összegben fizeti meg a hivatalnokoknak.⁴⁶

Mivel az ilyen jellegű terhek viseléséhez az afrikaiak nem voltak hozzászokva, ezért a kunyhóadóról eleinte azt hitték, hogy csupán egyszeri hozzájárulásról van szó, és nem évente befizetendő összegről.⁴⁷ Ez később komoly fennakadásokhoz vezetett. A kormányzat minden évben nem is tudta behajtani a kirótt adóterheket.

A helyben lakó tisztviselők rendszere

1849. augusztus 1-jén a Shepstone-nak korábban szabad kezét adó Martin West alkormányzó hirtelen elhunyt. A helyére kinevezett Benjamin Pine, elődjével ellentétben arra törekedett, hogy megtörje Shepstone hatalmát és önállóságát.⁴⁸

⁴³ Shepstone a klánokkal való kapcsolattartás során erősen támaszkodott azokra a bevett formákra, amik a klánokon belül már korábban is szokásban voltak. Magának a kunyhóadó beszédésének mintájául is a betakarítási ünnepek összejövetelei szolgáltak. Az itt alkalmazott különböző formalitási követelmények mind azt célozták, hogy az alá-fölrendeltség lehetőleg mindenki számára világos legyen. MAHONEY 2001. 19.

⁴⁴ DU BOIS 2014. 6.

⁴⁵ IVEY 2008. 41.

⁴⁶ IVEY 2008. 43-44.

⁴⁷ GUY 2011. 14.

⁴⁸ IVEY 2008. 40.

Ennek jegyében 1850-ben először került sor a rezervátumok területén helyi tisztviselők kinevezésére.⁴⁹ A megbízások egy évre szóltak. Az ekkor hivatalba került személyek tisztségben maradásáról az alkormányzó dönthetett, Shepstone véleményének meghallgatása után.

A kinevezett tisztviselők olyan közvetítő csatornát jelentettek, melyen keresztül a kormányzat felügyelhetette az afrikaiakat, beszédhette az adót, valamint utasításokat adhatott ki.⁵⁰ Kezdetben sem részletes munkautasítással, sem pénzkerettel nem rendelkeztek. Általában azzal sem voltak egészen tisztában, hogy pontosan mit vár tőlük a kormányzat, mivel eleinte egyetlen konkrét feladatot jelöltek ki számukra, statisztikai információk gyűjtését.⁵¹

Kinevezésüket követően néhány hónappal, 1850 októberében kapták meg Shepstone-tól első részletesebb utasításukat. Ennek alapján legfontosabb feladatuk abban állt, hogy minden eszközzel buzdítsák az afrikaiakat, hogy fehér telepeseknél vállaljanak munkát.

Shepstone tájékoztatójában azt is világossá tette, hogy mit ért indirekt kormányzás alatt. Az előjáróknak a helyi főnökök hatalmát nem aláásniuk kellett, hanem csupán kordában tartaniuk. Ennek megfelelően viszályok esetén inkább a főnökökön keresztül kellett eredményt elérniük, és nem direkt beavatkozás útján.

1850 novemberében az alkormányzótól arra kaptak utasítást, hogy havi, negyedévi, és évi bontásban tegyenek jelentést, amelyben ki kellett térniük olyan speciális statisztikai adatokra, mint a megművelt területek nagyságára, a megkötött munkaszerződések számára, a marhák számára, hány ügyben bíraskodtak, valamint a népesség számára nemenkénti megosztásban.⁵² Ahogy azt Shepstone is várta, az összeírás gondolatát – különösen a nőkét és marhákét – az afrikai lakosság nagyon ellenségesen fogadta. Így azt rövidesen le is kellett állítani.⁵³

Nagyon nehéz volt megtalálni a kezdeteknél azt az egyensúlyi állapotot, amikor a főnökök már megfelelő kontroll alatt álltak, azonban embereik szemében tekintélyük még nem csorbult.

A kezdeti szabályozás a bűnügyek tárgyalását a helyi brit tisztviselők elé utalta. Ezt a szabályozást azonban a legtöbb főnök figyelmen kívül hagyta, és maga járt el az ilyen esetekben. A helyi tisztviselő ilyenkor általában tehetetlen volt, hiszen nem is jutott tudomására, hogy mi történt. Ez alól kivételt képeztek azok az ügyek, mikor a vesztes fél fellebbezett. Amennyiben

⁴⁹ IVEY 2008. 38.

⁵⁰ IVEY 2008. 47-48.

⁵¹ GUY 2011. 5.

⁵² GUY 2011. 9-10.

⁵³ MAHONEY 2001. 12-13. és GUY 2011. 11.

emiatt a helyi tisztviselők panaszt tettek feletteseiknél, általában – pontosan a főnökök tekintélyének megőrzése érdekében – eltussolták az ilyen ügyeket.

Később az egyensúly érdekében fordított lépésekre is sor került. Így például az 1850-es évek elején korlátozták annak lehetőségét, hogy a főnökök – megkerülve a helyi tisztviselőket – egyből Shepstone-hoz forduljanak ügyeikkel.

Idővel pontos utasítások hiányában is kialakult annak kerete, hogy mit is várnak el a helyi brit tisztviselőktől. A gyakorlatban feladatuk kettős volt. Az afrikaiak elsősorban alternatív bírósági fórumot láttak bennük. Amennyiben elégedetlenek voltak főnökük ítéletével, akkor fordultak hozzájuk. Azaz a helyi konfliktusok elsimításában vártak tőlük közvetítő szerepet. A határmenti farmok lakói pedig a határok pontos kijelölését, munkások toborzását, lopott marhák felkutatását és visszaszerzését remélték tőlük.⁵⁴

Sokat elárul Shepstone-ról a kinevezett helyi tisztviselőkkel szembeni bizalmatlansága. Pietermaritzburg és a rezervátumok közötti kommunikáció módja jellemzően informális és szóbeli volt. Ezt kihasználva Shepstone gyakorta küldött a területre hírnököket a tisztviselők tudta nélkül, így egy második, ellenőrző hírforrással is rendelkezett.⁵⁵

A második „bennszülött” ügyekkel foglalkozó bizottság munkája

1849 és 1852 között jelentős számú telepes érkezett Natal területére. Az újonnan érkezők elsősorban a rezervátumok rendszerét tették felelőssé az elégtelen munkaerőpiaci helyzet kapcsán.⁵⁶

William Clifford Holden misszionárius 1850-ben röpiratot adott ki, melyben több ponton is kárhoztatta a rezervátumok rendszerét. Ő egy egészen új elképzeléssel állt elő, mely szerint sokkal több eredményt lehetett volna felmutatni, ha az afrikaiak a fehér települések között éltek volna, azokhoz közeli kisebb falvakban. Ily módon lehetőségük nyílhatott volna a városokban munkát találni, és az így megkeresett pénzen az általuk használt földeket az államtól megvásárolni.⁵⁷

Shepstone a növekvő elégedetlenség közepette is inkább a nagymértékű telepesbeáramlásban látott veszélyt. Nézete szerint az afrikai lakosság nem volt felkészülve erre, és a várható kölcsönös elégedetlenség azzal fenyegetett,

⁵⁴ GUY 2011. 8.

⁵⁵ GUY 2011. 17.

⁵⁶ Valójában – ahogy azt George Ryder Peppercorne helyi tisztviselő már az 1850-es évek elején megállapította – a telepesek által felpanaszolt munkaerőhiány elsősorban nem a rezervátumrendszerből, hanem az alacsony munkabérek miatt fakadt.

MCCLENDON 2002. 14. és GUY 2011. 24.

⁵⁷ HOLDEN, WILLIAM CLIFFORD: *History of the Colony of Natal, South Africa*. London, Alexander Heylin, 1855. 187.

hogy újabb és újabb feszültségek keletkeznek majd a rezervátumok peremterületein, melyek idővel akár háborúba is torkolhatnak.⁵⁸

Emellett személy szerint mindig is az erőteljesebb kolonizáció és expanzió híve volt. Úgy gondolta, hogy ezzel két célt is szolgál a kormányzat. Egyfelől biztosítja a szomszédos – esetenként agresszív – helyi uralkodókkal szemben dominanciáját, másfelől pedig ily módon az új területeken élő afrikaiak „civilizálására” is sokkal nagyobb esély nyílik.⁵⁹

Éppen ezért született meg az a javaslata 1851-ben, hogy a széttagolt rezervátumrendszer felszámolása mellett hozzanak létre egyetlen nagy afrikaiak által lakott területet az Umkomazi folyótól délre, ahová felügyelő hivatalnokok útmutatásai mellett áttelepülhetne az összes klán, és ahol fel lehetne állítani számukra ipari iskolákat, valamint missziós állomásokat. Elgondolása szerint ezzel a feszültségek elkerülése mellett a telepések elégedetlensége is enyhíthető lett volna.

Javaslatát azonban elutasították, mivel annak végrehajtásához jelentős brit anyagi forrásokat kellett volna mozgósítani.⁶⁰ A problémákat azonban mindenki érezte. Ezért Benjamin Pine Shepstone javaslata helyett újabb bizottságot szervezett 1852-ben a helyzet felülvizsgálására.⁶¹

A kormányzó maga is aktívan bekapcsolódott a munkába. Egyik újítási javaslata arra irányult, hogy a főnököket tegyék fizetéssel hivatnokokká. A bizottság ennél is tovább ment. A klánok „primitív” helyzetének fennmaradásáért elsősorban a főnököket tették felelőssé, így a teljes intézmény felszámolását javasolták, helyükre európai hivatalnokokat kívántak ültetni.

Pine 1854-ben újabb javaslattal állt elő. A rezervátumok területét kívánta redukálni. Elképzelése szerint kisebb területeket kellett volna lehasítani, melyek egy részét már nem törzsi keretek között élő afrikai családoknak, másik felét pedig európai telepéseknek adták volna.

Shepstone legnagyobb baja a javaslattal az volt, hogy a földek elvétele, anélkül, hogy máshol újabb területeket kapnának a klánok, a kormányzat szavahihetőségét vonta volna kétségbe. Ez pedig nézete szerint egyenesen oda vezetett volna, hogy a békés egymás mellett élés feltételei teljes mértékben megszűntek volna.⁶²

Éppen ezért 1854-ben egy lényegében az 1851-es indítványához hasonló tervvel állt elő. A Mzimkulu folyótól délre szeretne volna letelepíteni a teljes

⁵⁸ MCCLENDON 2002. 21.

⁵⁹ IVEY 2008. 75.

⁶⁰ MCCLENDON 2002. 23.

⁶¹ GUY 2011. 23.

⁶² IVEY 2008. 54-60.

natali afrikai lakosság jelentős hányadát. Itt legfőbb főnökként személyesen igazgatta volna a klánok életét a hagyományok megtartása mellett.

Fő elképzelése abban állt, hogy iskolák és missziós állomások felállításának segítségével az afrikaiakat békés farmerekké neveli ki, akiknek egy része Natal területén ingázva vállalhatna munkát annak érdekében, hogy a családok képesek legyenek kifizetni az adókat, valamint a fehér kereskedők által számukra felkínált árukért is pénzzel fizethessenek.⁶³

A kérdéses terület a pondo uralkodó, Faku fennhatósága alá tartozott. Fakuval való tárgyalásai a kívánt eredményre vezettek, sikerült a területet megszereznie, és az ott élő független kisebb főnökök is majdnem egyöntetűen elfogadták legfőbb főnöküknek.⁶⁴

A bizottság hosszas tárgyalások után maga sem tartotta elképzelhetetlennek a fennálló rendszer teljes átalakítását, sőt azt is támogatta volna, ha nem is a teljes „bennszülött” lakosságot, de mintegy 30-40 ezer afrikait kitelepítsenek Nataltól délre.⁶⁵ Végül Pine alkormányzó maga is megadta hozzájárulását.⁶⁶

Mindez azonban hiábavalónak bizonyult, mivel az ötlet számos támogatója ellenére, az újonnan kinevezett fokföldi kormányzó, Sir George Grey az elkülönítés gondolatát egyáltalán nem pártolta. Ehelyett – Holdenhez hasonlóan – olyan megoldásban gondolkodott, ahol az afrikaiak és az európai bevándorlók által alapított települések egymás mellett, elszórt módon helyezkedtek volna el. Ellenállásából fakadóan a kitelepítési terv 1855-re véglegesen kútba esett.⁶⁷

Érdemes kiemelni, hogy az elképzelés hátterében, a humánus érvek hangoztatása mellett, meghúzódtak Shepstone saját érdekei is. 1854-ben különösen intenzív levelezésben állt George Cato kereskedővel, akit üzleti partneréül szemelt ki. Az új területen több beruházást is terveztek, többek között az ott található rézbányákban rejlő lehetőségeket kívánták volna kiaknázni.⁶⁸

A főnökök hatalmának kérdése

1856-ban Pinenak távoznia kellett posztjáról, utóda John Scott idején Shepstone ismét a „bennszülött” ügyek egyedüli kezelőjévé vált.⁶⁹ Mint láthattuk, a helyi főnököknek kulcsszerepet szánt a közvetlen irányítási

⁶³ MCCLENDON 2002. 30.

⁶⁴ IVEY 2008. 68-69.

⁶⁵ MCCLENDON 2002. 24.

⁶⁶ IVEY 2008. 70.

⁶⁷ IVEY 2008. 71-72. és MCCLENDON 2002. 27.

⁶⁸ MCCLENDON 2002. 28-29. és IVEY 2008. 74.

⁶⁹ IVEY 2008. 78.

rendszerben. Engedelmességüket az esetek nagy többségében nem erőszakkal, hanem ajándékokkal vívta ki. Sokszor a „bennszülött” ügyekkel foglalkozó helyi tisztviselők is ilyen ajándékokkal kenyeresték le a környéken élő főnököket. 1863-tól – mintegy elismerve, hogy a főnökök is valahol az állam tisztviselői – mindannyian állami fizetésben részesültek.⁷⁰

Lojalitásuk fenntartásának egy másik fontos eszköze abban állt, hogy minden olyan lehetőségtől igyekeztek őket megfosztani, mellyel a brit hatalmi háttér nélkül is könnyedén megőrizhették befolyásukat és hatalmukat.

Ezek közül vitathatatlanul a boszorkányság vádja volt a főnökök körében a legközkedveltebb eszköz. Az ártó varázslatokkal való vád ugyanis kiváló lehetőséget biztosított számukra a népszerűtlen emberektől való megszabaduláshoz. A módszerrel a közösség előtti nyilvánosság legitimáló erejének felhasználása mellett lehetett különösebb bizonyítékok és tárgyalások nélkül megszabadulni a veszélyesnek ítélt ellenfelektől, riválisoktól. A rendszer egyben biztosította azt is, hogy rend és fegyelem uralkodjon az alattvalók között.⁷¹

Nem csoda, hogy ezt felismerve, a natali kormányzat mindent megtett ennek visszaszorítására. Ebben az is segítségükre volt, hogy a módszert az európai normák fényében teljesen barbárnak és embertelennek bélyegezhették.

Bár a korszakban több példát is találunk arra, hogy egyes főnökök hatalmát az alattvalók megkérdőjelezték, azonban arról nem beszélhetünk, hogy magának a főnöki rendszernek a létjogosultsága ingott volna meg.⁷² Utóbbi megállapítás különösen is igaz az örökletes főnökökre.

Az évek során Shepstone maga is lépéseket tett annak érdekében, hogy az örökletes főnöki rendszert felváltsa egyfajta kinevezési rendszerrel. Azonban az így kinevezett főnökök sosem voltak sikeresek, nagyon kevés követőt tudtak maguk mellett tartani. Még az 1880-as években is a Natal területén élő jelentősebb klánok élén örökletes főnökök álltak.⁷³

Erre nézve a pontos statisztikai adatok tükrében elmondható, hogy 1881-re ugyan csak a főnökök 2,57%-a töltötte be örökletes alapon pozícióját, de alattvalóik adták a terület afrikai lakosságának 70%-át.⁷⁴

A korszakban végig tetten érhető annak gondolata, hogy a teljes főnöki rendszer felszámolására lenne szükség. Azonban Shepstone ezeket a terveket rendre elutasította. Érzékletesen ír erről egy 1892-ben keletkezett cikkében.⁷⁵

⁷⁰ MAHONEY 2001. 11.

⁷¹ GUY 2011. 16. és MAHONEY 2001. 19-20.

⁷² MAHONEY 2001. 16.

⁷³ MAHONEY 2001. 7-8.

⁷⁴ MAHONEY 2001. 18.

⁷⁵ A cikk eredetileg 1892. január 29-én jelent meg a *Natal Mercury* hasábjain. Újraközlése:

A törzsfők hatalmának külső erővel való megtörését lehetetlennek minősítette, történeti példákra hivatkozva. Több alkalommal megtörtént, hogy adott főnököt megpróbálták hivatalából eltávolítani, nem ismerték el státuszát, száműzésbe küldték, azonban ezekkel a módszerekkel csupán azt érték el, hogy az érintettek mártírokká váltak. A precedensek szinte minden esetben azzal a hatással jártak, hogy a törzsi összetartozás érzése megnőtt, és a közösség tagjai még inkább ragaszkodtak örökletes vezetőikhez.

Ebből következően sokkal hatásosabbnak tartotta felhasználni őket, kamatoztatni a klánban elfoglalt pozíciójukat, befolyásukat. Natali éveiben mindvégig erre törekedett.⁷⁶

A poligámia kérdése és a házassági rend szabályozása

Alapvetően elmondható Shepstone politikájáról, hogy az afrikai nőkkel szemben előnyben részesítette a férfiakat. Míg korábban Natal területén több női főnökről is tudomásunk van, addig számuk ebben az időszakban drasztikusan visszaesett. A nők és férfiak viszonyát érintő vitákban minden esetben a férfiak pártját fogta.⁷⁷

Ugyanakkor egyoldalúak lennének, ha csupán ezeket a tényeket emelnénk ki. Shepstone volt ugyanis az is, aki több esetben az afrikai nők védelmére kelt. Így például – neki köszönhetően – a bántalmazott feleségnek jogában állt férjét szabadon elhagyni. Ilyen esetben a férj a nő családjának fizetett lobola⁷⁸ visszaszerzésére sem formálhatott igényt.

Az általános vélekedés szerint a nők megítélése az afrikaiaknál kimerült abban, hogy a férfiak szolgálóinak tekintették őket. Ebből fakadt a korszakban az a népszerű gondolat, miszerint a poligámia jegyében kötött házasságok és a rabszolgá transzakciók között szoros párhuzamot véltek felfedezni.

Több telepes és misszionárius is azzal érvelt, ha végre visszaszorítanák a hagyományos afrikai házassági szokásokat, akkor mód nyílna arra, hogy az európai értelemben vett család fogalma meghonosodjon körükben. Ezzel szemben a hivatalnokok nagy része – így Shepstone is – úgy látta, hogy az

Native Policy: The Reitz-Shepstone Correspondence of 1891-1892. In: *Natalia*, 2. (1972) 1. sz. 14-20.

⁷⁶ *Native Policy: The Reitz-Shepstone Correspondence of 1891-1892.* In: *Natalia*, 2. (1972) 1. sz. 15-17.

⁷⁷ MAHONEY 2001. 27.

⁷⁸ A hajadon apjának átadott marhák megnevezése. Alapvetően azt a célt szolgálta, hogy a leendő férj biztosítékot nyújtson a lány családjának arra vonatkozóan, hogy képes lesz feleségét megfelelő módon eltartani. A legtöbb misszionárius ezt a korszakban máshogy értelmezte, a szokásban a nők tárgyasítását látták.

egyetlen jogos módszer a változások ösztönzésére az, ha közvetett eszközökkel szabályozzák az afrikaiak házasságkötéseit.⁷⁹

A telepesek az 1860-as évektől kezdődően nem csupán a poligámia szokásának eltörlését, hanem az afrikaiak adóterheinek növelését is egyre hangosabban követelték. 1867-ben egyenesen azzal a javaslattal álltak elő, hogy duplázzák meg a kunyhóadó összegét. Ezt Shepstone túlzottan veszélyes lépésnek tartotta, ezért helyette házassági adó kivetését javasolta. Az ötletet támogatta a birodalmi kormányzat is, így született meg az 1869. évi 1. törvény.

A helyi főnököket tették felelőssé az új szabályok bevezetéséért és a befolyó összegek összegyűjtéséért, adminisztrálásáért. Az adó bevezetése mellett szükség volt a házasság érvényességéhez az ara tanúk előtti beleegyezésre is, valamint a lobola összege közemberek esetében nem haladhatta meg a 10 marhát.⁸⁰

A szabályozás végül nem eltörölte, csupán korlátok közé szorította a poligámiát. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a telepesek többsége morális alapon utasította el az afrikaiak eme szokását, valamint annak gyakorlatát, hogy az elhunyt családfő öccse elvette annak megözvegyült feleségeit. Azonban nem vették figyelembe a hagyományos gyakorlat praktikus oldalát, mellyel Shepstone nagyon is tisztában volt. Ugyanis ez a szokás biztosította a klánon belül a legegyszerűbb módon, hogy az elhunyt gyermekeinek felnevelése garantált legyen, valamint azt, hogy a család, mint termelő közösség egyben maradjon, ne bomoljon fel.⁸¹

A törvény megalkotásakor a lobola mértékének csökkentését azért tartották szükségesnek, hogy fiatalabb, kevesebb vagyonnal rendelkező férfiaknak is legyen esélyük megházasodni.⁸² Ezzel párosult az a kikötés is, hogy a házasság előtt kialakult lobola értékétől később már nem lehetett eltérni.⁸³

Szintén a házasság szabadabb rendszere felé mutató lépés volt az ara beleegyezésének megkövetelése, hiszen korábban számos esetben az apák egyszemélyben döntöttek a házasság kérdéséről, sokszor ezzel lányukat nem kívánt frigyre kényszerítve.

Az új szabályozás magával vonta az afrikai férfiak zömének elégedetlenségét. Egyre sűrűbben érkeztek arra nézve is panaszok, hogy a

⁷⁹ MARTENS, JEREMY: *The Impact of Theories of Civilization and Savagery on Native Policy in Colonial Natal*. H.n., African Studies Association of Australasia and the Pacific, 2003. 5. (a továbbiakban: MARTENS 2003)

⁸⁰ GUY 2012. 12.

⁸¹ SHEIK, NAFISA ESSOP: *Relations of Governance: Gender, Law and the Making of a Colonial Order (Natal, 1843-1911)*. H.n., k.n., 2010. 17. (a továbbiakban: SHEIK 2010)

⁸² Korábban sokszor megesett, hogy az apák mohósága miatt – akik minél több marhát szerettek volna szerezni leendő vejüktől – a fiatalabb férfiaknak esélyük sem volt a jómódú, idősebb klántagokkal szemben.

⁸³ *Sir Theophilus Shepstone and his Local Critics*. In: *Natalia*, 3. (1973) 1. sz. 25.

törvény bevezetésének hatására az afrikai nők fokról-fokra öntudatosabbakká és kezelhetetlenebbekké váltak.

Sokan egyenesen visszajára fordították a telepések morális érvelését, arra hivatkozva, hogy sokkal inkább az új szabályozás vezetett erkölcsileg megkérdőjelezhető viselkedéshez, mivel sok lány – engedetlen módon elhagyva családját – az illendő viselkedéssel össze nem egyeztethető módon kereste meg napi betevőjét a városokban.

Ugyanez volt magának Shepstone-nak is a véleménye, aki azt is hozzátette, hogy a hagyományos afrikai szokásjog is védte a nők jogait, mivel amennyiben a férj nem bánt jól feleségével, visszamehetett apjához, aki csak bizonyos büntetés megfizetését követően engedte vissza lányát a férjhez. Annak érdekében, hogy ezzel a lehetőséggel az apák ne éljenek vissza, a férfiak igazságtalan esetekben hagyományosan a helyi főnökhöz fordulhattak jogorvoslatért.⁸⁴

Végül 1875-ben a tiltakozások figyelembevételével a kormányzat meghátrálásra kényszerült, és a házasságkötési adót teljes egészében eltörölték. Ugyanakkor a házasságkötésre vonatkozó egyéb szabályok továbbra is érvényben maradtak.⁸⁵

A városokba áramló afrikai munkaerő helyzete

Az elkülönített rendszer mellett eleinte az afrikaiak nem szívesen hagyták el a rezervátumokat és kerestek munkalehetőséget a telepések között. Ebből fakadóan a növekvő munkaerőhiányt az 1860-as évek elején indiai munkások importálásával próbálták orvosolni.⁸⁶ Ez különösen a cukornád termesztés elterjedésével párhuzamosan vált szükségessé. Csakhamar általánossá vált az a nézet is, miszerint az indiai munkások sokkal megbízhatóbbak, engedelmesebbek és csak elenyésző mértékben drágábbak a helyieknél.⁸⁷

Ezzel együtt Natal területén a korszakban végig a telepések egyik visszatérő panaszát képezte az elégtelen afrikai munkaerő felhánytorgatása. Ezt a hiányt tovább növelte a tény, hogy 1866 és 1874 között felfüggesztették az indiai munkaerő beáramlásának lehetőségét is.

Növekvő problémát jelentett az is, hogy szemben a telepések véleményével, a rezervátumok területe egyre kevésbé volt képes eltartani a

⁸⁴ SHEIK 2010. 29-31.

⁸⁵ MARTENS 2003. 7.

⁸⁶ Eleinte a telepések hasznosnak vélték a lépést, azonban azzal nem számoltak, hogy a bevándorlási jog elnyerése érdekében munkával töltött évek után az indiai családok nem térnek haza, hanem helyben telepsznek le. Ennek köszönhetően idővel nem pusztán fizikai értelemben kellett mellettük élni, hanem a gazdasági élet bizonyos területein is megjelentek versenytársakként.

POPKE 2003. 252-253.

⁸⁷ DU BOIS 2014. 2.

gyorsan szaporodó afrikai lakosságot, így idővel sokan elhagyták ezeket a területeket és máshol próbáltak letelepedni. Az 1870-es évekre az afrikai lakosság több mint fele olyan földeken élt, melyek jogilag nem tartoztak hozzájuk.⁸⁸

Az 1880-as években a rendszer alapjaiban rendült meg, mikor a megnövekedett rezervátumi lakosság tömegesen áramolt ki a telepések által lakott zónákba, ezzel az elkülönítésre épülő berendezkedést teljesen megbontva.⁸⁹

A városokba áramló afrikaiak helyzetének vizsgálata során talán a legjobb mintát Durban jelenti, mivel élen járt azoknak az elkülönítési módszereknek a kidolgozásában, melyek városi környezetben jól alkalmazhatónak bizonyultak.⁹⁰

A Durbanbe áramló afrikai lakosságról elmondható, hogy rendkívül mozgékony volt, és jellemzően egyedülálló férfiakkal állt, akik rövid időre szerződéses vagy alkalmi munkásként helyezkedtek el a városban.

Az így munkát keresőket alapvetően négy területen foglalkoztatták. Kaphattak havi munkaszerződést, ebben az esetben általában házkörűli munkákra, vagy bolti kisegítői feladatokra alkalmazták őket. Mások mosásból vagy riksa húzásból tartották el magukat. Egy újabb csoportjuk pedig alkalmi munkásként napról-napra próbált feladatot találni magának. Ők rendszerint a kikötőben nyertek alkalmazást, ebből fakadóan idejük nagy részében itt lézengtek arra várva, hogy valaki felfogadja őket.

Növekvő számuk a fehér telepésekben félelmet keltett. Ráadásul nem minden esetben lehetett munkaerejükre számítani, mivel sokszor megesett, hogy amennyiben alacsonynak találták a kínált munkabéreket, egyszerűen elhagyták a várost, és visszamentek a rezervátumokba.

A helyzet kordában tartására Shepstone egy sor törvényt dolgozott ki 1873 folyamán. Az alkalmi munkát keresők maximum öt napot tölthettek keresgéléssel a városban. Mindegyiküket regisztrálták, és ennek díját be kellett fizetniük. Emellett amíg a városban tartózkodtak, megkülönböztető jelvény viselésére kötelezték őket. Továbbá minden olyan munkát el kellett fogadniuk, melynél a helyi előljáró által megállapított minimum bért megadták nekik.⁹¹

A korabeli sajtó és könyv felhozatala végig tekintve világosan kitűnik, hogy a telepések a növekvő afrikai jelenlétről hogyan vélekedtek. 1886-ban a *Natal Mercury* hasábjain például a következő megfogalmazásokkal

⁸⁸ GUY, JEFF: *The Destruction of the Zulu Kingdom*. 3. kiadás. Durban, University of KwaZulu-Natal, 1994. 43. (a továbbiakban: GUY 1994)

⁸⁹ POPKE 2003. 251.

⁹⁰ POPKE 2003. 250.

⁹¹ POPKE 2003. 256.

találkozhatunk: „*társadalmi pestis ... mely járványként terjed ... aláásva minden biztonságérzetet*”.⁹²

Swanson kutatásai során arra a megállapításra jutott, hogy a korszakban minden kritikus kárhoztatta a városi környezetet, ahol a „nemes vademberek” csak a civilizáció fonák oldalával találkozhattak, mely teljesen korrupt és romboló hatást gyakorolt rájuk, és ezáltal jelenlétük a fehér telepesek számára egyre inkább fenyegetést jelentett.⁹³

Érdemes a híres korabeli író, Anthony Trollope véleményét is megemlíteni. Dél-Afrikáról szóló könyvében a városba áramló afrikaiakról ő is nagyon lesújtó véleménnyel írt. Úgy látta, hogy sokan közülük alattomosak, hazuggá és tolvajjá váltak. Megemlít egy helyi telepessel folytatott beszélgetést is, ahol a telepes a következő módon fogalmazott velük kapcsolatban: „*Továbbra is kaffír, de olyan kaffír, aki már elsajátította az európai ravaszkodást, ugyanakkor még nem érintette meg az európai lelkiismeret.*”⁹⁴

A városba áramlók közül egyre többen próbálkoztak alkalmi munka helyett valamilyen illegális ügyeskedéssel. Sokan közülük marihuánát árultak, mások használt ruhákkal házaltak, ismét mások gógynövényeket vagy épp szerelmi bájitalokat árusítottak, sokan pedig szerencsejátékkal próbálkoztak.⁹⁵

1893-ban belügyi kérdésekben Natal önkormányzati jogokat nyert. Ezt követően ahol tudták, a hatóságok korlátozták a nem európaiak jogait. Már a következő évben törvény született, mely leszármazási alapon kizárta a választók közül mind az indiaiakat, mind az afrikaiakat. Egy 1897-ben hozott törvény pedig felruházta a helyi hatóságokat annak jogával, hogy saját hatáskörükben adhassanak ki, vagy vonhassanak vissza kereskedelmi engedélyeket. A törvényt jobbra arra használták fel, hogy a nem európai származásúakat kizárják a kereskedelemről.⁹⁶

A gyakorlatban a korlátozások ellenére a problémák megmaradtak. A szabályok betartásának fontosságára hívja fel a figyelmet 1904-ben John Chadwick főtisztviselő. Ahogy ő fogalmaz: „*Meg kell értetni velük [az afrikaiakkal], hogy a városok olyan speciális helyek, amelyek a fehér emberek számára szolgálnak lakóhelyül. Amennyiben munkát keresve felkeresik ezeket a városokat, be kell tartaniuk az előírásokat.*”⁹⁷

⁹² Idézi Jeffrey Popke.

POPKE 2003. 258.

⁹³ SWANSON, MAYNARD: „*The Durban system*”: roots of urban apartheid in colonial Natal. In: *African Studies*, 35. (1976) 1. sz. 163. (a továbbiakban: SWANSON 1976.)

⁹⁴ TROLLOPE, ANTHONY: *South Africa*. I. kötet. 4. kiadás. London, Chapman and Hall, 1878. 208.

⁹⁵ POPKE 2003. 259.

⁹⁶ POPKE 2003. 255.

⁹⁷ Idézi Maynard Swanson.

SWANSON 1976. 163.

A korszakban – mint az a fenti idézetből is kivehető – alapvetően úgy kezelték az afrikaiakat, mint akik a városokban csupán látogatók, átutazók, ahol egyáltalán nem értenek semmit, és maguktól nem igazodnak ki. Számuk visszaszorítására Shepstone 1873-as szabályozási kísérlete óta alapvetően két módszert használtak. Megpróbálták a városokba áramlók számát korlátozni, valamint igyekeztek biztosítani, hogy csak azok léphessenek be, akiket aztán valóban alkalmaztak is.

Eme korlátozó kísérletek hátterét számos jogszabály jelentette. Ezek közül a legfontosabb talán az az 1901-ben elfogadott törvény, mely minden afrikait arra kötelezett, hogy a városba érkezve, a helyi rendőrsőrsön regisztrálja magát. Aki ezt elmulasztotta, az kitoloncolható volt.⁹⁸

A szokásjog kodifikációja

Shepstone hosszú éveken keresztül ellenállt annak a követelésnek, hogy az afrikai szokásjogot írásba foglalják. Mikor erre végül sor került, be is jelentette visszavonulási szándékát.⁹⁹

A kodifikáció első lépésének megtétele az 1875-ös esztendőhöz köthető. Az ekkor életbe lépett 1875. évi 26. törvénnyel teljes mértékben kivették Shepstone kezéből az afrikaiak feletti bíraskodást. A törvény lehetővé tette az alkormányzó számára, hogy kinevezzen akár afrikaiakat, akár európai származású tisztviselőket az afrikaiak közötti jogviták felügyeletére. Az így kinevezett személyek bármilyen polgári ügyben eljárhattak abban az esetben, ha a jogvita afrikaiak között alakult ki.

Fellebbezéssel a „bennszülött” ügyekért felelős felsőbb bírósághoz lehetett fordulni. Ez a bíróság egyetlen bíróból állt, akit a feladatra az alkormányzó nevezhetett ki. Mikor a helyzet úgy kívánta, akkor az egyszemélyes bíróság újabb személyek bevonásával testületté alakulhatott.

Innen további fellebbezésre nyílt lehetőség a fellebbezési bírósághoz. Ez az újonnan felállított szerv a Natali Legfelsőbb Bíróság részeként került megszervezésre. Tagjai között helyet foglalt egy főbíró, a „bennszülött” ügyekért felelős felsőbb bíróság bírója, valamint a „bennszülött” ügyekért felelős titkár.

Emellett az alkormányzó tanácsot állított fel az afrikai szokásjog kodifikációjára. Ebben helyet kapott a natali főbíró, az állami főjogtanácsos, a „bennszülött” ügyekért felelős titkár, a „bennszülött” ügyekért felelős felsőbb bíróság bírója, valamint további három kinevezett személy. A testület döntésképpessé akkor vált, ha tagjai közül a tanácskozáson legalább öten részt vettek. A tanács munkáját két év alatt kellett, hogy befejezze.

⁹⁸ POPKE 2003. 260.

⁹⁹ IVEY 2008. 83.

Ezzel azonban feladata nem ért véget, később felügyelnie kellett arra, hogy az így írásba foglalt szokásjogot folyamatosan aktualizálják a szükségletekhez igazodva. A szükségesnek ítélt változtatásokat az alkormányzó hagyhatta jóvá a végrehajtó tanács egyetértése mellett.¹⁰⁰

A kodifikációval tulajdonképpen bebetonozták a patriarchális berendezkedést, mely az európai származású telepesek és afrikaiak, valamint afrikai férfiak, illetve nők és gyerekek között fennállt.¹⁰¹

1878-ban a fenti törvényt pontosították és kiegészítették. Tételeken meghatározásra került, hogy az afrikai szokásjog felügyelői – akik korábban csak polgári ügyekben járhattak el – a jövőben milyen kisebb büntetőügyekben bírászkodhatnak.¹⁰²

Az 1887. évi 44. törvényt tovább finomította a rendszert. A felügyelők által elbírált bűnügyek esetén, amennyiben felülvizsgálatra került sor, ennek elvégzésére a „bennszülött” ügyekért felelős titkár kapott felhatalmazást. Ő helyben hagyhatta, megváltoztathatta, módosíthatta, vagy hatálytalaníthatta a korábban megszületett döntést.

A jogszabály a legfőbb főnöknek tekintett kormányzót¹⁰³ további jogokkal ruházta fel. Arra is felhatalmazást kapott, hogy új főnököket nevezzen ki, klánokat olvasszon össze, vagy épp osszon több részre. Szintén szabadon rendelkezhetett a klánok haderejével a területen belüli zavargások vagy honvédő háborúk idején. Emellett jogában állt az afrikaiakat közmunkára kötelezni.¹⁰⁴

Mivel az 1875-ben felállított jogkodifikációs tanács érdemben több mint tíz éven keresztül nem tett semmit sem, ezért az írásba foglalt szokásjog véglegesnek szánt változatát csak 1891-ben adták ki.¹⁰⁵

Ebben a korábbi törvényeket is több ponton pontosították. Így például egyértelműen megfogalmazásra került, hogy a legfőbb főnök elsőszámú, végrehajtással megbízott hivatalnok a „bennszülött” ügyekért felelős titkár. Ő fogadta az afrikaiak által benyújtott kérvényeket, ő gyűjtötte be a főnököktől az információkat, és tett ez alapján rendszeres jelentéseket a kormányzónak.¹⁰⁶

¹⁰⁰ EYBERS 1918. 248-251.

¹⁰¹ SHEIK 2010. 32-33.

¹⁰² EYBERS 1918. 252.

¹⁰³ Natal élén 1880-ig alkormányzók, ezt követően kormányzók álltak.

¹⁰⁴ EYBERS 1918. 253-255.

¹⁰⁵ Újabb felülvizsgálatára csak 1932-ben került sor.

MCCLENDON, THOMAS: „A dangerous doctrine”: *Twins, Ethnography, and the Natal*. H.n., k.n., [1996] 3. (a továbbiakban: MCCLENDON 1996) és *Sir Theophilus Shepstone and his Local Critics*. In: *Natalia*, 3. (1973) 1. sz. 23.

¹⁰⁶ EYBERS 1918. 259.

A joggyűjtemény elsősorban családjogi kérdésekkel foglalkozott (házasság, öröklés).¹⁰⁷ Az ekkor írásba foglalt előírások már egyfajta keveredését mutatták a tényleges szokásjognak és az eltelt 35 évben felvett európai jogelemeknek.

A munkának már a korszakban is voltak kritikusai. Szemükben a fő problémát az jelentette, hogy az írásba foglalt szokásjog túlbonyolította a korábbi egyszerű, áttekinthető előírásrendszert. Egyúttal elvesztette egységességét is, nem lehetett egyetlen afrikai szokásjogról beszélni, ehelyett számos egymás mellett létező rendszere alakult ki annak fényében, hogy a kodifikáció során készült korpuszt ki hogyan értelmezte.¹⁰⁸

Ehhez a kritikához hozzátehetünk egy másik szempontot is. Az írásba foglalás meggátolta annak lehetőségét, hogy a szokásjog alkalmazkodjon a mindennapok valóságához, így az megmerevült, és egyre kevésbé szolgálta az érintettek érdekeit.¹⁰⁹

Az afrikaiak bekapcsolódása a natali gazdaságba

Colin Bundy kutatásai hitelt érdemlő módon bizonyították, hogy a natali gazdasági változásokra – különösen az első időszakban – sokkal gyorsabban és eredményesebben reagált sok afrikai földműves, mint ahogy a fehér telepesek alkalmazkodni tudtak a megváltozott környezeti feltételekhez. Számos területen a teljes környéket ők látták el friss élelmiszer-termékekkel.¹¹⁰

Ez a tendencia az 1890-es évek elejére fordult visszajára. Ekkorra az európai és indiai riválisok által gerjesztett verseny számos önálló üzletet folytató afrikai földművest tönkretett. Ennek hatására ebben az időszakban érezhetően emelkedett a városba áramlók száma.

A korai virágzó korszaknak emellett több más tényező is gátját szabta. Ezek közül kiemelésre méltó a rezervátumok népességének túlzott megemelkedése, illetve az egyre gyakrabban jelentkező marhapestis járványok, valamint sáskajárások pusztító hatása.

Az afrikaiak gazdasági alkalmazkodása nem csupán a földművelés kapcsán érhető tetten. A vasúthálózat kiépülése előtt számos keresztyénné vált afrikai kapcsolódott be a helyi szállítmányozási üzletbe kocsihajtóként. Idővel az ehhez kapcsolódó egyéb szolgáltató szakmákat – mint például patkókovács, kocsikészítő – is elsajátították.

¹⁰⁷ MCCLENDON 1996. 1.

¹⁰⁸ A cikk eredetileg a *Natal Advertiser* 1891. február 9-én megjelent számában látott napvilágot. Újabb közlése: *Sir Theophilus Shepstone and his Local Critics*. In: *Natalia*, 3. (1973) 1. sz. 22.

¹⁰⁹ MCCLENDON 1996. 2.

¹¹⁰ BUNDY, COLIN: *The Rise and Fall of the South African Peasantry*. 2. kiadás. Cape Town, David Philip, 1988. 112.

A vállalkozó szellemű afrikaiak egy része olyannyira sikeres volt a korszakban, hogy még terjeszkedésre is lehetősége nyílt. Az 1880-as évekre egyáltalán nem számított ritka jelenségnek, ha a telepesek mellett afrikaiak is részt vettek egy-egy telek aukción. A helyi viszonyokra jellemző módon a gyakorlatnak egy 1903-ban bevezetett szabályozással véget vetettek, mellyel megtiltották az afrikaiak számára a licitálást.

A telepesek elsősorban azért tiltakoztak eme gyakorlat ellen, mivel sokszor az így megvásárolt és művelés alá vont területeken afrikai földműveseket alkalmaztak, ezzel is csökkentve az amúgy is szűkösen tartott munkaerő kínálatot.

Több alkalommal kísérletet tettek a rezervátumrendszer felszámolására is. Érveik között nem csupán a területi homogenitás megbontott állapota szerepelt, hanem annak hangoztatása is, hogy Natal mezőgazdaságilag legelmaradottabb részei pont a rezervátumok.¹¹¹

Ennek háttérében az állt, hogy egészen az 1880-as évekig az afrikai közösségek elég erősek voltak ahhoz, hogy ellenálljanak minden olyan komolyabb beavatkozási kísérletnek, mely régi szokásaik megváltoztatását célozta. Így a mezőgazdálkodás rendszere is megmaradt a gyarmati időszakot megelőzően megszokott módszereknél.¹¹²

A kérdéskört behatóan vizsgálta Norman Etherington, aki a rezervátumi területek fejlesztésére, iparosítására tett kísérletek kudarcának háttérében három fő tényezőt vélt felfedezni. Egyfelől az afrikaiakra jellemző kooperatív berendezkedés megbénította az egyéni kezdeményezéseket, másrészt nem rendelkeztek megfelelő szervezői tapasztalatokkal, harmadrészt pedig nem juthattak kellő tőkéhez.¹¹³

A közös földbirtoklás negatív hatásait, bár egészen más alapon, de Francis William Reitz, Oranje Szabadállam elnöke is kiemelte egy 1891-es újságcikkében. Kritikájának középpontjában az az érv állt, hogy véleménye szerint a gyakorlatban a főnökök kedvük szerint dönthettek a földek elosztásáról, és ennek során nem vették figyelembe a klán tagjainak valós helyzetét és szükségleteit.¹¹⁴

A rezervátumok területéről kiszoruló munkaerő legkevésbé az európai telepesek farmjain szeretett dolgozni. Sokkal szívesebben tevékenykedtek kocsihajtóként, bolti alkalmazottként, de előbb vettek részt a nagy állami

¹¹¹ DU BOIS 2014. 3-5.

¹¹² MAHONEY 2001. 14.

¹¹³ ETHERINGTON, NORMAN: *African Economic Experiments*. In: *Enterprise and Exploitation in a Victorian Colony: Aspects of the Economic and Social History of Colonial Natal*. Szerk.: GUEST, Bill – SELLERS, John. Pietermaritzburg, University of Natal, 1985. 270.

¹¹⁴ *Native Policy: The Reitz-Shepstone Correspondence of 1891-1892*. In: *Natalia*, 2. (1972) 1. sz. 11.

beruházások kivitelezésénél is.¹¹⁵ Emellett az arany és gyémánt telepek felfedezését követően egyre nagyobb számban dolgoztak a bányákban. Igaz – ahogy azt Walter Hely-Hutchinson kormányzó is megállapította 1893-ban – nagy részük csak egy bizonyos összeg összegyűjtésére vállalkozott, majd hazatért.

Ennek kapcsán írta James Belich, hogy a dél-afrikai gazdasági fellendülés hátterében a fizikai erőt minden esetben az afrikai lakosság biztosította. Ugyanakkor európai származású munkálatóik sok esetben elfogadhatatlan feltételeket támasztottak velük szemben, irreálisan alacsony munkabérekkel és olyan szoros felügyelettel, hogy az félig-meddig már a rabszolgaság korábban betiltott intézményét idézte.

Azok az afrikaiak, akik állami földeken vagy telepes farmokon éltek, jellemzően az ott maradás jogáért munkával tartoztak. Ez általában azt jelentette, hogy a család egyes tagjai egy évben fél évet dolgoztak a földtulajdonos számára. A fenti megosztás olyannyira bevált és elterjedt megoldásnak számított a korszakban, hogy külön elnevezés is kialakult rá. Ez volt a hat hónapos rendszer.¹¹⁶ Sokan csupán azért vállaltak munkát a farmokon, hogy rokonaiknak az éves kunyhóadó befizetésekor segíthessenek.

A fenti körülmények figyelembevételével mellett nem csodálható, ha nem sokan gondolták úgy önkéntesen, hogy elhagyva a rezervátumokat ilyen feltételekkel vállaljanak munkát. Közülük azok, akik rendelkeztek földdel, vagy legalábbis bérben megművelhették valakinek a területét, egyáltalán nem kívántak alacsony bérekért európai telepesek felügyelete alatt dolgozni. A helyzet megváltoztatása érdekében az 1890-es években már az is felmerült, hogy megengedjék a telepeseknek a rezervátumok területén való letelepedést, azonban ezt végül a törvényhozó tanács elvetette.

Az állam kezében ezzel együtt is megvoltak azok az eszközök, melyekkel kikényszeríthette az együttműködést. Ennek egyik legmeghatározóbb elemét a korszakban a korlátozó munkatörvények, valamint a hiányzó alternatívák jelentették.¹¹⁷

Ideológiai csatározások

Natalban eleinte hatalmas szakadék húzódott az európai telepesek egyes érdekcsoportjai között. Az egyik oldalon Theophilus Shepstone és hívei arra törekedtek, hogy hatalmon tartsák a korábbi afrikai uralkodó elitet.

¹¹⁵ DU BOIS 2014. 5-7.

¹¹⁶ MCLENDON 1996. 4.

¹¹⁷ BELICH, JAMES: *Replenishing the Earth: The Settler Revolution and the Rise of the Anglo-World 1783-1939*. Oxford, Oxford University Press, 2009. 382.

A másik oldalon – elsősorban a földbirtokos telepesek, valamint a misszionáriusok – azért küzdöttek, bár egészen más motivációktól indítva, hogy megszüntessék a régi törzsi berendezkedés minden tartópillérét, így az örökletes főnöki szisztémát, a közös földbirtoklás gyakorlatát, valamint a szokásjogi rendszert.

Mindkét csoport rendelkezett afrikai támogatókkal. Az egyik oldalt a hagyományos patriarchális berendezkedés haszonélvezői, míg a másikat az európai eszméktől átítatott, misszionáriusok által képzett csoportok erősítették.

A két elképzelés ugyanakkor az alap ideológiai megközelítés szintjén egy töről fakadt. Shepstone szemében a legmagasabb rangú afrikai főnök is alárendeltje volt a legalacsonyabb beosztású helyi fehér előljárónak. Míg a földbirtokos telepesek és misszionáriusok, bár az egyenlőségi alapon történő társadalmi integráció gondolatát hangoztatták, azonban hallgatólagosan e mögött mindvégig az európai kultúra felsőbbrendűségét értették, és az egyenlőséget is csak addig a pontig támogatták, amíg az afrikaiak – ismerve rendszerben elfoglalt helyüket – nem kérdőjelezték meg az európaiak felsőbbrendűségét.

Shepstone véleménye szerint maguk az afrikaiak is partnerek voltak ebben. Ahogy megjegyezte, ugyan az elmúlt évtizedekben számos háborúra, kisebb-nagyobb összecsapásra került sor, ezek okaként egyetlen esetben sem lehetett a politikai vagy társadalmi egyenlőtlenség jelenségére hivatkozni.¹¹⁸

Shepstone tradícióra épülő rendszere csupán azért nyerhette el a korai időszakban a kormányzat támogatását, mert ez volt a legolcsóbb megoldás a helyzet stabilizálására. A viták azonban ezen a ponton nem záródtak le, hiszen a shepstone-i elképzelések támogatóinak számító hivatalnokok között sem volt egységes a vélemény arra nézve, hogy a rendszert a részletek szintjén hogyan kell működtetni. Emellett kívülről folyamatos kritikák érték a felálló szisztémát.

Shepstone hozzáállásának hátterében elsősorban az afrikaiakról birtokában lévő nagyobb tudásbázis állt. Tisztában volt azzal, ha nyíltan megpróbálják felbontani a régi rendet, akkor ezek az intézkedések olyan zavargásokhoz vezethetnek, melyekkel a kis létszámú európai származású telepes közösség és a területen állomásozó brit alakulatok nem tudnak megküzdeni.

Ez azonban nem jelentette azt, hogy örök időkre konzerválni szerette volna a gyarmatosítást megelőző törzsi struktúrákat. Csupán a korábbi berendezkedés lebontásának megvalósulási ütemét szerette volna mérsékelni.¹¹⁹

¹¹⁸ *Native Policy: The Reitz-Shepstone Correspondence of 1891-1892*. In: *Natalia*, 2. (1972) 1. sz. 19.

¹¹⁹ MAHONEY 2001. 5-6.

Bár a rendszer felállításra került, azonban az ideológiai nézeteltérések megmaradtak. A korszakban a telepések általános hozzáállását a bennszülött kérdéshez tökéletesen példázza Reitz elnök véleménye. Egy 1891 novemberében, a *Cape Illustrated Magazine* hasábjain megjelent cikkében nagyon őszintén feltárta a „bennszülött” kérdéskörrel kapcsolatos meglátásait. Következtetéseit és javaslatait hat pontban összegezte.

Véleménye szerint meg kellett volna szüntetni a klán struktúrát. El kellett volna törölni a főnöki rendszert. Meg kellett volna szüntetni a rezervátumokat. Minden erkölcstelen pogány szokást fel kellett volna számolni. Meg kellett volna akadályozni a poligámia és – ahogy ő fogalmaz – „a nők adás-vételének” mint hagyománynak továbbélését. Emellett szigorúan ragaszkodott volna ahhoz az elvhez, hogy az afrikaiak és az európai telepések nem egyenrangúak.¹²⁰

Ez utóbbi kikötése abból az általános nézetből fakadt, mely szerint az afrikaiak minden tekintetben fejletlenebbek voltak az európai telepeseknél, ezért megfelelő irányításra szorultak annak érdekében, hogy lassacskán felzárkózhassanak.¹²¹

Ezzel párhuzamosan a korszakban egészen liberális javaslatok, gondolatok is felvetődtek. Így például William Porter fokföldi jogtanácsos egyenesen azt javasolta, hogy az afrikaiaknak is biztosítsanak választójogot, és engedélyezzék számukra, hogy részt vehessenek a parlamentáris kormányzatban.¹²²

Natal területére Angliából áramoltak be a liberális eszmék, melyeket eleinte a misszionáriusok, később a helyi sajtó és még később az egyetemek terjesztettek el.¹²³ A közvetítő szerepet a fokföldi értelmiség játszotta.

Shula Marks kutatásai során arra az álláspontra jutott, hogy Fokföldön egyfajta asszimilációra törekvő elképzelés vált irányadóvá. Ebben nagy szerepe lehetett annak, hogy a jelentős erővel bíró kereskedő réteg érdekében állt egy erős afrikai parasztság megteremtése.¹²⁴

A liberális eszmék gyakorlati hatásának egyik csúcsát jelentette 1864-ben a 11. számú törvény elfogadása, mely lehetővé tette, hogy a kellően

¹²⁰ A cikket 1972-ben, a *Natalia* második számában közzölték újra.

Native Policy: The Reitz-Shepstone Correspondence of 1891-1892. In: *Natalia*, 2. (1972) 1. sz. 10.

¹²¹ Sarkosan úgy is fogalmazhatunk, hogy az afrikaiakra önálló, felelősségteljes döntés meghozatalára képtelen gyermekeként tekintettek.

BALLARD, CHARLES: *The Historical Image of King Cetshwayo of Zululand: A Centennial Comment.* In: *Natalia*, 13. (1983) 1. sz. 31.

¹²² IVEY 2008. 45.

¹²³ RICH 1981. 33.

¹²⁴ MARKS, SHULA: *Natal, the Zulu Royal Family and the Ideology of Segregation.* In: *Collected Seminar Papers on The Societies of Southern Africa in the 19th and 20th Centuries.* 9. kötet. London, University of London, 1978. 109.

„civilizált” afrikaiak felmentést kaphassanak a „bennszülöttekre” vonatkozó szabályok alól és jogi értelemben egyenrangúvá váljanak a telepeseekkel.

A natali kormányzat konzervatív csoportja gyorsan reagált a változásra. Szükségesnek látták a beavatkozást, hiszen ez a rendelet magában hordozta annak veszélyét, hogy egyre több afrikai jut választójoghoz. Éppen ezért az 1865. évi 11. törvény erősen korlátozta az ily módon a szokásjog béklyói alól felmentett afrikaiak választójog szerzésére vonatkozó lehetőségeit.¹²⁵

1879 után érezhetően romlott az afrikaiak érdekérvényesítő képessége. Ez két tényre vezethető vissza. Egyfelől a zulu királyság megtörésével a natali kormányzat stabilitása és ereje jelentős mértékben megnőtt. Másrészt a korábban jelenlévő érdeellentétek az egyes európai származású csoportok között egyre inkább elmosódóban voltak, ezáltal egy-egy vitás kérdés kapcsán sokkal egységesebben léptek fel az afrikai érdekekkel szemben.¹²⁶

Oktatás, egészségügy

Ahogy azt korábban is láthattuk, a rezervátumok területén kevés fejlesztésre nyílt lehetőség, mivel a kormányzat erre nem tudott elkülöníteni jelentősebb pénzforrásokat. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a korszak kapcsán semmilyen fejlődésről sem lehetne beszámolni.

Így például jelentős eredménynek tekinthető, hogy a natali rezervátumok területén élő afrikaiak az 1880-as évekre egyre inkább értékelní kezdték az iskolai oktatás fontosságát. Legalábbis ezt állapította meg 1882-es jelentésében Fred Fynney, a „bennszülöttek” oktatásáért felelős ellenőr.¹²⁷

A misszionáriusok által fenntartott iskolák – melyeket kimondottan az afrikai ifjak nevelésére szerveztek – nem pusztán létszámukban, hanem tanári állományuk felkészültségében és a nyújtott szolgáltatásokban is felülmúlták az állam által fenntartott iskolákat. Ezeket az intézményeket a térségben elsősorban az amerikai misszionáriusok üzemeltették, akik azáltal, hogy folyamatosan biztosítani tudták a szakképzett tanárokkal való ellátottságot, garantálták az egyenletesen magas színvonalú oktatást.

Ugyanakkor ezek az iskolák csupán elemi ismeretek átadását célozták, az afrikaiak számára magasabb szintű tanintézmény nem állt rendelkezésre. Európai stílusú oktatást nyújtó középfokú iskolába nagyon ritkán vettek fel afrikai diákokat. A helyzet tovább romlott, mikor a natali kormányzat 1893 és 1903 között több lépésben, a korábbi 1 font 2 shilling 8 penny éves fejenkénti támogatást 13 shilling 3 pennyre csökkentette.¹²⁸

¹²⁵ EYBERS 1918. 194-195.

¹²⁶ MAHONEY 2001. 31.

¹²⁷ Megállapítását Duncan Du Bois idézi.

DU BOIS 2014. 1. és 12.

¹²⁸ DU BOIS 2014. 11-12.

Az egészségügyi helyzet kapcsán még ennyi pozitívumról sem lehet beszámolni. Kiemelendő a rezervátumok területén a szifilisz gyors terjedése. Az első regisztrált esetek 1849-hez köthetők. A következő években a betegség nagymértékben elterjedt, elsősorban a migráns munkásoknak és kocsihajtóknak köszönhetően.

Bár az 1863. évi 18. törvény tiltotta az afrikai lakosság alkohollal való ellátását, valamint szeszes italok árusítását a rezervátumok területén, ennek ellenére az 1870-es évekre az egyre gyakoribb jelenséggé váló alkoholizmus már komoly problémát jelentett. A legveszélyeztetettebb csoportot a kocsihajtók jelentették, akik munkájuk természetéből adódóan sokkal könnyebben juthattak szeszes italhoz.

Az aggasztó jelenség visszaszorítására született meg az 1878. évi 22. törvény, mely bejegyzéshez kötötte az alkoholszállítás jogát. A bejegyzett szállítóknak részletes nyilvántartást kellett vezetniük az eladott mennyiségekről, és a vásárlók személyéről. Mindezek ellenére a probléma nem szűnt meg. Ennek hátterében főként az állt, hogy a cukornádültetvényeken dolgozó indiai munkások – illegális módon – rummal látták el az arra igényt tartó afrikaiakat.¹²⁹

Belbiztonság

1843 és 1879 között – a zulu királyság hatalmának megtöréséig – különösen erősen élt a natali telepésekben a félelem, hogy az őslakosok esetleg megpróbálják kiszorítani őket a területről. Az angol-zulu háború időszaka azonban megmutatta, hogy mennyire alaptalanok ezek az aggodalmak. A natali afrikai lakosság egyáltalán nem csatlakozott a zulukhoz, sőt, sokan közülük egyenesen brit oldalon küzdöttek.

Az 1879-es isandlwani brit vereséget követően ugyan sokan attól tartottak, hogy felkelésekre kerülhet sor, ez végül nem következett be. Ahogy Henry Bulwer alkormányzó fogalmazott ennek kapcsán, Natal rendelkezett ebben az időszakban „*a leghűségesebb magatartást tanúsító bennszülött lakossággal*”.¹³⁰

Abban, hogy az afrikai lakosság kevés ellenállást mutatott a brit fennhatósággal szemben, jelentős szerepet játszott az a tény, hogy a natali klánok kifejezetten ellenséges szemmel tekintettek a zulukra.¹³¹ Erőszakos cselekményekre a rezervátumok területén nagyon ritkán került sor. Ugyan a telepések növekvő félelemmel figyelték, hogy a bányákból visszatérő munkások – köszönhetően a virágzó fegyverkereskedelemnek – gyakran

¹²⁹ DU BOIS 2014. 7-8.

¹³⁰ MAHONEY 2001. 1.

¹³¹ MAHONEY 2001. 29.

lőfegyverekkel tértek haza, azonban ezek az aggodalmak alaptalannak bizonyultak.¹³²

1906-ig az afrikaiakkal való kapcsolatokat általánosságban stabilnak és békésnek mondhatjuk. A növekvő feszültség első jelei 1905-ben mutatkoztak, mikor minden felnőtt férfi lakosra 1 fontos éves fejadót vetettek ki. Ennek hatására felerősödött a brit fennhatóság ellen fellépők hangja. Néhány elszigetelt erőszakos akcióra is sor került, azonban komolyabb, tervszerű megmozdulást nem szerveztek a natali afrikaiak. A helyzet csakhamar stabilizálódott, és az utolsó néhány évet a Dél-Afrikai Unió létrejöttét megelőzően ismét a békés egymás mellett élés jellemezte.¹³³

Záró gondolatok

A ma Shepstone-rendszerként ismert berendezkedés nem egy csapásra született meg, hanem több lépésben, számos helyi, regionális és birodalmi változásra, ideológiai hatásra építve.¹³⁴

Norman Etherington egyenesen azzal érvelt, hogy nem is létezett egy egységes, átgondolt koncepció. Az, amit ma a szakirodalom Shepstone-rendszernek nevez, tulajdonképpen a kialakult szituációkra adott ad hoc pragmatikus válaszok összességéként értékelhető.¹³⁵

Shepstone a saját korában politikájával sok ellenséget szerzett magának. A telepések úgy gondolták, hogy ő zárta el előlük az afrikaiak által birtokolt földeket, valamint potenciális munkaerejüket. A misszionáriusok szemében az tette ellenszenvenssé, hogy számos általuk bíralt helyi szokást – mint például a poligámia – tolerált.

Shepstone saját gondolatairól – tartózkodó, zárkózott személyisége miatt – nehéz bármi biztosat állítani. Sir Henry Bartle Frere fokföldi kormányzó és „bennszülött” ügyekért felelős dél-afrikai főbiztos Afrika Talleyrandjaként jellemezte. Úgy vélte, hogy éles eszű, jó megfigyelő, csendes, hatalmas önuralommal bír és hajlíthatatlan.¹³⁶ Egy biztos, képességeit remekül kamatoztatta és egy rendkívül stabil, hosszú évtizedeken át működő „bennszülött” politikát dolgozott ki az évek során.

Az általa felállított rezervátumrendszer tekinthető az egyik legfontosabb és legtartósabb intézménynek a kolónia története folyamán. Emellett azt sem

¹³² DU BOIS 2014. 9.

¹³³ DU BOIS 2014. 13.

¹³⁴ MCCLENDON 2002. 2.

¹³⁵ GUY 1994. 42.

¹³⁶ WEIR, JENNIFER – ETHERINGTON, NORMAN: *Shepstone in love: The other Victorian in an African colonial administrator*. In: *Orb and Sceptre: Studies on British Imperialism and its Legacies, in Honour of Norman Etherington*. Szerk.: LIMB, Peter. Melbourne, Monash University Press, 2008. 2.1.

szabad elfeledni, hogy később mindenütt mintaként szolgált a szubszaharai térségben, ahol a britek megvetették a lábukat.¹³⁷

A szegregáció, mint megoldás, lehetővé tette az afrikaiak politikai, jogi és területi elkülönítését a lehető legalacsonyabb költségekkel. A 19. század végére ez a megközelítés teljes mértékben kiszorította korábbi riválisát, mely inkább az asszimilációt szorgalmazta volna.

Shepstone egy 1892-ben kelt írásában személyesen is védelmére kelt a közel négy évtizeddel korábban Natalban kialakított rendszernek. Ezt tekinthetjük tulajdonképpen saját munkájának összegzéseként is. Úgy vélte, hogy az afrikaiak helyzete szükségessé tette a klánrendszer és a helyi főnökök intézményének fenntartását. Ezzel lehetett csak – véleménye szerint – biztosítani a megfelelő rendet közöttük, amire nagy szüksége volt az eleinte gyenge kormányzatnak. Azt is hozzátette, hogy az afrikaiak intézményei meglehetősen jó hatásokkal működtek, így márcsak emiatt sem volt szükség drasztikus változtatásokra.¹³⁸

Büszkeséggel utalt a tényre, hogy cikke megírásakor Natal területén már 46 éve ez a rend állt fenn. Segítségével mindvégig sikerült garantálni a békét. Ez Dél-Afrika államalakulatait tekintve abszolút rekordnak számított.¹³⁹

Ugyanakkor mindennek ára volt. A rendszer az évek, évtizedek során megcsontosodott, egyre kevésbé alkalmazkodott az időközben megváltozott körülményekhez. Mintegy mesterséges módon fenntartotta az afrikaiak között korábban kialakult archaikus állapotokat. Ez a körülmény pedig a későbbiekben az elkülönítésre épülő politika még drasztikusabb formáinak térnyeréséhez vezetett.

¹³⁷ IVEY 2008. 1.

¹³⁸ Idézi John A. Williams.

WILLIAMS, JOHN: *From the South African Past: Narratives, Documents and Debates*. Boston, Cengage Learning, 1996. 160.

¹³⁹ *Native Policy: The Reitz-Shepstone Correspondence of 1891-1892*. In: *Natalia*, 2. (1972) 1. sz. 20. és IVEY 2008. 85.

SIMON BERNADETT

*A Millenniumi Újság jelenti...*¹

Abstract

In my essay I would like to describe the Hungarian press-history in short form at the end of the 19th century. In 1878 a new period began of the press-life in Hungary. The business-press became typical when the „*Pesti Hírlap*” was published by the „Légrády-brothers”. There were many very important new things e.g. the technical improvements, pictures in the newspapers, tabloids, reporter-professions and the "rikkancs" (newsboy) in the street.

The Hungarian Millennium Exhibiton took place in Budapest in 1896. The task of the Exhibition was to show the Hungarian history, arts, several industries and products for the visitors. Sixteen new newspapers were issued by the organizers and the newspaper-publishers on the occasion of only this programme.

The „*Millenniumi Újság*” was one of them. The first copy appeared on the 10th of May 1896. Tivadar Hirschmann was the managing editor of this newspaper. It was published monthly on the 1st, the 10th and on the 20th days. In the newspaper there were a lot of news about the Millennium Exhibition and lot of advertisements.

In my work, I would like to show this newspaper in many ways: content, the forms of the publication and activity.

A kiegyezés után Magyarországon fontos változások történtek a sajtóéletben. 1867. március 17-én újra életbe lépett az 1848. XVIII. tc. a szabad sajtóról, és egészen 1914-ig biztosította a magyar sajtóélet szabadságát. Az 1870-es évektől sorban jöttek létre az újabb és újabb lapok, ezért ezt az időszakot „alapító időszak”-nak vagy „gründölési kor”-nak (*Gründerzeit*) is hívják. A későbbiekben a lapkiadás mértéke csak fokozódott: 1890 és 1896 között Magyarországon, 68 %-kal nőtt a megjelenő lapok száma. Pesten 1864-ben 57, 1896-ban már 397 időszaki kiadvány jelent meg. 1867 után a magyar nyelvű lapok száma is emelkedett. 1873-ban 82 német és

¹ Jelen cikk alapja a szerzőnek az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék doktori program keretében, 2014. június 3-án megtartott „Közelképek a XIX.-XX. századi magyar történelemből” című konferencián azonos címmel megtartott előadása.

A dolgozat szakmai lektorálását Dr. Csapó Csaba végezte. Munkáját ezúton is köszönjük!

187 magyar, 1896-ban már 747 magyar nyelvű újság került kiadásra. Három fő laptípus jelenléte jellemezte a kiegyezés és a századforduló közötti időszakot: a politikai napilapok (például: *Pesti Hírlap*, *Budapesti Hírlap*, *Budapest*), a tudományos szaksajtó (például: *Vállalkozók Lapja*, *Orvosi Hetilap*, *Gazdasági Lapok*) és a családi szórakoztató-szépirodalmi lapok (például: *Vasárnapi Ujság*, *Üstökös*, *Bolond Miska*, *Borsszem Jankó*).²

A sajtóélet gyors fejlődéséhez az is hozzájárult, hogy – fokozatosan ugyan, de – szabályozták a sajtótermékek terjesztésének formáit. Engedélyezték a lapok utcai árusítását (kolportázs), amely lényeges változásnak számított, hiszen addig csak előfizetés útján lehetett hozzájutni az egyes újságokhoz. A lapokat addig egy-egy szerkesztő neve azonosította, például 1841 és 1844 között a *Pesti Hírlap*ot Kossuth Lajos szerkesztette, de Landerer Lajos volt a lap kiadó-laptulajdonosa. Az 1878-ban megjelenő *Pesti Hírlap* mutatószámának vezércikkét – amelyet ugyan nem volt szokás aláírni, de hogy a változást érzékelni lehessen – a Légrády-testvérek, vagyis Légrády Károly és Légrády Tivadar mint a *Pesti Hírlap* kiadótulajdonosai írták alá. Ez volt az első üzleti alapon álló magyar újság, tehát a lapkiadás vállalkozás lett, melynek törekvéseit a kiadó-laptulajdonos üzleti érdeke szabta meg, nem a szerkesztő meggyőződése. Olvasókat viszont a kor „nagy neveivel” próbáltak megszerezni, például Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Ágai Adolf is publikáltak az egyes lapokban. A legtöbb hírlap független napilap lett, vagyis nem csak egy párt vagy egy nézet sajtóorgánusaként funkcionált, hanem a szélesebb olvasóközönség számára is érdekes, megvásárolható újsággá vált. A laptulajdonos célja a minél nagyobb haszon elérése lett, hiszen az újság sikerességén múlt, hogy a vállalkozása fennmarad-e, vagy tönkremegy. Azt, hogy a lapnak minél több olvasója legyen, több módon is el lehetett érni. Például a példányszám növelésével, a hirdetési üzlet kifejlesztésével, és „szenzációs hírek” közlésével, valamint a jól működő hírszolgálat megszervezésével. Ezek a lehetőségek tulajdonképpen összefüggtek és egymásból következtek.³

A lap előállításának költségeit nem lehetett csökkenteni, mivel ez a színvonal eséséhez vezetett volna, a példányok árát sem lehetett emelni, hiszen akkor a vásárlók száma esett volna vissza. Végső megoldásnak a lapok példányszámának növelése maradt. Ehhez azonban meg kellett teremteni a vevőkört, tehát első lépésként ki kellett alakítani az előfizetők, vásárlók

² BUZINKAY GÉZA: *Két évszázad magyar nyelvű újságírása*. In: *Hirharang, vezércikk, szenzációs riport. Magyar sajtótörténeti antológia 1780-1956*. Szerk.: BUZINKAY Géza, Budapest, Corvina, 2009. 19. (továbbiakban BUZINKAY 2009); LIPTÁK DOROTTYA: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága*. Budapest, L'Harmattan, 2002. 41-43. (továbbiakban: LIPTÁK 2002)

³ BUZINKAY 2009: 18-19.; BUZINKAY GÉZA: *Kis magyar sajtótörténet*. Budapest, Haza és Haladás, 1993. 63. LAKATOS ÉVA: *Sikersajtó a századfordulón. Sajtótörténeti megközelítések*. Budapest, Balassi, OSZK, 2004. 16., 38-39. (továbbiakban: LAKATOS 2004)

hálózatát (közönségkapcsolati tevékenység), melynek szintén több variációja létezett.⁴

A lapkiadók kedvezményekkel, apró figyelmességekkel fordultak az olvasók felé (például: kombinált előfizetési rendszerrel, tiszteletpéldányokkal, díszes albumokkal, naptárakkal, műmellékletekkel, színes nyomatok küldésével). Körkérdésekkel, pályázatok kiírásával igyekeztek aktivizálni az olvasót, bevonni őket a lap szerkesztésébe, elősegítve ezzel az újsághoz való mindinkább kötettségüket. Például receptek küldése vagy rejtvénypályázatok jó alkalmat teremtettek erre. Végül a szerkesztőségi posta rovata valósította meg, hogy az olvasó úgy érezhesse, személyesen is köze van az adott laphoz, és mivel a szerkesztők mindig válaszoltak az olvasói levelekre, joggal érezték úgy, hogy tevékenyen hozzájárulnak a lap arculatának kialakításához. Ezek a reklámfogások ma is használatosak.⁵

A lapkiadók célja az volt, hogy a többi sajtóterméknél olcsóbb lapot állítsanak elő és dobjanak piacra, még hozzá minél nagyobb példányszámban, hogy minél több emberhez eljuthassanak. Az 1890-es évek nagy napilapjai (például: *Magyarország*, *Budapesti Napló*) naponta 25-30 000 példányban jelentek meg, ezzel szemben a krajcáros lapok (például: *Esti Újság*, *Friss Újság*, *Kis Újság*, később *Az Est*) napi példányszáma a századforduló idején elérte akár a 100 000-et is. Ezen újságok előállításának és terjesztésének költségeit azonban az előfizetők köre már nem fedezte, meg kellett szólni az utca emberét, aki egy-két krajcárért megvette a híreket látványosan megjelenítő lapokat. Mivel a krajcáros lapok a többi napilapnál kétszer-háromszor olcsóbbak voltak, sokkal több embernek nyílt lehetősége arra, hogy megvegye azokat. A lapok tömeges terjesztésére egy új foglalkozás alakult ki: a rikkancsoké. Az újságokat 1896-tól rikkancsok kínálták az utca járóelőinek, az aznapi lapszámok fontosabb címeinek kikiabálásával, s az új terjesztési forma segítségével az addiginál kisebb méretű, olcsó lapok árusítása kikerült az utcára. Ezáltal lényegesen bővült az olvasók köre, s ennek köszönhetően az 1890-es években Budapesten kezdtek kialakulni a tömegsajtó jellegzetes, fenti vonásai.⁶

Egy lap üzleti vállalkozásként való működésének első feltétele az, hogy hirdetések jelenjenek meg az újságban. A tárgyalt korszakban az eladott lapok számából származó bevétel már nem volt elegendő az újság fenntartásához, így a laptulajdonos a hirdetéseket feladó vállalatoktól és magánszemélyektől befolyt bevételt a lap működtetésére, valamint a profit növelésére tudta fordítani. A hirdetésekben közzétette a feladott szöveget, és azt célirányosan juttatta el az olvasóközönséghez. Nem volt ritkaság egy-egy cikk formájában

⁴ LAKATOS 2004: 16., 38-39.

⁵ LAKATOS 2004: 39-50.; LIPTÁK 2002: 47., 155-162.

⁶ LAKATOS 2004: 51., 98-99; BUZINKAY: 2009 22.

megírt burkolt reklám sem, amely egy-egy alaptőke emelésről vagy tőzsdei sikerről szólt. Ezeket az újonnan kialakult hírlapírói szakma képviselője, a kimondottan a gazdasági hírekre specializálódott újságíró írta meg. A *Reggeli Újság* volt az egyik első ilyen – főként hirdetésekben álló – újság, mely 1897-ben már akkora példányszámban jelent meg naponta (60 000, sőt 1898-ban már 80 000), hogy azokat a hatékony terjesztés érdekében szemétszedő kocsik szállították ki az olvasóknak.⁷

A bulvárlapok elődjének is tekinthető szenzációs híreket tartalmazó újságokban a hírek témái nem számítottak újdonságnak. Tartalmukban ugyanúgy szerepeltek egyes bűnügyi történetek, vagy korrupciós ügyek, leleplezések, mint más újságokban, azonban az előadásmódjuk és szerepük teljesen átalakult a nagyvárosi tömegsajtó korában. A terjengős fogalmazás, a témák részletezése a korszak általános jellemzője volt, ám azt, hogy melyik hír számított rendkívülinek, és mekkora volt a hírértéke, az döntötte el, hogy hol helyezkedett el, és mennyit írtak róla az adott lapban. Minden hír egyenrangú lett, már nem a politikai, közéleti témák kapták a fő helyet az újságban. Azt pedig, hogy egy esemény mennyire számított fontosnak, csak az döntötte el, hogy mekkora hírverést kerítettek neki. Ennek meghatározásában nagy szerepük volt a szenzációs hírek előállítóinak, a riportereknek. Ez a 19. század utolsó negyedében kialakult foglalkozás alapján megváltoztatta a hírlapírás technikáját. A riporter teremtette meg a hírt, tett egy egyszerű tényt szenzációvá. Az újságíró felfigyelt valamire, elkezdett utána nyomozni, kikérdezte az embereket, s a munka végére megszületett a nyomozás eredménye, maga a történet. A meglepő újdonságot ezután – nem feltétlenül irodalmi igényességgel és a valóságnak megfelelően – megírta, a minél több eladott példányszám reményében. Ebben a folyamatban a mai bulvársajtó jellegzetességeit fedezhetjük fel.

Ahhoz azonban, hogy az elvárásoknak megfelelő mennyiségű híreket tudjanak közölni, meg kellett szervezni a magyarországi hírszolgálat rendszerét. 1875-ben a Budapesti Tudósító könyomatos tájékoztató, majd 1881-ben a Magyar Távirati Iroda létrehozásával biztosították, hogy ne csak saját tudósítóiktól, hanem ezektől a hírirodáktól, valamint a különféle területekre (rendőrségi, törvényszéki) szakosodott belföldi hírszolgálatoktól is megkapják a híreket.⁸

A fentieken túl az üzleti sajtó elterjedésének gyakorlati előfeltételei is voltak. A nyomdatechnikai újításoknak köszönhetően a gyorssajtóval és a rotációs gépekkel, tízszeres hatékonysággal tudták előállítani a kislap-formátumú – vagy más néven közép-európai formátumú – lapokat. A szerkesztőség, a kiadóhivatal és a nyomda egy épületbe kerülésével lerövidült

⁷ LAKATOS 2004: 62-65., 101.; BUZINKAY 2009: 21.

⁸ BUZINKAY 2009: 20., 22.; LIPTÁK 2002: 49.

az újság előállításának ideje. A tipográfia fejlődésével a lapok áttekinthetőbbé váltak, a rovatok állandó helyükre kerültek. A szerkesztők a címlapon lévő nagy képpel – rajzzal, majd fényképpel – csináltak kedvet az állandó rendszerességgel megjelenő lap olvasásához.⁹

Összességében tehát elmondható, hogy az 1870-es évektől a magyarországi üzleti sajtó legfontosabb jellemzői a lapok magas példányszámban való megjelenése, s a tömeges terjesztése az utcán, rikkancsok által. Az olcsó, néhány krajcáros újságok szerkesztői a széles olvasóközönséget közérthető fogalmazásmóddal, az újságban megjelenő hirdetésekkel, szenzációs hírekkel és képekkel igyekeztek megszólítani. Ezt az újonnan kialakult újságírói szakmák, a riporterek és a gazdasági hirdetéseket papírra vető újságírók segítettek megvalósítani.

A 19. század második felében nem volt túl gyakori, bár nem is volt előzmények nélküli az a gyakorlat, hogy egy konkrét közéleti esemény kapcsán külön alkalmi lapcsoportot is létrehozzanak. Külföldi világkiállítások rendezésekor az adott ország megjelentetett kiállítási lapot/lapokat, hogy az eseményekről lehetőleg minél szélesebb körben tájékoztasson. Az 1873-as bécsi világkiállítás egyik, 1871 és 1875 között megjelenő sajtóorgánumának, a *Wiener Weltausstellungs-Zeitung*nak 429 száma jelent meg. 1871-ben és 1875-ben csak elvétve, 1872 és 1874-ben heti egyszer, kétszer, a kiállítás évében, 1873-ban pedig hétfő kivételével minden nap megjelent.¹⁰

Magyarországon a kisebb – azonban nem kevésbé fontos és jelentős – gazdasági-, vagy iparegyletek vidéken megrendezett kiállításai alkalmával már jelentettek meg egy-egy – kimondottan az adott rendezvényt kapcsolatos – újságot.¹¹ Ezek a kiadványok eltérő példányszámban tudósítottak a kiállításokról: például míg az 1879 augusztusában, Székesfehérváron megrendezett országos mű-, ipar-, termény- és állatkiállítás alkalmából kiadott lapnak csak egy száma jelent meg, addig a fél évvel korábban, 1879 márciusában, ugyanott tartott tárlatot 14 lapszámban mutatták be. Terjedelmében, minőségében és felépítésében ez a lap már hasonlít a későbbi kiállítások lapjaihoz.

Az 1885-ös Országos Általános Kiállítás alkalmából már három lapot is

⁹ LIPTÁK 2002: 45.

¹⁰ *Wiener Weltausstellungs-Zeitung: Central-Organ für die Weltausstellung im Jahre 1873, sowie für alle Interessen des Handels und der Industrie*. Wien, Genossenschafts-Buchdruckerei, 1871-1873.

¹¹ Például: *Székesfehérvári kiállítási lapok. Illusztrált közlöny az országos mű-, ipar-, termény- és állatkiállítás tartamára*. Fel.szerk. PRÉM József. Székesfehérvár, Számmar Imre, 1879.; *Deési kiállítási emléklap. A Szolnok-Dobokamegyei gazdasági egyesület által 1879. évi október 18-tól 26-ig rendezett gazdasági-, ipar- és állatkiállítás alkalmából*. Szerk. HAVAS Gyula. Deés, Bovánkovics Gyula, 1879.; *Kiállítási Értesítő. A Rév-komáromi iparos ifjúság önképző köre által kezdeményezett helyi ipar- és terménykiállítás alkalmából kiadja a kiállítási bizottság*. Fel. szerk. TUBA János. Komárom, [Rév-Komáromi Iparos Ifjúság Önképző Köre], 1880.

kiadtak.¹² Az egyik, *Az 1885. évi Budapesti Országos Általános Kiállítás Közleményei* a rendezvény kiadási költségeiről és statisztikai adatairól tájékoztatót, míg a *Budapesti Országos Általános Kiállítás* című lap a kiállítás nyitva tartása alatt, május és november eleje között naponta négy oldalban tájékoztatót a Városliget területén megrendezett rendezvény programjairól. A *Kiállítási Értesítő*, amely egy másik újság, *A Gazdasági Mérnök* társlapjaként jelent meg szintén négy oldalban, havonta négy alkalommal 1884-től 1885. november 15-éig írt a kiállításról. A lapot Gonda Béla, a kiállítás mezőgazdasági csoportjának biztosa szerkesztette, aki az egyik 1885. májusi számban kifejtette állásfoglalását a kiállítás és a sajtó kapcsolatáról. Hangsúlyozta a magyar sajtó új és fontos szerepét, amelyet be kell töltenie a kiállítás eseményeiről való tájékoztatás során. Kellőképpen felkészülve, tárgyilagosan kell tudósítaniuk a rendezvényről, kerülve a többi lap által elkövetett hibát, a felületességet és az egyes kiállítók túlértékelését. Mivel a magyar sajtóélet addig érdemlegesen még nem foglalkozott országos kiállítással, Gonda Béla úgy gondolta, lapjának irányt kell mutatnia a többi újságnak a kiállítás megítélésének módjáról. Figyelembe véve a kiállítás fő célját – Magyarország iparának, gazdaságának és kultúrájának bemutatását – az újságíróknak arra is tekintettel kell lenniük, hogy a kiállítás Magyarország jövőbeli fejlődésére nézve is irányt mutat. Éppen ezért a *Kiállítási Értesítő*-ben mellőzni kell azt a rossz szokást, hogy az egyes programokat vagy kiállítási pavilonokat cikkben megírt hirdetés formájában népszerűsítsék. Ennek megfelelően csak valódi hirdetések találhatók az újságban az utolsó egymásfél oldalon.¹³

Ez az 1885-ben kifejtett szemlélet – miszerint a sajtó nagyban hozzájárul a kiállítás népszerűsítéséhez – jó példaként szolgálhatott a tizenegy évvel későbbi, az 1896-ban megrendezett Millenniumi Ezredéves Országos Kiállítás számára, ugyanis a rendezvény alkalmából – jelenlegi kutatásaink alapján – tizenegy lapot jelentettek meg.

Miért lehetett ekkora jelentősége az eseménynek, hogy hatására a sajtóélet is ennyire felporzdult? A honfoglalás ezredéves évfordulójának megünneplésére már 1892 óta készültek, hiszen az 1892. évi II. tc. kimondta egy 1895-ben tartandó országos nemzeti kiállítás megrendezését.¹⁴ Igaz, a kiállítás csak 1896-ban nyílt meg, de a millennium megünneplésére való készülődés kiterjedt az egész történelmi Magyarország területére. 1895.

¹² *Budapesti Országos Általános Kiállítás. Napi műsor = Tagesprogramm.* Budapest, Pesti Könyvnyomda, 1885.; *Kiállítási Értesítő. Az 1885. évi budapesti országos kiállítás közlönye.* Budapest, Gonda Béla, 1884-1885.; *Az 1885. évi budapesti országos általános kiállítás közleményei.* Budapest, Pesti Könyvnyomda r.t., 1883-1885.

¹³ GONDA BÉLA: *A kiállítás és a sajtó.* In: *Kiállítási Értesítő. Az 1885. évi budapesti országos kiállítás közlönye*, II. (1885. május 17.) 20. (42.) sz. [293]-294.

¹⁴ 1892. évi II. törvénycikk. Az 1895. évben Budapesten tartandó országos nemzeti kiállításról. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6452> (utolsó elérés: 2015. február 10.)

szilveszter éjszakáján harangzúgás jelezte, hogy érkezett az 1896. év, a honfoglalás 1000. évfordulójának esztendeje. Az 1896. évi VIII. tc. rögzítette az ünnep alkalmából létrehozandó műalkotásokat.¹⁵ Maradandó emlékekkel kívánták megörökíteni az ezredéves évfordulót, így többek között, az ország hét helyén felállítottak hét – a honfoglaláshoz és az államalapításhoz kötődő – emlékoszlopot, országszerte avattak fel történelmi témájú emléktáblákat, szobrokat, festményeket. Budapest városfejlesztési és infrastrukturális munkáinak keretében sok új reprezentatív- és középületet emeltek (megemlíthető itt a Vígszínház, a Kúria, az Iparművészeti Múzeum, a Múcsarnok, a földalatti vasút, a Nagykörút és az Andrássy út végleges kiépítése). Megemlékezések, nagygyűlések, kongresszusok megrendezése mellett, a főváros színházi- és a sportélete is fellendült. Számos látványosság (például körképek, festmények: Feszty Árpád: *A magyarok bejövetele*, Munkácsy Mihály: *Honfoglalás*), ünnepség és szórakozási lehetőség várta a vidékről és külföldről idelátogatók millióit.¹⁶ 1896. május 2. és november 3. között Budapesten, a Városligetben 520 000 négyzetméternyi területen, 240 pavilonban mutatták be a Magyarországon készült ipari, művészeti tárgyakat. A kiállítás célja az ország múltjának, jelenének és jövőképének bemutatása, reprezentálása volt, amely Budapestet az európai nagyvárosok sorába emelte.¹⁷

A Millenniumi Ezredéves Országos Kiállítás alkalmából kiadott tizenkét lap egy része a kiállítás hivatalos újságja volt, melyeket a kiállítási igazgatóság adott ki, a többit pedig különféle lapkiadással foglalkozó vállalkozás alapított.¹⁸ Némelyik lap már 1892-től nyomon követte a kiállítás

¹⁵ 1896. évi VIII. törvénycikk. A honalapítás ezredik évfordulójának megörökítésére alkotandó művekről. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6625> (utolsó elérés: 2015. február 10.)

¹⁶ HALMINÉ BARTÓ ANNA: *Millenniumi krónika, anno 1896*. In: *Honismeret*, 23. (1995) 6. sz. 17-21.;

RÓZSA JUDIT: *A millennium és a budapesti színházak*. In: *Színháztudományi Szemle*, 6. (1982) 9. sz. 79-80.; 1896 májusa és novembere között összesen 5 823 636 fő látogatatta meg a kiállítást. Lásd: *Az 1896-iki Ezredéves Országos Kiállítás Közleményei*, 5. (1897. augusztus 20.) 34. sz. 1618.

¹⁷ SISA JÓZSEF: *A Városliget átalakulása az Ezredéves Kiállítás idején*. In: *Ars Hungarica*, 24. (1996) 1. sz. 67., 69.

¹⁸ *Az 1896-iki Ezredéves Országos Kiállítás Közleményei*. Budapest, Az 1896-iki Ezredéves Országos Kiállítás Igazgatósága, 1893-1897.; *Ezredéves Kiállítási Értesítő*. *Az 1896-iki ezredéves országos kiállítás sajtó-osztályának közleményei*. Budapest, Kiállítási Igazgatóság, 1895-1896. Címváltozat: *Kiállítási Értesítő; Kiállítási Újság. Az 1896-iki ezredévi országos kiállítás napilapja*. Budapest, XV. csoport bizottsága, 1896.;

Millenniumi Újság. Az ezredéves kiállítás értesítője. *Gazette millenaire = Millenniums-Zeitung*. Fel.szerk. HIRSCHMANN Tivadar. Budapest, Millenniumi Újság Váll., 1896.; *Kiállítási és Ipari Közlöny. Kiállítási- és ipariügyeket ismertető szaklap*. Szerk. DÉCSY J. Budapest, Kubinyi Mihály, 1892-[1894]. Folytatása: *Budapesti Kiállítási Közlöny*. Szerk. SINGER Artúr. Budapest, Kubinyi Mihály, 1894-1897.; *Millennium. Kereskedelmi, kiállítási és társadalmi közlöny*. Szerk. GERŐ Lajos. Budapest, Lipscher Béla, 1893-1896.; *Millenniumi Lapok. Az ezredéves kiállítás közlönye*. Szerk. GELLÉRI Miksa. Budapest, Valter Ernő, 1895-1896. Melléklapja: *Világ-Napló* (1896. VII-tól). Melléklete: *Millénium-journal; Millenniumi Kiállítási Értesítő. Közgazdasági, társadalmi és*

előzményeit, de akadt olyan is, amely csak a kiállítás nyitvatartási ideje alatt számolt be a programokról. A legtöbb kiadvány azonban 1894-1895-től jelent meg havonta kétszer, háromszor vagy akár naponta, és tájékoztatta az olvasóközönséget a kiállítás előkészületeiről. A millenniumi kiállítás lapjainak feladata az volt, hogy a minél szélesebb körű olvasótáborra tájékoztassa az eseményekről, programokról, valamint népszerűsítse a rendezvényt, hirdesse újszerűségét és erősítse az emberekben a nemzeti érzületet.

A jelenleg vizsgált *Millenniumi Ujság* egy független lapkiadó vállalkozás eredményeképpen jött létre és ez volt az egyetlen kiállítási lap, amely csak a kiállítás nyitvatartási ideje alatt – tehát májustól novemberig – jelent meg. Ugyan az *Ős-Budavára* című napilapot is csak az adott félévben adták ki, azonban ez az újság kizárólag az azonos nevű mulatóhellyel foglalkozott, amely a millenniumi kiállítás bezárása után sem fejezte be működését, és a lap – igaz, más néven (*Ős-Budavári Híradó*), de – tovább élt, emiatt ezt nem tartjuk megfelelő összehasonlítási alapnak. A *Kiállítási Ujság. Az 1896-iki ezredéves országos kiállítás napilapja* szintén csak a kiállítás nyitva tartása alatt jelent meg, de a *Millenniumi Ujsággal* ellentétben minden nap, nem csak havonta háromszor. Ezt a lapot a kiállítás XV. csoportjának, vagyis a „Papíripar; sokszorosító műiparágak” bizottsága adta ki június 2. és november 3. között. Annak ellenére, hogy a kiállítás első hónapjáról nem tájékoztat, az utána következő 151 szám igen részletesen ír a kiállítás programjairól, látogatottsági adatairól, az időjárásról és esetenként a külföldi lapokban megjelenő, magyarországi rendezvénnyel kapcsolatos hírekről. A számonként négy oldalas lapokból, azonban mindössze két és fél oldal tartalmaz híreket, a fennmaradó másfél oldalt a hirdetések teszik ki, képek pedig egyáltalán nem találhatók az újságban (kivéve persze a hirdetésekénél).

A millenniumi kiállítás többi újságja a fent említetteknél mind hosszabb ideig élt. Mivel azonban ezek a lapok eleve egy adott időszakban jelentek csak meg, minden lapnak ki kellett alakítania valamilyen egyedi profilt, amivel érdekessé válhatott az olvasóközönség számára. Némelyik lapnak volt külön tematikája, irányvonala, célja: például a *Millennium* a kereskedő és iparos világot kívánta bemutatni, míg a *Kiállítási Ujság* külön rovatot szentelt a külföldi nyilatkozatoknak. A *Millenniumi Kiállítási Értesítőnek* a

szépirodalmi hetilap. Szerk. TÖRÖK István. Budapest, Török István, 1895-1896. Folytatása: *Magyar Millenniumi Kiállítási Értesítő. Közgazdasági, társadalmi és szépirodalmi hetilap.* Szerk. SZOLNOKY TÖRÖK István. Budapest, Vértes Dezső, 1896. Melléklete: *Turf és Sport.* Szerk. JÓS. Budapest, [s.n.], 1896.; *Magyar Millennium. Érdekfeszítő és mulattató tartalommal kapcsolatos értesítő és hirdető közlöny Magyarország részére.* Szerk. KANDLER Ferenc. Budapest, Kandler F. és Társa, 1894-1895.; *Ős-Budavára. Napilap.* Szerk. HEVESI József. Budapest, Kosmos ny., 1896.; *Ős-budavári Híradó.* Szerk. SZTOJANOVITS Jenő. Budapest, Ős-Budavára Igazgatósága, 1897.; *Ős Budavára Műsora.* Szerk. SZTOJANOVITS Jenő. Budapest, Sztojanovits Jenő, 1897. Címváltozat: *Ős-Budavára Műsora. Ős-budavári Régiségek.*

szerkesztője Török István, a *Közgazdasági, társadalmi és szépirodalmi hetilap* alcímet adta, utalva a lap tartalmára. 1896 márciusától ingyenes melléklet is járt hozzá (*Turf és Sport*). Ennek a minden vasárnap megjelenő lapnak az volt a célja, hogy a Magyarország fennállásának 1000 éves évfordulójának emléket állító millenniumi kiállításról hű képet adjon írásaiban, mellőzve a sok reklámot.¹⁹ Ennek ellenére a viszonylag terjedelmes – az egyes számok 12-20 oldalasak voltak – lapban akár öt oldalas hirdetések is találhatók. Úgy tűnik, hogy az ebből befolyó összeg mégsem tudta fedezni a lap kiadásával kapcsolatos kiadásokat, mivel 1896. június 21-én – tehát alig másfél hónappal a kiállítás megnyitása után – megszűnt.

Fontos szempont volt az is, hogy az egyes lapok mennyibe kerültek. Az újságok címlapjukon mindig megadták az előfizetés és az egyes számok árát. A *Kiállítási Újság* példányonként 3 krajcárba, a kiállítás területén belüli előfizetés 4 Ft-ba, egyéb fővárosi és vidéki elárusító helyeken pedig 5 Ft 50 krajcárba került. A *Millenniumi Kiállítási Értesítő* ára számonként 15 krajcár, az előfizetés rá egy évre 5 Ft, fél évre 2,50 Ft, negyed évre pedig 1,25 Ft volt. Észrevehetően többbe került az utóbbi lap, a *Millenniumi Újság* viszont még ennél is drágább volt, 20 krajcár volt az egyes számok ára, az egy éves előfizetés 8 Ft, a fél éves pedig 4 Ft-ba került. Érdekes ezeknek az alkalmi lapoknak az árát összevetni az egyes korabeli országos napilapok és a krajcáros lapok áraival: 1896-ban a *Budapesti Hírlap* ára 4 krajcár, az *Esti Újság* pedig 1 krajcár volt.²⁰ Láthatóan jóval drágábbak voltak a kiállítás lapjai a többi újságnál, ennek ellenére mégis megvették ezeket a termékeket is, hiszen a *Millenniumi Kiállítási Értesítő* kivételével szinte mindegyik lapot kiadták a kiállítás végéig, vagy akár néhány héttel, hónappal tovább is. A felfokozott várakozás, a kiállítás iránti nagyfokú érdeklődés lehetővé tette, hogy a millenniumi lapok a korabeli piaci ár többszöröséért is elkelték. Az alábbiakban ezen lapok közül az egyiket, a *Millenniumi Újság*ot mutatjuk be.

Millenniumi Újság. Az ezredéves kiállítás értesítője²¹

A *Millenniumi Újság* szerkesztője és kiadótulajdonosa Hirschmann Tivadar volt. Róla csupán annyit sikerült kiderítenünk, hogy nem ez volt az első lapkiadási vállalkozása. 1894-1895-ben a *Hétfői Lap*²² című újságban kiadóként tüntetik fel Bercsényi Jenő mellett, aki az újság szerkesztője volt, és

¹⁹ *Millenniumi Kiállítási Értesítő. Közgazdasági, társadalmi és szépirodalmi hetilap*, I. (1896. december 25.) 1. mutatószám 2.

²⁰ LAKATOS 2004: 53.

²¹ *Millenniumi Újság. Az ezredéves kiállítás értesítője*. Fel.szerk. HIRSCHMANN Tivadar. Budapest, Millenniumi Újság Váll., 1896.

²² *Hétfői lap. Közgazdasági, szépirodalmi és társadalmi hetilap*. Szerk. BERCSÉNYI Jenő. Budapest, Bercsényi Jenő, Hirschmann Tivadar, 1894-1895.

aki a *Millenniumi Ujság* társszerkesztője is lett. Az 1895 és 1896 között kiadott *Ipar és Kereskedelem*²³ című lap 1896-os számait Horti Todor néven szerkesztette.²⁴ Hirschmann Tivadar harmadik korábbi lapja, a *Hétfői Híradó*²⁵ pedig 1894 és 1896 között jelent meg. Mindhárom újságot rendszertelenül adták ki, viszont olvashatunk bennük a millenniumi kiállítással kapcsolatos előzetes eseményekről.

A *Millenniumi Ujság* szerkesztősége és kiadóhivatala a fél év során háromszor költözött másik épületbe, s ezek a helyváltogatások általában a három összevont szám megjelenésével (4/5., 7/8., 9/10. szám) történtek egy időben. A nyomda helyszíne is kétszer változott 1896 májusa és decembere között. A minden hónap 1-jén, 10-én és 20-án megjelenő 8-24 oldalas lap kiadója a „Millennium Ujság” vállalat volt.

„Programm”, avagy a célkitűzések²⁶

A lap az első számban egy jól körülhatárolható programmal köszön be, célkitűzéseit kifejti mind a tartalomra, mind a formai megjelenésre és a kiadóhivatal működési körére vonatkozóan. Az újság önmagát az Ezredéves Országos Kiállítás olyan orgánumának tekinti, amely egyaránt szól a hazai és az európai olvasóközönségnek is. Olyan modern kiállítási szaklapként definiálja magát, amely felépítésében követendő mintának tartja a külföldi világkiállítások hasonló lapjait. Kijelenti, hogy a megjelenő írások mentesek lesznek a szenzációhajhásztól és a dicsőítő hangnemtől (bár véleményünk szerint nem mindig sikerül a cifra, dicsérő körmondatokat elhagyniuk), hiszen a következő fél év során – mikor egész Európa figyelme Budapestre irányul majd – az olvasóközönséget az európai színvonalnak megfelelően, tárgyilagosan kell tájékoztatni az eseményekről. Ahogy a szerkesztők megfogalmazzák, az újság „*menten minden üzérkedési, aktualitási és szenzációs szellemtől, a mult és jelen hasonló történeti és kisgazdasági mozzanataiból, a lefolyt világkiállítások tárházából fogja meríteni ismertető és tanácsadó közleményeit a közönség, a kiállítók és a kiállítás valódi érdekeinek megóvására.*”²⁷

A szerkesztőség a beköszöntőben is hangsúlyozza azt a tényt, hogy a külföldről idelátogató közönség minél szélesebb körű tájékoztatása miatt a fontosabb, érdekesebb cikkeket esetenként majd németül, franciául, nagyon

²³ *Ipar és Kereskedelem. Közgazdasági, pénzügyi és társadalmi hetilap.* Fel. szerk. GERGELY Ernő, KELETI Géza, HORTI Todor. Budapest, Várnay L., 1895-1896.

²⁴ VOIT KRISZTINA: *A budapesti sajtó adattára, 1873-1950.* [Budapest], Argumentum, 2000. 244.

²⁵ *Hétfői híradó. Vegyestartalmú hetilap.* Fel.szerk. HIRSCHMANN Tivadar. Budapest, Petőfi könyvny., 1894-1896.

²⁶ *Milleniumi Ujság*, I. (1896. május 10.) 1. sz. [1.]

²⁷ *Milleniumi Ujság*, I. (1896. május 10.) 1. sz. [1.]

ritkán angolul is megjelentetik. Így például már a fent tárgyalt előszó is olvasható a következő oldalakon németül („*Vorwort*”), franciául („*Notre programme*”) és angolul is („*Advertisement*”).²⁸ A későbbiekben azonban a párhuzamos fordítások nem minden esetben követik a magyar nyelvű cikkek sorrendjét, esetenként az is előfordul, hogy egy cikk német nyelvű változata csak a következő lapszámban jelenik meg.²⁹

A beköszöntőben az újság a terjesztésre és a kivitelre vonatkozóan technikai adatokat is megad. Kijelenti, hogy a lapot eleinte 15 000 példányban jelentetik meg, azonban a nagyobb ünnepeken magasabb példányszámban fogják kiadni, ez viszont a későbbi információkból nem derült ki. Amint azt korábban említettük, az 1890-es években a politikai napilapok 25-30 000, a krajcáros lapok kb. 100 000 példányszámban jelentek meg. Ezekhez képest a *Millenniumi Ujság* megjelenési darabszáma meglehetősen alacsony volt, valószínűleg azért, mert a lap egy adott célközönség számára készült, az újság vásárló köre a kiállítás látogatói közül került ki.

A lap külső megjelenítéséhez díszes, finom papírt használtak, szép betűmintákkal, igényes kivitelű rajzokkal, illusztrációkkal. Míg a papír és a betűk kivitelében nem látunk különösebb extravaganciát, addig a lapban szereplő képekről érdemes szólni néhány szót. A millennium korabeli lapokban már természetesnek számított a képek jelenléte, sőt esetenként a szöveg kiegészítő részeként funkcionáltak. Emellett az egyes újságok szerkesztői üzleti megfontolásokból is közölhettek képeket, hiszen a látványos, – de nem minden esetben igényes – illusztrációk még jobban növelték az adott lap felvásárlását. A *Millenniumi Ujság* is követte ezt a megfontolást, annál is inkább, mivel a kiállításról készült képek kitűnően reprezentálták az eseményt és segítettek felkelteni az érdeklődést. A címlapokon általában a kiállítás valamelyik pavilonjáról közöltek képet, melyről a belső oldalon rendszerint írtak néhány mondatot.³⁰ Az első néhány lapszámban főként pavilonokat ábrázoló fényképek szerepeltek, általában olyanok, amelyek még a kiállítás megnyitása előtti állapotokat ábrázolják. A későbbiekben persze már az elkészült épületekről is láthatunk fotókat. A „*Képeinkhez*” rovatban néha írtak is az adott számban ábrázolt pavilonokról. Emellett nagyon sokszor közöltek arcképeket is, elsősorban azokról, akik a millennium alkalmából, illetve a kiállításon bemutatott tárgyakért kitüntetést kaptak, továbbá a zsűriről és a kiállítás igazgatóságáról.³¹

A lap bevezetőjében is népszerűsítették az idegenforgalomra épülő szolgáltatásaik körét. Amint a lap címe is jelzi, a szerkesztők nem csak konkrétan a kiállítás programjaival kívántak foglalkozni, hanem a millennium

²⁸ *Millenniumi Ujság*, I. (1896. május 10.) 1. sz. 2-3.

²⁹ *Programm. A kiadóhivatal működési köre*. In: *Millenniumi Ujság*, I. (1896. május 10.) 1. sz. [1.]

³⁰ *Programm. A kiadóhivatal működési köre*. In: *Millenniumi Ujság*, I. (1896. május 10.) 1. sz. [1.]

³¹ *Millenniumi Ujság*, I. (1896. szeptember 10.) 12. sz. 2.

jelentőségét és lényegét is szerették volna minél szélesebb, főként a vidéki és külföldi olvasók körében népszerűsíteni és hirdetni. Igény szerint négy – angol, francia, német, magyar – nyelven ingyen közvetítettek lakásokat az előfizetőknek és az olvasóknak, továbbá idegenvezetőket is biztosítottak az érdeklődőknek, a millenniumi kiállításra érkező vendégeknek. Olcsó levelezőlapon, telefonon vagy a kiadóhivatalban az ún. kíváncsi lapokon jelezheték érdeklődési körüket, a szerkesztőség pedig a felmerülő igényeknek megfelelően biztosított „kalauzokat”, vagyis idegenvezetőket az ideérkezők számára. A szerkesztők, mivel lapjukat főként a vidékről és külföldről idelátogatóknak szánták, kérésre, tolmácsot is küldtek. Ezt, az egyedi díjszabás ellenében igénybe vehető ajánlatot tartották a legigényesebb szolgáltatásuknak. Az általános tájékoztatást bármilyen kiállítási üggyel kapcsolatban bárki ingyen igénybe vehette, vidéki érdeklődőknek pedig válaszbélyeg ellenében levélben válaszoltak.³²

Összességében tehát a lap fő célkitűzése az volt, hogy a külföldi világkiállítások mintájára tárgyilagos, esetenként több nyelven közreadott tudósításaival, igényes illusztrációival modern kiállítási szaklappá váljon. Továbbá, hogy az idelátogató vidéki és külföldi vendégek igényeit figyelembe véve alakítsa ki saját, idegenforgalommal kapcsolatos szolgáltatásainak körét. Fontosnak tartották meggyőzni az olvasóközönséget a kiállítás és ezáltal a magyar nemzet nagyszerűségéről és a magyarok vendégszeretetéről. Ahogy megfogalmazták: *„Ezt az idegen forgalmat előmozdítandó létesítettük lapunkat, melynek minden egyes száma, minden rovata azon fog fáradozni, hogy az elért szép eredményt ne csak pillanatig élvezzük, de állandóan meg is tartsuk.”*³³

Az újság előszavában ígért szolgáltatások alapján is szembevetendő az a néhány jellemző, amely az üzleti sajtóra vonatkozik. A *Millenniumi Újság*ot – alapításán túl, hiszen eleve egy konkrét esemény üzleti fogásaként hozták létre – a különféle reklámok, olvasócsalogató ajánlatok, sok hír, és persze hirdetések jellemezték. Ezek közül az alábbiakban az utóbbi megjelenését mutatjuk be részletesebben.

Hirdetések

A *Millenniumi Újság*nak mint üzleti vállalkozásnak az egyik bevétele az előfizetőktől származott, a másik bevételi forrást pedig a hirdetésekből származó jövedelem jelentette. Az egyes számok belső és hátsó borítóján is jelentettek meg hirdetéseket. A *„Budapesti Útmutató”* táblázatban egyes hatóságok, szállodák, kávéházak, pénzintézetek, biztosító-társaságok,

³² *Programm. A kiadóhivatal működési köre.* In: *Millenniumi Újság*, I. (1896. május 10.) 1. sz. [1.]

³³ *Millenniumi Újság*, I. (1896. május 10.) 1. sz. 3.

színházak és mulatók postacímeit, a „*Kiadó lakások*” rovatban pedig kerületenként felsorolva találhatott az ideérkező látogató megfelelő lakásajánlatot.³⁴

Emellett az újság a kiállítás egyes helyszíneit, látványosságait is hirdette, például az Ős-Budavára mulatóhelyet és Munkácsy Mihály: *Ecce homo* című képét.³⁵

A „*Közgazdaság*” rovatban néha egy-egy kongresszus ürügyén olvashatunk rövid beszámolókat olyan cégekről, melyeknek semmi köze nincs a kiállításhoz, ezek a cikkek inkább reklámcélokat szolgáltak. Ilyen írások jelentek meg például a Fonciére Pesti Biztosító Intézetről, a budapesti Közúti Vaspálya-társaságról, az „Anker” Járadék és Életbiztosító Társaságról, az Észak-Magyar Kőszénbánya és Iparvállalatáról, a Hazai Általános Biztosító Részvénytársaságról, az Első Leánykiházásítási Egyletről és a Hazai Aszfaltipar Részvénytársaságról. Két beszámolónak köze van a kiállításhoz is: az egyik a Károly körút 26. szám alatti Szőnyegházzal íródott, ahonnan az ünnepélyes megnyitóra szerezték be a királyi, a diplomaták páholyához valamint az ünnepségek csarnokához szükséges kárpitokat. A másik pedig Keresztély Sándor mintazongora telepéről (Váci körút 21.) szól, ahonnan a kiállítás területén lévő zongorákat vásárolták meg.³⁶

A július 20-ai számban négy oldalon keresztül írtak a kereskedelem-, pénz- és hitelügy pavilonokról, hiszen ez jó alkalmat teremtett egy cikkbe burkolt reklámcélú hirdetésre az akkor működő pénzintézetekről, biztosítótársaságokról.³⁷

A szerkesztők a „*Szerkesztői levelek*” rovatban is tettek közzé felhívásokat:

„*A mi póstánk.*

E rovatban t. előfizetőinknek és olvasóinknak a kiállítást illető vagy bármily ügyben hozzánk intézett kérdéseikre és tudakozásaikra szíves kézséggel válaszolunk. Felkérjük tehát a t. előfizetőinket és olvasóinkat bennünket bizalommal felkeresni.”³⁸

Érdekes üzleti fogásnak tekinthető az a módszer, ahogyan a király kiállításon tett sétáit is reklámcélokra használták fel. Ferenc József tizenhárom látogatásáról összesen kilencszer olvashatunk részletesen a lapban. Az újság, az uralkodó és a megszólított kiállító közötti párbeszédben sorolta fel és mutatta be a meglátogatott pavilonokat. A május 10-ei számból például megtudhatjuk, hogy legelső látogatását a kékfestő- és kartongyáros Goldberger cég pavilonjánál tette. A későbbiekben többek között meglátogatta

³⁴ *Milleniumi Ujság*, I. (1896. május 20.) 2. sz. Hátsó borító belső része.

³⁵ *Milleniumi Ujság*, I. (1896. május 20.) 2. sz. Hátsó borító külső része.

³⁶ *Milleniumi Ujság*, I. (1896. május 10.) 1. sz. 5-7.

³⁷ *Milleniumi Ujság*, I. (1896. július 20.) 7-8. sz. 2-6.

³⁸ *Milleniumi Ujság*, I. (1896. május 10.) 1. sz. 5.

Weisz Manfréd hadászati, a Zwack és Tsa szállítási cég, és Kövesgyűry Freystädtler Jenő lovag méhészeti pavilonját is.³⁹

Ezekben a tudósításokban azonban – amellet persze, hogy tisztelettel írtak az uralkodóról – a hangsúlyt nem az ő személyére, hanem inkább a megszólított kiállítóra és a kiállított tárgyakra helyezték. Az aprólékosan leírt beszélgetésekből kiderült az adott pavilonban kiállított termékek története és széles skálája. Ez is felfogható az üzleti sajtó fogásának, a burkolt reklámnak.

Miről írtak a lapban?

A kiállítás fő programjairól, híreiről általában az első oldalon írtak egymásfél oldalt. Részletesen a május 2-ai megnyitóról, a június 6. és 8. közötti hódoló felvonulásról, a pusztaszeri és a brassói cenkhegyen átadott millenniumi emlékoszlop felavatásáról, a király látogatásairól, valamint a kiállítás november 2-ai bezárásáról.

Érdekes módon a május 2-ai ünnepélyes megnyitónak nem szenteltek külön cikket, csupán az uralkodó látogatásairól szóló részbe bújtatva írtak néhány sort Tiller Mór és társának szabósági cégéről, amely az egyházi és világi méltóságok számára biztosította a kiállítás megnyitó ünnepségére a díszruhákat. Továbbá azt is kiemelték, hogy május elején megnövekedett az idegenforgalom.⁴⁰

A következő, május 20-ai számban a szerkesztőség köszönetet mondott a kereskedelemügyi minisztériumnak, a kiállítási igazgatóságnak, illetve a sajtóosztálynak is a kiállítás megrendezésében és a megnyitásban nyújtott segítségükért. Hiszen – ahogy a lap írja – ők látták el a külföldi és a hazai sajtót a szükséges felvilágosítással, ismertetésekkel.⁴¹

1896. június 8-án ünnepelték I. Ferenc József és Erzsébet királyné trónra lépésének 29. évfordulóját. Ennek alkalmából háromnapos ünnepségsorozatot szerveztek, melynek első napján Ferenc József letette a budai vár újonnan építendő szárnyának alapkövét, a királyi koronát és a koronázási ékszereket pedig átszállították a Mátyás-templomba kiállítani a nagyközönség számára. Június 7-én az uralkodó fogadta a magyarországi és horvátországi küldöttségeket, 8-án, az ünnepség fő napján, reggel a Vérmezőn gyülekeztek a megyék bandériumai, akik a koronát a Mátyás-templomból átvitték az Országház elkészült kupolatermébe. A díszülés után a koronát visszavitték a budai Várba, ahol az uralkodó fogadta az országgyűlés küldöttségét.⁴² Az eseményről – amely egyébként a millenniumi kiállítás egyik csúcspontjának számított – a *Millenniumi Ujság* harmadik, június 1-jei számában, tehát az

³⁹ *Millenniumi Ujság*, I. (1896. május 10.) 1. sz. 3-5.

⁴⁰ *Millenniumi Ujság*, I. (1896. május 10.) 1. sz. 3-4.

⁴¹ *Millenniumi Ujság*, I. (1896. május 20.) 2. sz. [1.]

⁴² *A korona ünnepe*. In: *Vasárnapi Ujság*, 43. (1896. június 14.) 24. sz. 389-391.

ünnepség előtt írtak. A lap az egész ezredéves ünnepség legfontosabb momentumának a főrendiház és a képviselőház együttes – az új parlament kupolacsarnokában megtartott – ülését tekintette. Kifejtette, hogy ez az ülés képviseli a „Tregua Dei”-t, azaz „Isten békéjét”, amelyet a politikai pártok kötöttek annak érdekében, hogy szüneteltessék a politikai vitákat a millenniumi ünnepségek idejére. Fontosnak tartotta hangsúlyozni azt a tényt is, hogy Magyarország szuverén állam az osztrák birodalmon belül, melyet – azzal, hogy Ferenc József fogadta a vármegyék és az országgyűlés küldöttségeit – az uralkodó is elismert. Ezt az önálló államisági eszmét a lap szerint az országgyűlés két házának közös ülése is megerősítette.⁴³ A május 20-ai számban örömmel írt arról, hogy külön horvát és a bosnyák pavilon képviseli magát Magyarország ezredéves kiállításán, mintegy elismerve ezzel az ország önállóságát.⁴⁴

A millennium évének alkalmából az ország hét – a honfoglaláshoz köthető – helyén felépítettek hét emlékoszlopot. Július 1-jén az újság beszámolt a pusztaszeri emlékmű alapkövének június 27-ei letételéről. Úgy gondolták, hogy közel harminc évvel a kiegyezés és koronázás után a millennium újra okot ad az örömnemzetre, melyet a megnyitó ünnepséggel, hódoló felvonulással egybekötött országgyűléssel és a pusztaszeri alapkőletétellel méltóképpen reprezentáltak. Ezekkel az ünnepségekkel a nemzet bebizonyította, hogy megbecsüli a múltját.⁴⁵

Az október 18-án a hét szoborból utolsóként felavatott brassó-cenkhegyi és dévényi alkotást írja le részletesen a lap.⁴⁶

A millenniumi kiállítás ideje alatt a számos megrendezett kongresszus némelyikéről a *Millenniumi Újság* is hírt adott. Ugyanígy gyakran írt a millennium alkalmával kitüntetett személyekről és azokról, akik a kiállításon bemutatott termékekért érmet kaptak. Ennek kapcsán ugyancsak nagy figyelmet szenteltek a zsűrizés folyamatának és szempontjainak is. A lap részletesen ismertette, melyek azok a tényezők, amelyeket figyelembe kellett venni a kiállított termékek értékelésénél. Például akik áldozatos munkával, nagyban hozzájárultak a kiállítás sikeréhez, illetve akik szerény körülményeik ellenére jó és minőségi tárgyakat mutattak be. Olyanok, akik egy-egy iparág egyedüli képviselőiként jelentek meg, illetve akik művészeti, ipari, kereskedelmi tárgyaik által a magyar motívumokat szerették volna reprezentálni, illetve terjeszteni. Az is sokat számított, ha valaki szép, igényes tárgyat mutatott be, mivel így egy esetleges legközelebbi kiállításon való részvételre is lehetősége nyílt. Itt az 1885-ös Általános Országos Kiállításra hivatkozott, hiszen akadtak olyan kiállítók, akik az ott szerzett pozitív

⁴³ *Millenniumi Újság*, I. (1896. június 1.) 3. sz. [1.]

⁴⁴ *Millenniumi Újság*, I. (1896. május 20.) 2. sz. [1.]

⁴⁵ *Millenniumi Újság*, I. (1896. július 1.) 6. sz. [1.]-2.

⁴⁶ *Millenniumi Újság*, I. (1896. október 20.) 15. sz. [1.]

élmények hatására vettek részt munkáikkal a millenniumi kiállításon is.

A kisebb, mindennapos hírekről a „*Szemle a kiállításon*”, „*Kiállítási hírek*”, „*Tájékoztató*” rovatokban tájékoztattak.

A lap arculatának módosítása

1896. július 20-tól a kiadóhivatal átköltözött a VIII. Pál u. 5.-be, így valószínűleg ez volt az oka, hogy a 7. és 8. szám összevontan jelent meg. Ez a változás azonban nem csak helyváltoztatást, hanem arculatmódosítást is jelentett. Az újság beköszöntőjében, az első számban már megfogalmazta azt a célját, hogy a vidéket szeretné képviselni a fővárosban és „*külön főváros a fővárosban*”, vagyis a kiállításon.⁴⁷ Ez az idegenforgalomra építő profil csak erősödött, hiszen a júliustól novemberig megjelenő számok egyes városokról, vármegyékről szóltak, és július 20-tól a lap áttért a vidéki kiállítók bemutatására. A szerkesztők döntésüket a főbb ünnepek idejének végével indokolták és mivel nem akartak csatlakozni a többi laphoz, miszerint a kevésbé lényeges, másod- és harmadrangú termékeket ismertetik, ezért inkább új profilra váltottak. A vidék iparát az újságok többsége – leszámítva a helyi lapokat – nem reklámozta, ezért a *Millenniumi Ujság* ezt választotta új, fő feladatául. Tehát a lap ezentúl az egyes városoknak a történetét, mindennapi életét, majd a kiállítási pavilonjait és személyiségeit mutatta be az egyes számokban, és ennek alapján tematizálta azokat.

Így ismertette Pusztaszer, Arad, Debrecen, Kolozsvár, Brassó, Nagyszeben, Kassa, Pécs városokat és Kolozs, Hajdú, Máramaros vármegyéket.

1896 októberétől írásaiban szinte már csak a vidéki városokkal foglalkozott, a kiállításról alig írt. November 1-jétől, a 16. számtól a lap alcíme is más lett: az addigi *Az ezredéves kiállítás értesítője* alcím *Idegenek Lapjává* változott, és ezzel egyidejűleg a kiadóhivatal ismét új helyre (VII. Erzsébet körút 17.) költözött. A kiadótulajdonos lapszerkesztő azonban Hirschmann Tivadar maradt.⁴⁸

A kiállítás értékelése a lapban

A millenniumi kiállítás november 3-ai bezárásának kapcsán a lap főként Ferenc József látogatásairól emlékezik meg, a kiállítást pedig pozitívan értékeli, mert Magyarország sikeresen bemutatta gazdaságát, iparát és kultúráját az idelátogató vendégeknek.⁴⁹

⁴⁷ *Millenniumi Ujság*, I. (1896. május 10.) 1. sz. [1.]

⁴⁸ *Millenniumi Ujság*, I. (1896. november 1.) 16. sz. [1.]

⁴⁹ *Millenniumi Ujság*, I. (1896. november 10.) 17. sz. [1.]

A következő számban a kiállítás, idegenforgalomra gyakorolt jótékony hatásáról elmélkednek, és ezt statisztikai adatokkal is alátámasztják. Ebből megtudhatjuk, hogy hányan érkeztek a fővárosba a fél év alatt (3 332 330 fő), de azt is, hogy kevesebben utaztak el (3 125 377 fő), amely 217 953 emberrel kevesebb az ideérkezettek számánál. Ennek az az oka – amint a lap kifejti –, hogy ezek az emberek vagy retúrjeggyel jöttek Budapestre, vagy nem is „idegenek” voltak, hanem budapestiek, akik csak hazajöttek valahonnan. Tehát a millenniumi kiállítás ideje alatt ők is növelték az idegenforgalmi statisztikát. Legtöbben, 35 000-en, június 7-én, vagyis a hódoló felvonulás alkalmából érkeztek Budapestre, legkevesebben pedig május 20-án, ekkor 12 500 fő látogatott el a fővárosba.⁵⁰

A lap önértékelése

A *Millenniumi Ujság* december 1-jei számában megírt önértékelésében úgy gondolja, hogy teljesítették célkitűzésüket, bemutatták a millenáris eseményeket írásban és képen is, ismertették a magyar vidéket, városokat és megyéket. A kiállítás végével azonban a szerkesztőségre új feladat várt: a következőkben a hazai és külföldi fürdőhelyeket szándékozták bemutatni, hiszen ez kimaradt az eddig megjelenített helyiségek, látnivalók sorából.⁵¹ Az újság ugyanis nem szűnt meg, hanem a *Millenniumi Ujság* jogutódaként 1896. december 28. és 1900 novembere között *Magyarország és a nagyvilág: képes folyóirat*⁵² címen tovább folytatódott, majd 1900 decembere és 1913. január 13. között *Szalon újság: képes folyóirat*⁵³ néven jelent meg folytatólagos évfolyamszámozással. Ezeknek az újságoknak azonban a szerkesztőn kívül – aki időközben Hirschmannról Holló Tivadarra magyarosította a nevét – semmi köze nem volt az eredeti laphoz, a *Millenniumi Ujsághoz*.

Összegzés

Úgy gondoljuk, hogy a lap teljesítette kitűzött célját, fő feladatát. A külföldi és vidéki olvasókat tájékoztatta a kiállítás eseményeiről és bemutatta a városok és megyék életét, történetét. Nemcsak írásban, hanem a gyakorlatban is segítette az idelátogatókat, hiszen a külföldi olvasók érdekében egyes cikkeket, hirdetéseket idegen nyelven is közöltek, a vidéki olvasókat pedig lakáshirdetésekkal és idegenvezetőkkel segítették a

⁵⁰ *Millenniumi Ujság*, I. (1896. december 1.) 18. sz. 2.

⁵¹ *Millenniumi Ujság*, I. (1896. december 1.) 18. sz. [1.]

⁵² *Magyarország és a nagyvilág. Képes folyóirat*. Fel.szerk. HIRSCHMANN Tivadar. Budapest, "Magyarország és a Nagyvilág" Lapváll., 1896-1900.

⁵³ *Szalon újság. Képes folyóirat*. Fel.szerk. HOLLÓ Tivadar. Budapest, Szalon Újság lapváll., 1900-1913.

fővárosban való eligazodásban.

A lap tartalmilag, a kiállításra vonatkoztatva azonban inkább csak a július 20-ai számtól irányult teljesen a vidéki lakosság kiszolgálására, amikor is az egyes vidéki városok, vármegyék kiállítási pavilonjait és kiállítóit kezdte bemutatni, majd 1896 októberétől szinte már csak vidéki városokkal foglalkozott írásaiban, a kiállításról alig írt.

Általánosságban a millenniumi kiállítással kapcsolatos írásai nem túl kimagaslóak, azonban a kiállításon kitüntetettekről és a zsűri tagjairól szóló tájékoztatása nagyon részletes, amelyet a sok fénykép és életrajz csak erősít.

Úgy véljük, az újságban lehetett volna több aktuális programajánló, figyelembe véve azt, hogy a lap nem a helyieknek szól, azonban helyette általában utólag, cifra körmondatokban tájékoztatott az egyes eseményekről. Ezenkívül hiányoltuk, hogy az újságban egyszer sem jelentették meg – más lappal ellentétben – a kiállítás helyrajzát.

Összességében, mint ahogyan a millenniumi kiállítás is igyekezett sokszínűen bemutatni az országot különféle nézőpontok, szakterületek alapján, úgy a korabeli sajtó is kellően felkészült, hogy a kor üzleti sajtójával kapcsolatos elvárásoknak megfelelően, az ezredéves kiállításra megjelenő tizenegy alkalmi lapon keresztül, ugyanilyen sokszínűen, többféle szempontból mutatassa be a rendezvényt mind az odalátogatók, mind az otthon maradottak számára.

MIKLÓS DÁNIEL

Prágából jelentik A Cseh-Morva Protektorátus közhangulatának változása 1943-ban a magyar diplomáciai jelentésekben¹

Abstract

The events of 1943 on the fronts and on the political ground changed the morale of the population in the Protectorate of Bohemia and Moravia. The locals here responded distinctly to the events of 1943: the Czechs, the Bohemian Germans and also the newly settled Germans from the Reich had different viewpoints about the current situation of the World War.

Due to the events of 1942 the mood of the Czechs and local Germans were low at the end of that year. In the following year the morale of the Czechs increased, while the mood of the Germans decreased. The reason of this was that the Czechs had different thoughts about the end of the war. They were under German rule, and they wanted the victory of the Allies, which would be an end of their subjugation.

The German rulers noticed these changes of the morale, and they launched their propaganda in the local press, to dissipate the Czech hopes, and increase the morale of the Germans – but this was unsuccessful: the locals didn't listen to the press which was controlled from above.

The Hungarian Consulate General in Prague had to report about the local political events, but they also reviewed the morale changes in the Protectorate. The opinion of the agrarian, clerical and conservative Czech circles were important for the leaders of Hungary. They also disliked Edvard Beneš, and criticised the pre-Munich Czechoslovakia during the World War, so they were viewed from Budapest with distant sympathy. Their morale proved to be an indicator: viewed the War the nearly similar ruling classes in a different country.

Bevezetés

Jelen írás célja, hogy a prágai főkonzulátusi jelentések alapján bemutassa, hogyan változott a Cseh-Morva Protektorátus lakosságának hangulata a

¹ A dolgozat szakmai lektorálását Dr. Benedek Gábor végezte. Munkáját ezúton is köszönjük!

különböző hadi és világpolitikai események hatására az 1943-as évben.² Külön figyelemmel kísérve a népesség cseh részének, autochton, illetve a betelepült birodalmi németiség hangulatában beállt változásokat. Általánosságban elmondható, hogy amíg a cseh lakosság bizakodott a tengelyhatalmak bukásában, a szövetségesek előretörését a helyi és a betelepült németiség más-más módon fogta fel. Ezek a változások nyomon követhetők a budapesti külügyminisztérium számára küldött hangulatjelentésekben, amelyekben a főkonzul – vitéz Spányi Mario (vagy helyettese, Nemeshegyi Oszkár) – személyes tapasztalatairól vagy informátorok révén szerzett értesülésekről számol be. A hangulatjelentéseken kívül a főkonzul éves összefoglaló jelentéseiben is hosszan taglalja a lakosság hangulatának változását más tényezők (politikai, Edvard Beneš szerepe az emigrációban, gazdasági kérdések, stb.) mellett. Forrásként használtuk a Budapest számára megküldött sajtófigyeléseket is, amelyeket Kelembéri Sándor sajtóelőadó írt le havonta: ezekben nemcsak a folyóiratok hangvételéről, álláspontjáról, hanem – akárcsak a misszió vezetői – saját élményeiről is beszámol. Prága Csehszlovákia feldarabolása után már nem töltött be nagy szerepet a magyar külpolitikában (a helyi magyar főkonzulátust Berlin alá rendelték a megszállás után), az ilyen jelentések azonban így is hasznosnak bizonyulnak, amennyiben egy megszállt terület lakosságának hangulata kerül vizsgálatra.

Az 1943-as év hadi eseményei nagy fontossággal bírtak az európai hadszíntéren, de döntőnek nem lehet őket nevezni. A szövetségesek itáliai partraszállása, majd Olaszország kiesése a háborúból nem jelentette a várt második front megnyitását, ugyanígy a szovjetek kurszki győzelme sem hozta a keleti front összeomlását. A protektorátusi lakosság ezeket az eseményeket azonban a sajtóból és a titokban hallgatott külföldi rádióadásokból követte, így az sem kerülhette el a figyelmüket, hogy a Szovjetunióban szervezett 1. csehszlovák hadosztályt bevetették a fronton. A hadi események a német propagandában is megjelentek: a negyedik háborús évben azonban a német (propaganda) híradásoknak már egyre kevésbé hittek a Protektorátus lakosai, és próbáltak azok mögé látni.

² Csehországban az *Ústav pro studium totalitních režimů* (Totális Rendszereket Tanulmányozó Intézet) az elmúlt időszakban éves rendszerességgel rendezett konferenciákat a második világháború hetvenedik évfordulójának alkalmából: az ilyen rendezvényeken egy adott évet elemezik az előadók, így az 1943-as év Protektorátusáról is tartottak konferenciát. Az ott elhangzott előadásokról tanulmánykötet is napvilágot látott: *Válečný rok 1943 v okupované Evropě a v Protektorátu Čechy a Morava*, Prága, ÚSTR, 2014.

A tárgyalt év politikai eseményeiről is hasonló módon szereztek ismeretet a lakosok, valamint a sajtó is afféle stílusban számolt be ezekről. Előfordult az is, hogy különböző semleges országok (pl.: Svájc, Svédország) hírszolgálataitól szerzett információk után reflektált a sajtó egyes történésekre: ilyen volt például a cseh-lengyel konföderáció terve, amely nagy visszhangot váltott ki a Protektorátus lapjaiban. Az ilyen írások azonban már egyre kevésbé voltak hitelesek a lakosok számára. Egyes kisebb, a németek által nem, de a cseh sajtó által kommentált híreknek viszont nagy hitelt adtak: ilyen volt Kállay Miklós miniszterelnök 1943. május 29-i beszéde, amely pozitív visszhangot keltett a cseh lakosság körében.

A jelentések a lakosság reflexióit mutatják be egy-egy adott eseményre nézve. Persze a főkonzul vagy az ügyvivő ismerete nem tekinthető reprezentatívnak az „utca emberének” a véleményéről (általában a cseh értelmiség, nemesek vagy a német diplomáciai, katonatiszti kar tagjai voltak az informátorok), mindenesetre az egyéni helyzetértékelések is jó indikátorai az adott eseményeknek. A szóbeszéd, pletykák mindenesetre alapot adtak az ezen beszámolókból gyakran említett suttogó propagandának, de a Gestapon keresztül akár a helyi német vezetés is hasznukat vehette (megjegyzendő, hogy a német jelentések az átlagemberek mellett gyakran hivatalos személyek, így például Spányi Mario véleményét is tartalmazták). A véleményformálás „utcai” módja tehát tovább folyt: a cseheknél előny volt, hogy anyanyelvüket a németek kevésbé ismerték, ők viszont az iskolai tanulmányaik során is kapcsolatba kerültek a megszállók nyelvével. Nem csoda, hogy a csehek viccei a megszállás éve alatt csendben kifejezték a helyzetükkel való egyet nem értésüket.³

Az 1943-as év hadi eseményei

Már a szövetségesek 1942. november 8-ai észak-afrikai partraszállása, a Fáklya-hadművelet is olyan esemény volt, amelyre a protektorátusi lakosság felkapta a fejét: korábban az angolszász bombázások okozta hangulatváltozás is megjelent a konzuli jelentésekben, ám a Reinhard Heydrich elleni merénylet utáni megtorlás hatása szinte minden külső hatást felülírt. A német félnek később szüksége volt a csehekre, így a megtorlás lassan enyhült, emiatt a lakosságnak volt lehetősége arra, hogy egyéb impulzusokat is kövessen. Az afrikai eseményeket így már nagyobb figyelemmel tudták kísérni egészen a májusi harcok végéig. A nyugati szövetségesek következő nagyobb

³ Lásd bővebben: BRYANT, CHAD: *The Language of Resistance? Czech Jokes and Joke telling under the Nazi Occupation, 1943-1945*, In: *Journal of Contemporary History*, 41. (2006.), 1. sz., 133-151.

hadművelete az itáliai partraszállás volt, 1943 nyarán. A július 9-10-én lezajlott Husky hadművelet, a szeptember 3-án végrehajtott partraszállás Salernónál (Lavina hadművelet), majd az azt követő politikai események (olasz kiugrás, Mussolini kiszabadítása) igen élénken foglalkoztatták a Protektorátus lakosait.

Az itáliai partraszállás végül nem tudta a második front szerepét betölteni, ami levette volna a terhet a Szovjetunióról, de mondhatni „másfeledik” frontként lekötött német egységeket és hasznos tapasztalatokkal szolgált a nyugati szövetségeseknek az egy évvel később végrehajtott normandiai partraszálláshoz. Utóbbihoz már a félsziget elfoglalásakor is voltak el csapatokat az ottani hadműveletektől, így többek között ezért sem tudott kiteljesedni az „itáliai front.” Olaszország egyre nagyobb válságba került, a 8. olasz hadsereg doni veresége és az afrikai kapitulálás után (mintegy 250 000 olasz katona lett hadifogoly a május 12-ei kapituláció nyomán).⁴ A szövetségesek dolgát nemcsak az olasz emberhiány segítette, hanem az is, hogy két kisebb földközi-tengeri szigetet: Pantellariát és Lampedusát kiürítették az olaszok, így a várható szövetséges partraszálláshoz két megfigyelésre alkalmas előőrsöt önként feladtak. A már említett Husky hadművelet után Szicília keleti részén a Bernard L. Montgomery vezette angol, nyugati részén a George S. Patton vezette amerikai csapatok szálltak partra, majd 38 napos küzdelem után elfoglalták Szicíliát. Komolyabb ellenállást csak az odavezényelt német csapatok fejtettek ki, az olaszok gyorsan megadták magukat. George C. Marshall tábornok jelentése szerint a tengelyhatalmak 167 000, a szövetségesek összesen 31 158 főt vesztek.⁵

Az olasz fasiszta rendszert rövid időn belül széttörte a szövetséges partraszállás, ennek első jele volt, hogy a hosszú idő után újra összehívott Fasiszta Nagytanács megvonta a bizalmat Benito Mussolinitől július 25-ére virradóra, majd még aznap az olasz király is felmentette miniszterelnöki tisztségéből. A volt Ducéra ezután letartóztatás várt, a kormány élére pedig Pietro Badoglio-t nevezte ki III. Viktor Emánuel.⁶ A félszigetre elsőként a szövetséges csapatok közül az angolok léptek: szeptember 3-án, a fegyverszünet megkötésének napján Messina városát foglalták el. Nagyobb esemény volt az amerikai csapatok partraszállása Salernónál szeptember 9-én, amire a világ közvéleménye is felfigyelt. Itt az 5. amerikai hadsereg lépett

⁴ ORMOS MÁRIA: *Mussolini*, 2. kötet, Budapest, PolgART Könyvkiadó, 2000. 525. (a továbbiakban: ORMOS, 2000)

⁵ CHURCHILL, WINSTON S.: *A második világháború*, 2. kötet, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1989. 236.

⁶ HEARDER, HARRY: *Olaszország rövid története*, Budapest, Maecenas Könyvkiadó, 1992. 208.

partra, melyet azonban ideiglenesen feltartottak a német csapatok: a szövetségesek túlereje azonban arra kényszerítette végül a védőket, hogy északabbra építsenek ki szilárd védelmi vonalat: ez volt a később sokáig tartott Gusztáv-vonal.

A partraszállás mellett szeptember még egy igencsak vakmerő hadműveletet hozott magával Olaszországban, amire a világ számos pontján szintén felfigyelt a közvélemény. Ez Mussolini kiszabadítása volt, amelyre szeptember 9-10-én került sor: az Otto Skorzeny által vezetett német különleges egység kiszabadította a bukott vezetőt Gran Sasso-i fogságából. Hitlernek továbbra is szüksége volt az olasz hangra az átállás után ugyancsak, ehhez pedig Mussolini is kellett. Mondhatni német kegyből a volt Duce megkapta Észak-Olaszországot, ahol az Olasz Szociális Köztársaságot irányíthatta, amelyhez már olasz támogatókat is alig sikerült találnia, a hadseregébe pedig nehéz volt embereket toborozni.⁷

A Protektorátus cseh lakosait főleg a csehszlovák katonai egység harcai foglalkoztatták a legjobban. A Szovjetunióval a csehszlovák emigráns kormány 1941. szeptember 27-én írta alá a megállapodást egy később felállítandó csehszlovák katonai egységről. A szervezés 1942-ben vette kezdetét Buzulukban, ahol az év végére létrejött az 1. önálló csehszlovák tábori zászlóalj, amely a tűzkeresztségen is hamarosan átesett. 1943. március 8-án Szokolovónál került bevetésre Ludvík Svoboda ezredes vezetése alatt. Az egység feladata az volt, hogy a Harkov irányába támadó német páncélosadosztályok támadásait feltartóztassa, ezért soraikat kiegészítették szovjet páncélelhárító alakulatokkal. A harcok során helyt álló csehszlovák katonák közül többen kitüntetésben részesültek, ilyen volt például a szokolovói helyőrség parancsnoka, a hősi halált halt Otakar Jaroš, aki első külföldiként kapta meg posztumusz a Szovjetunió Hőse címet. A zászlóaljat további átszervezés miatt kivonták a harcokból, majd hadosztályként tért vissza a keleti frontra. A novemberi Kijev körüli harcok után 1944-ben ismét átszervezték az alakulatot, amely a Csehszlovákia területén zajló harcokba már 1. csehszlovák hadtestként tért vissza. Ennek magját azok az emigránsok adták, akik között több olyan hivatásos tiszt vagy korábbi besorozott katonaviselt ember volt, akik 1939 tavaszán-nyarán Lengyelországba emigráltak.⁸ Itt már Svoboda szervezte őket egységgé, miután a lengyel kormány ezt engedélyezte. Lengyelország eleste után az egységet a Szovjetunióba internálták, amely a fent említett módon 1941 után lett

⁷ Lásd bővebben: ORMOS, 2000: 549-555.

⁸ Részletesebben lásd: BROD, TOMAN – ČEJKA, EDUARD: *Na západní frontě*, Prága, Naše vojsko, 1963. 45-51.

átszervezve. A háború további folyama során csatlakoztak hozzájuk szlovák, ruszin dezertőrök és hadifoglyok, valamint olyan csehek, ruszin és szlovák nemzetiségű személyek, akik szovjet állampolgársággal rendelkeztek (előbbieik között több volhíniai cseh telepes leszármazottja volt). Így 1944-ben az egység felét csehek adták, negyedét ruszinok, egyötödét szlovákok, valamint 5% volt az egyéb nemzetiségűek aránya.⁹

A hadi események hatása a Protektorátus lakosainak hangulatára

A cseh nyelvben csak Heydrichiádának hívott, Reinhard Heydrich elleni merényletet követő brutális német megtorlás az 1942-es évben megrendítette a lakosságot. Az addig a szövetségesek győzelmében csendesen bizakodó cseheket meglepetésként érte az őket ért reakció, melynek során több ezer embert kivégeztek, valamint két települést is eltöröltek a föld színéről a megszálló hatóságok (Lidice, Ležáky). Ugyanígy az autochton németiséget is meglepte a megtorlás brutális módja, amely után sokan gondolták úgy, hogy az eddigi – sokszor nehézkes – cseh-német együttélés lehetetlenné fog válni. Erősen hatott a német közhangulatra a Szovjetunió elleni háború elhúzódása, a Protektorátus bekapcsolódása a birodalmi totális háborús gépezetbe (ami kihatott a lakosság ellátására is). Így a németiség hangulata is negatívan változott az 1942-es év végére. A már említett Fáklya-hadművelet volt az első, a nyugati szövetségesek által végrehajtott hadművelet, amelyre mindenki felkapta a fejét, amint azt megtudhatjuk Spányi Mario jelentéséből.¹⁰ A németiség számára ez csak újabb nehézségeket okozott. A csehek szemszögéből azonban nemcsak a szövetségesek majdani győzelmének a reménye csillant fel, hanem az is, hogy a keleti fronton történő harc kimeríti majd a két hadviselő felet és a szovjetek így nem tudják a cseh területen érvényesíteni akaratukat.¹¹

A korábban már említett szokolovói csatát a szovjet propaganda használta fel először, és ilyen céllal olvastak be a csehszlovák egység helytállásáról híreket a moszkvai rádióban¹² (ilyen volt Klement Gottwald csehszlovák kommunista vezető beszéde április 7-én), később a londoni hírekben is

⁹ Lásd bővebben: SVOBODA, LUDVÍK: *A csehszlovák néphadsereg megalakulása és harca a német fasiszták ellen*, In: *Hadtörténeti Közlemények*, 8. (1961.), 1. sz., 3-34.

¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL), M. Kir. Külügyminisztérium politikai osztályának iratai, K63 72-7-7/1 (1942) 77/pol-1942: jelentés a cseh közvélemény hangulatáról, 1942. november 25.

¹¹ MNL OL K63 73-7-7/1 (1943-1944) 81/pol-1943: a moszkvai tárgyalások protektorátusi visszhangja, 1943. december 21.

¹² A moszkvai cseh nyelvű adásról lásd: KŘEŠTAN, JIŘÍ: *Hovoří Moskva – Moskva hovoří! Československé rozhlasové vysílání ze Sovětského svazu v letech 1939-1945*, In: *Paměť a dějiny*, 8. (2014.), 1. sz., 18-29.

beszámoltak a szokolovói csatában harcoló csehszlovák katonákról. Ezeket az adásokat a Protektorátusban is fogták, és erre reflektálva születtek meg az első cikkek, amelyekben a csehek katonai kihasználásáról írtak. Ugyanígy reagáltak akkor is a lapok, amikor az angliai csehszlovák katonákat kezdték behívni tényleges katonai szolgálatra az év folyamán.

A német propaganda nemcsak a szokolovói csatára adott közvetlen reakciókkal próbált hatni a Protektorátus lakosságára, hanem egy nagyobb szabású akcióval, amely az év őszén zajlott le. Kelembéri Sándor október hónapi sajtójelentésében számol be arról, hogy öt cseh hadifoglyot szállítottak Prágába, akik még Szokolovónál estek német fogságba. Ők több újságírónak nyilatkoztak a szovjetunióbeli egységükről, illetve az ottani körülményekről is. A sajtóelőadó szerint az eseményt kiválóan szervezték meg propaganda szempontból.¹³ Spányi Mario egyik októberi jelentésben is szólt az eseményről, de arról ugyancsak, hogy erre miért volt szükség: a főkonzul kiemelte, hogy április óta a londoni rádió többször számolt be az alakulatról, és egyre jobban terjed a híre a Protektorátusban.¹⁴ Az 1943-as évről szóló éves jelentésében a belpolitikai résznél a keleti fronton tevékenykedő csehszlovák egység hírét később úgy említi meg, mint amelyik jelentősen befolyásolta a Protektorátus közvéleményét az év folyamán.¹⁵

A nyugati események közül az afrikai harcok ekkoriban kevesebb figyelmet kaptak: azt az előző évi partraszállás folyamányaként értelmezhették. Az olaszországi eseményeket viszont 1943 nyarán-őszén már lázasan figyelték mind a csehek, mind a németek. A csehek hangulata a szövetségesek olaszországi partraszállásai és hadműveleteik nyomán egyértelműen pozitívan változott: ez több konzuli jelentésből is kitűnik. A sajtó a csehek hangulatát próbálta tompítani: olyan hírek jelentek meg, hogy csak Hitlernek köszönhető az, hogy most béke honol a Protektorátusban: mivel a csehek mentesültek a katonai szolgálat alól, és több cikkben nem győzték figyelmeztetni őket, hogy mi vár hazájukra, ha a németek elveszítik a háborút, és a szovjet érdekszférába kerülnek. Német részről ilyen változás nem következett be: a keleti és olaszországi vereségek miatt egyre borúlátóbb német felfogáson a propaganda próbált enyhíteni, egyre kevesebb sikerrel.¹⁶ Spányi egy meg nem nevezett német katonatiszttel való beszélgetése után

¹³ MNL OL, M. Kir. Külügyminisztérium sajtó és kulturális osztályának iratai, K66 581-I-5 (1943) 364/res-1943 számhoz: októberi sajtójelentés, 1943. november 10.

¹⁴ MNL OL K63 73-7-7/1 (1943-1944) 70/pol-1943: cseh katonai alakulat a Vörös Hadseregben, 1943. október 13.

¹⁵ MNL OL K63 73-7-7/1 (1943-1944) 5/pol-1944: összefoglaló jelentés az 1943-as évről, 1944. január 19.

¹⁶ MNL OL K63 73-7-7/1 (1943-1944) 69/pol-1943: harctéri események a protektorátusi közvélemény szemében, 1943. szeptember 29.

olyan konklúzióra jutott, hogy német részről csak szövetségesként adták fel Olaszországot, mint hadszínteret nem, másrészt megkönnyebbültek, mivel több kötelezettség (pl.: szénszállítás) alól mentesül a Harmadik Birodalom a dél-európai állam kiesésével.¹⁷

Az olaszországi hatalmi átrendeződés, a fasizmus bukása a csehekre pozitívan hatott: ebben is azt látták, hogy közeledik a háború befejezése. A német oldalon Mussolini kiszabadítása még bizakodásra adott okot,¹⁸ de a szovjetunióbeli német vereségekről szóló újabb hírek ismét rontottak a németiség közhangulatán: ezen az újságok sem segítettek – mint ahogy már fentebb említettük –, a hivatalos propagandával átitatott cikkeken átláttak az olvasók, és egyre kevésbé hittek már a lapoknak. Erre a folyóiratok gyakran nem újabb cikkekkkel reagáltak, hogy mi fog történni, ha a Harmadik Birodalom megnyeri a háborút, hanem olyanokkal, hogy mi vár a Protektorátus területére, lakóira, ha a szövetségesek nyernek. Ezek a cikkek a gazdaság háborús totalizálása miatti elégedetlenséggel is gyakran foglalkoztak.

A gazdaság hadi célokra való totális alárendelése a Birodalomban már korábban megkezdődött, a Protektorátusban ez a folyamat igazán 1943-ban indult be. Spányi erről az éves jelentésében összefoglalóan beszámolt: nemcsak ármegszabásokra került sor, hanem a hadiüzemeken kívüli gyárak bezárására is, miközben a Protektorátusban új, harceszközöket gyártó egységeket hoztak létre. A főkonzul szerint ez azért is történt, mivel Németországot 1943-ban egyre intenzívebben bombázták, a cseh területek viszont a szövetséges bombázók hatósugarán kívül estek.¹⁹ A német fél ilyen módon próbálta fokozni a termelést a háború megnyerése érdekében, noha a Protektorátus területén már a korábbi években is volt példa arra, hogy a munkásságot ösztönözni próbálták a hatékonyabb munkára. Ilyen rendelkezés volt például a katonai szolgálat alóli felmentés,²⁰ ami azonban korábban még nem járt együtt a kötelező jellegű munkaszolgálattal.

¹⁷ MNL OL K63 73-7-7/1 (1943-1944) 56/pol-1943: német katonai kommentár az olaszországi eseményekhez, 1943. augusztus 19.

¹⁸ A cseh Nemzeti Levéltár (Národní archiv, a továbbiakban: NA), Birodalmi Védnöki Hivatal Államtitkárnak iratai (Štátní tajemník u říšského protektora v Čechách a na Moravě) NA ÚRP-ST Ka 105 109-5/115 24a.: Ezt a német sajtó is próbálta kihasználni: a Mediterráneum hadi eseményeiről többet cikkeztek a keleti harcok rovására. NA ÚRP-ST Ka 105 109-5/115 24a.

¹⁹ MNL OL K63 73-7-7/1 (1943-1944) 5/pol-1944: összefoglaló jelentés az 1943-as évről, 1944. január 19.

²⁰ MNL OL K63 73-7-7/1 (1943-1944) 14/pol-1942: jelentés a cseh aktivistákról, 1942. február 24.

A hadi események okozta totalizálást a csehek és a németek eltérően fogták fel: előbbiek úgy gondolták, hogy a Birodalom és a megszállt területek még nagyobb arányú mozgósítása a lassan közelgő német vereség előszele, míg főleg az autochton németiség körében bizakodás helyett csak apátiát okozott. A németek a negyedik háborús évben egyre inkább beletörődtek abba, hogy a háború még sokáig fog tartani, és a megígért győzelem még messze van. A prágai magyar főkonzul a Protektorátus létrejöttének negyedik évfordulója alkalmából írt jelentésében megemlíti, hogy a mozgósítás miatt egyre jobban kritizálja mind a cseh, mind a német lakosság a hadi események okozta állapotot, azonban erről a médiumok nem számolnak be, hanem leplezni próbálják azt.²¹ Emellett igyekeznek nagyobb erőfeszítésre sarkallni a lakosságot a háború érdekében, hogy Európa bolsevizálása – amely egy esetleges szövetséges győzelem esetén bekövetkezne – elkerülhető legyen.

Egy rövid kitérő: Spányi véleménye az olaszországi eseményekről

Jelen írás magyar levéltári forrásokra támaszkodva próbálja a protektorátusi lakosság hangulatváltozását közelebb hozni. Azonban megbízatása idején Spányi Mario is a Protektorátusban tartózkodott a háború alatt, ezért az ottani hivatalos életnek és a mindennapoknak egy igen közeli megfigyelője volt egyaránt, így érdemes az ő véleményét is megvizsgálni a tárgyalt eseményekkel kapcsolatban. A magánvéleményének ismeretéhez azonban csak német forrásokra támaszkodhatunk. A Protektorátus német vezetősége (akárcsak más államok kormányzata) különböző hangulatjelentések alapján informálódott akár a bel- vagy külföldi hangulatról.²² Így az átlagemberek véleménye mellett a Prágába delegált konzulok, egyéb diplomaták hivatalos vagy magánvéleményét is ismerték. A magyar főkonzulátus által 1943. szeptember 13-án megrendezett vacsoráról a Protektorátus kormányának birodalmi német mezőgazdasági minisztere, Walter Bertsch számolt be eléggé éles stílusban. Az estélyen az egyik fő téma Olaszország helyzete volt; ami miatt a jelen lévő olasz főkonzul igen feszélyezve érezte magát, mivel sokan őt kérdezték az aktuális itáliai eseményekről. A házigazda, Spányi Mario sem ment el a téma mellett, beszédet mondott, melynek fő témája Mussolini kiszabadítása volt. A magyar főkonzul szerint az olaszoknak német védnökséget kellene kérniük, hogy majd a német győzelemből részesüljenek. A kiugráson és a Duce korábbi

²¹ MNL OL K63 73-7-7/1 (1943-1944) 14/pol-1942: helyzetkép a Protektorátus negyedik évfordulóján, 1943. március 15, 23/pol-1943

²² NA ÚRP-ST Ka 105 109-5/115 22.: az államtitkárhoz, Karl Hermann Frankhoz befutó információk alapján a németek gyorsan tudtak propagandaintézkedéseket is foganatosítani. Az ilyen jelentéseket a berlini „központ,” sok esetben a RSHA (Reichssicherheitshauptamt) is megkapta.

elmozdításán viszont nem csodálkozott, ezt tipikus olasz magatartásként azonosította.

Négyszemközt Spányi elmondta Bertsch-nek, hogy Magyarország mindvégig ki fog tartani Németország mellett, mivel a történelemben sohasem árulta el Magyarország a szövetségeseit.²³ Ez valószínűleg csak a hivatalos véleménye volt a magyar diplomatának, ami azonban ellentétes volt a magánvéleményével. Egy másik jelentésben ugyanis röviden az szerepel, hogy a sajtóelőadó Kelembéri és Spányi egymás között nyíltan a Harmadik Birodalom közelgő összeomlásáról beszéltek.²⁴

Külpolitikai események és hatásuk a Protektorátus lakosságára

A katonai cselekmények mellett a Protektorátus lakóit a háború menetének politikai eseményei is érdekelték, amelyek későbbi sorsukat is befolyásolhatták. A német lapok ugyan gyakran próbáltak elhallgatni híreket, azonban a cseh lapok több, a német fél számára kedvezőtlen hírről is beszámoltak – amelyeket néha „előre gondolkodva” a hivatalosnak vélt német álláspont szerint magyaráztak, még ha erre nem is kaptak utasítást. A magyar diplomáciai kar jelentéseiben – mondhatni természetesen – a magyarországi eseményekről, minisztériumi személycserékről is gyakran szó esik. A protektorátusi sajtónak állandó témát jelentett a londoni emigráció vezetőjének, Edvard Benešnek a tevékenysége, amelyre (akár rádióbeszédeire is) a lapok élesen reagáltak. Ezekről a magyar diplomáciai kar is bőven jelentett, mivel az első világháború utáni Magyarország számára a volt köztársasági elnök egyfajta ösellenség volt, így minden lépéséről értesülni kívánt a Dísz tér is. Beneš tevékenységével kapcsolatban előbb a csehszlovák-lengyel konföderációs tervet, majd az év végén a moszkvai tárgyalásokat elemezte a protektorátusi sajtó. A lengyel eseményekkel kapcsolatosan kiemelhető a katyni vérengzés feltárása, amely nagy terjedelmet kapott a német sajtóban 1943 nyarán: ez alól a Protektorátus sem volt kivétel.

A magyarországi politikai események közül a leginkább tárgyalt Kállay Miklós május 29-ei, a Magyar Élet Pártjának nagygyűlésén elhangzott beszéde volt. A miniszterelnök politikájának fontos eleme volt Magyarország megóvása a háborús pusztulástól, és az angolszász hatalmakhoz való közeledés. Ezért, hogy a kormány munkáját az országgyűlésben a jobboldali, németbarát ellenzék ne tudja zavarni, a kormányzóval az országgyűlés

²³ NA, Cseh és Morvaország Német Államminisztériumának iratai (Německé štátní ministerstvo pro Čechy a Moravu), NSM Ka 760 110-5/50 14.

²⁴ NA NSM Ka 746 110-5/35 76.

ideiglenes felosztatásáról tárgyalt. Horthy Miklós végül elfogadta a miniszterelnök álláspontját, és május 4-én elnapoltatta az országgyűlést. Kállay meglepő lépése nagy felzúdulást keltett az alsóházban, viszont később még az őt nem igazán kedvelő német diplomaták is elismerték, hogy politikájának sikeréhez a magyar kormányfő jól taktikázott.²⁵

Kállay folytatta politikáját, ám annak folyásáról, céljairól nem tudott beszámolni nagy plénum előtt, ezért fordult a nyilvánossághoz. Beszédében Kállay elmondta, hogy Magyarország sorsa közös több, kisebb európai országgal, és az ország nem akar semmilyen érdekszférába kerülni. A kormány célja a nemzet szolgálata és az érdekérvényesítés, amelyért áldozatokat kell hozni. A magyar külpolitika további jellemvonásaként kiemelte az európai szolidaritást. A háborús szerepvállalásról Kállay beszédében leszögezte, hogy 1941-ben Magyarország az európai kultúra védelmében fogott fegyvert, valamint csak saját határainak megőrzéséért harcol. A beszédnek Magyarországon is nagy hatása volt, de külföldön ugyancsak elismerően nyilatkoztak róla.²⁶

Ez alól a Protektorátus sem volt kivétel: Spányi egyik június 8-ai jelentését a beszéd hatásának szentelte. A csehek megértően nyilatkoztak arról, hogy Magyarország békében kíván élni a szomszédaival, annak örültek, hogy Kállay beszélt a kis népek jogairól és önrendelkezéséről, továbbá egyetértettek az európai szellemiség megvédésével. A német lapok a beszéd tartalma miatt nem sokat foglalkoztak a nagygyűlésen elhangzottakkal, így a német lakosság meglehetősen hiányosan ismerhette meg a beszédet: azt viszont pozitívumnak tartották, hogy Magyarország a tengelyhatalmak oldalán kíván maradni.²⁷ A német lapok inkább a Heydrich elleni merénylet első évfordulójával foglalkoztak. Kelembéri Sándor májusi jelentése szerint a cseh újságok Kállay beszédéről a német lapok hivatalos kommunikéjét vették át, ám a lakosság különböző külföldi (főleg angol és svájci) rádióadások alapján értesült az elhangzottakról, és azokat kitörő lelkesedéssel fogadták. A cseh közvéleményben gyorsan terjedt a beszéd hatására azon felfogás, hogy Magyarország leszerelte a hadseregét, és kilépett a háborúból. Egyesek arról pletykáltak, hogy Kállay politikája miatt Németország megszállta Magyarországot, a miniszterelnököt pedig letartóztatták. A magyar sajtóattasénak ráadásul egy meg nem nevezett cseh értelmiségi azt

²⁵ KÁLLAY MIKLÓS: *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942-1944*, 1. kötet, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2012. 227-228. (a továbbiakban: KÁLLAY 2012)

²⁶ KÁLLAY 2012, 229-230.

²⁷ MNL OL K63 73-7-7/1 (1943-1944) 36/pol-1943: Kállay Miklós beszédének visszhangja, 1943. június 8.

nyilatkozta, hogy annyira népszerű a magyar miniszterelnök most a csehek körében, hogyha Prágába látogatna, nagy tömeg vonulna ki az üdvözlésére.²⁸

A következő Magyarországról szóló hír, mely a csehek körében nagyobb visszhangot vert, Ghyczy Jenő, Kállay közei munkatársának külügyminiszterré való kinevezése volt. Kállay Miklós miniszterelnök július 24-ig a külügyminiszteri feladatokat is ellátta,²⁹ amikor az addigi külügyminiszter-helyettes, Ghyczy Jenő kapta meg a posztot.³⁰ Spányi és Kelembéri is kiemeli jelentésében, hogy a frissen kinevezett külügyminiszterről a cseh lapok kedvezően nyilatkoznak, ugyanígy a politikusok is, megemlítve, hogy szívesen emlékeznek vissza a diplomata korábban Prágában végzett tevékenységére. Ghyczy ugyanis 1929-1932-ben Magyarország prágai követségén teljesített szolgálatot hivatalvezetőként. A rövid jelentésből kiolvasható, hogy bizalommal tekintettek rá a csehek, mint olyan személyre, aki egy másik kis nép érdekében hasznos munkát fog végezni, hogy az alávetettséget országával együtt elkerülje.

Kállay külpolitikai céljairól a csehek meglehetősen jól tájékozottak voltak: ez köszönhető volt annak, hogy a magyar miniszterelnök béketapogatózását a nyugati szövetségeseknél az angolszász és a semleges rádióadások is gyakran megszéllőztették. Ez a német fél előtt kínos helyzetbe hozhatta a magyar kormányzatot, a cseh lakosság számára viszont csak további reményt nyújtott a háború végével kapcsolatban: közelebb kerülhet a német vereség, ha már a szövetségesük, Magyarország is a béke lehetőségét keresi. Nemeshegyi Oszkár július 30-ai, Kállaynak címzett, szigorúan bizalmas megjelölést kapott jelentésében számol be az állítólagos magyar béketervről, amelyet a londoni rádió cseh adásában Jan Masaryk külügyminiszter ismertetett csehül, míg korábban erről angolul hangozott el híradás.³¹ A külügyminiszter szerint a megegyezésnek az ára a bécsi döntések által visszacapott területek lettek

²⁸ MNL OL K66 581-I-5 (1943) 188/res-1943 számhoz: májusi sajtójelentés, 1943. június 9.

²⁹ *Külügyi Közlöny* 1943. július 28. 23., 47.

³⁰ A korszakban nem egyedülálló, hogy a miniszterelnökök egyben a külügyi tárcát is megtartják maguknak, avagy hozzájuk közelálló személyt ajánlanak a pozícióba. Magyarországon: Teleki Pál, Bethlen István, Károlyi Gyula, Bárdossy László, majd Kállay Miklós járt el így. Más országra példát mondvá sem kell messzire menni: Csehszlovákiában Edvard Beneš volt az „állandó külügyminiszter” 1918-1935-ig, ezt a posztot 1921-1922 közötti miniszterelnöksége idején is megtartotta magának. Miután államelnökké választották, rövid ideig a miniszterelnök, Milan Hodža is külügyminiszter volt a Benešhez közel álló Kamil Krofta kinevezéséig, aki követte az államelnök külügyi gondolatait, nem úgy, mint az első szlovák nemzetiségű miniszterelnök. Lásd bővebben: GULYÁS LÁSZLÓ: *Edvard Beneš: Közép-Európa koncepciók és a valóság*, Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2008. 232. (a továbbiakban: GULYÁS 2008)

³¹ A londoni cseh nyelvű adásról részletesebben lásd: KOUTEK, ONDŘEJ: *Zahraniční odboj na vlnách BBC, Československé vysílání z Londýna na 1939-1945*, In: *Paměť a dějiny*, 8. (2014.), 1. sz., 30-44.

volna. A cseh szöbeszéd később a hírt kibővítette azzal, hogy Beneš javaslatára Anglia szállhatná meg Magyarországot – Nemeshegyi ennek azonban nem látta semmilyen alapját.³²

Kállay terveiről a prágai, birodalmi területen lévő magyar diplomáciai misszió keveset tudhatott, mivel az a berlini követséghez volt beosztva, és így kockázatos lett volna a béketervekről anyagokat küldeni a Harmadik Birodalom területére. A semleges országokba delegált követségek, konzulátusok többé kevésbé ismerték a miniszterelnök terveit, valamint Szegedy-Maszák Aladár memorandumát a háború utáni magyar tervekről.³³ Maga a memorandum szerzője is megemlíti emlékirataiban, hogy 1943 júliusában elterjedt a tárgyalások híre, amit ő magyar indiszkréciónak vagy német provokációnak tartott.³⁴ A valószínűbb azonban az, amiről Nemeshegyi is jelentett: a londoni rádió szellőztette meg a híreket.

A protektorátusi sajtó egyik közkedvelt témája volt az Edvard Beneš és a londoni emigráció tetteire való reagálás. Erről gyakran jelentett a magyar külügyminisztériumnak a prágai diplomáciai misszió, mivel a volt államelnököt és a köré gyűlt emigránsokat még mindig veszélyesnek vélték Magyarországra nézve. Az 1943-as év Prágából Budapestre küldött sajtójelentései is leggyakrabban Beneš-sel foglalkoztak. A sajtó szinte minden esetben kiemelte, hogy Benešnek nincs köze a Protektorátushoz, semmiképpen sem tekinthető törvényes elnöknek, mivel az nem más, mint Emil Hácha. Előfordult, hogy megemlézték Beneš gratulációját Háchának annak kinevezése kapcsán, és hogy a beneši politikát sem támogatta mindenki az első köztársaság idején, főleg az agráriusok és a katolikus fiatalság nem.³⁵ Beneš népszerűsége valóban sokat esett a müncheni döntés után, és ahogyan a magyar jelentés is írja, 1940-41-ben a német hadisikerek éveiben szinte „ügyet sem vetettek rá.” A szövetségesek győzelmei után azonban ismét növekedett a népszerűsége, valamint az 1942-ben még realitásnak tűnő csehlengyel konföderációs tervnél való közreműködése miatt is emelkedett a cseheknél a reputációja.

³² MNL OL K63 73-7-7/1 (1943-1944) 47/pol-1943: az állítólagos magyar békeajánlatról, 1943. július 30.

³³ PRITZ PÁL: *Magyar külpolitika a csatlósság és a revízió között*, In: PRITZ PÁL: *Az objektivitás mítosza? Hazánk és a nagyvilág – 20. századi metszetek*, Budapest Magyar Történelmi Társulat, 2011. 127.

³⁴ SZEGEDY-MASZÁK ALADÁR: *Az ember ősszel visszanéz...*, 2. kötet, Budapest, Európa-História, 1996. 239.

³⁵ MNL OL K63 73-7-7/1 (1943-1944) 5/pol-1943: Spányi összefoglaló jelentése az 1942-es évről, 1943. január 18.

Ezt a Protektorátusban a propaganda próbálta ellensúlyozni. A csehek közül a leghevesebben a németek által közoktatásügyi miniszterré és propagandafelelőssé kinevezett Emmanuel Moravec kelt ki a volt elnök ellen,³⁶ aki korábban a csehszlovák légió egyik katonája volt. Spányi röviden így jellemezte a minisztert: „*Benes embere, legutóbb pedig annak legádázabb ellensége. Eddigi pályafutása alatt figyelemreméltó alkalmazkodóképességéről tett tanúságot.*”³⁷ A cseh lakosság talán őt gyűlölte legjobban a német vezetők után: ezt a németek is tudták, ezért is helyezték ebbe a pozícióba, igaz ők sem bíztak meg igazán benne. Moravec propagandabeszédein kívül könyveket is írt, amelyek próbálták leleplezni a beneši kor romlottságát.³⁸ Ilyen volt az 1943 januárjában megjelent, Rudolf Urban által írt *Tajné fondy III. sekce*³⁹ (A III. szekció titkos alapjai) című könyv, amely a csehszlovák külügyminisztérium kenőpénzeivel foglalkozott.⁴⁰

A Beneš ellen szóló szerzők közül Kelembéri Sándor kiemeli a *Večerní české slovo* és a *Pražský večer* főszerkesztőit, Karel Wernert⁴¹ és Vladimír Krychtálek. Ők ketten a német hivatalos körök bizalmasai voltak, és cikkeikben a rossz cseh-német viszonyt minden esetben a csehek nyakába varrták. Emellett Beneš és az angolszász hatalmak háború utáni rendezése ellen is gyakran kikeltek. A tárgyalt év elején Werner egy cikkében írt arról, hogy a volt miniszterelnököt, Antonín Švehlát a Beneš által felbérelt orvosok ölték meg.⁴² Később arról írtak, hogy Csehszlovákia visszaállítása nem történhet meg, a cseh területek a Birodalom részei maradnak, mivel nem érdekelt ebben sem Franciaország, sem Nagy-Britannia. Utóbbiak győzelme esetén pedig a csehek az angolokat szolgálnák, helyzetük semmit sem változna. Ezen írás októberben nagy felháborodást váltott ki: ekkor a cseheknek azt a nézetét kellett letörni, hogy Csehszlovákiát vissza fogják

³⁶ Moravec egyik könyvét az 1938-as eseményekkel kapcsolatosan magyarul is kiadták: MORAVEC MANÓ (Emmanuel Moravec): *Elárultak minket! Csehszlovákia a válaszáton*, Budapest, Centrum, 1940.

³⁷ MNL OL K63 73-7-7/1 (1943-1944) 5/pol-1943: Spányi összefoglaló jelentése az 1942-es évről, 1943. január 18.

³⁸ A propagandaminiszter előéletéről és világháborús tevékenységéről lásd: DEMETZ, PETER: *Praha ohrožená*, Prága, Mladá fronta, 2010. 222-229.

³⁹ URBAN, RUDOLF: *Tajné fondy III. sekce*, Prága, Orbis, 1943.

⁴⁰ MNL OL K66 581-I-5 36/res-1943 számhoz: januári sajtójelentés, 1943. február 4.

⁴¹ Wernert többször kitüntették munkásságáért a Protektorátusban. 1942-ben Emil Háchától publicisztikai tevékenységéért a Nemzeti Díjat, 1943-ban a Karel Lažnovský-díjat Emmanuel Moravectól, valamint 1944-ben Karl Hermann Franktól a Cseh-Morva Protektorátus Becsületpajzsát Szentvenceli Sassal vehette át. Lásd: JANEBOVÁ, MARTINA. *Novinář a kolaborant Karel Werner*, Prága, Károly Egyetem Társadalomtudományi Kar, 2009. (szakdolgozat). 75-76.

⁴² Uo.

állítani.⁴³ Amennyiben ez az írásos és szóbeli propaganda nem érte el célját, a hatóságok brutálisabb eszközökhöz folyamodtak: egy-egy Beneš beszéd után rokonait, korábbi munkatársait internálták, ahogyan az már 1942-ben is megtörtént.⁴⁴

Mindezek ellenére Beneš népszerűsége valóban nőtt a csehek körében. A korábban vele szembenállók is szimpatizálni kezdtek vele, ami köszönhető volt az őt mindig gyalázó cikkeknek: ezek a személyek ugyanis fordítva reagáltak az állandó negatív propagandára. A konföderációs terv, valamint amerikai útja tovább növelték népszerűségét, amely 1943 közepére olyan mértékű volt, hogy a protektori sajtóosztály csak akkor engedélyezett cikkeket Benešről, ha azok forrását leellenőrizték, elkerülendő a fölösleges, negatív hangú írásokat, amelyek fordítva sühthettek el. Ezzel kapcsolatosan Kelembéri Sándor javasolja a magyar sajtónak, hogy a cseh-magyar viszonyra nézve érdemes lenne Magyarországon is kicsit visszavonni a Beneš-ellenes cikkeket.⁴⁵

Beneš terve, hogy a háború után Csehszlovákiát az 1938 októbere előtti állapotában állítsák helyre, igen komoly erőfeszítéssel járt. Lehet mondani, hogy Edvard Beneš gyakran gátlástalannak bizonyult, amikor visszatérését a hatalomba előkészítette,⁴⁶ azonban tevékenysége sikeresnek értékelhető: a háború után mind a szovjetek, mind a nyugati szövetségesek támogatását élvezte, és a restaurált Csehszlovákiába úgy tért vissza 1945-ben, mint államelnök, aki korábban lemondott a hatalmáról, és csak jóval visszatérte után erősítették meg az emigráció során megszerzett posztjában. A most tárgyalt 1943-as év Beneš politikájában fordulópontot jelentett (még ha a korábban vázolt események alapján a világháború kimenetelére nem volt döntő hatással): felmérve a lengyel emigráció gyengülését, és a Szovjetunió felértékelődését a világháború során, sutba dobta a korábbi konföderációs megállapodást, és úgy döntött, hogy a korábbi szövetséges Szovjetunióval tárgyal Csehszlovákia háború utáni sorsáról. Az idő végül Beneš éleslátását igazolta, de ebből 1943-ban a Protektorátus lakosai csak annyit észleltek, hogy az emigráció vezetője folyamatosan tárgyal, beszédeket mond a londoni rádióban. Ezek alapján még a Beneš-sel egyet nem értő cseh csoportok is úgy

⁴³ MNL OL K66 581-I-5 (1943) 364/res-1943 számhoz: októberi sajtójelentés, 1943. november 10.

⁴⁴ MNL OL K63 73-7-7/1 (1943-1944) 1/pol-1943: Spányi jelentése Beneš hozzátartozóiról, 1943. január 6.

⁴⁵ MNL OL K66 581-I-5 (1943) 249/res-1943 számhoz: júliusi sajtójelentés, 1943. augusztus 4.

⁴⁶ Ilyen eset volt például a párizsi emigráció vezetőjének, a szlovák Milan Hodžának az ellehetlenítése 1940-ben. A szlovák politikus Benešétől eltérő háború utáni elképzeléseit egy könyvben foglalta össze 1944-es halála előtt, ami később magyarul is megjelent: HODŽA, MILAN: *Szövetség Közép-Európában: Gondolatok és visszaemlékezések*, Pozsony, Kalligram, 2004.

gondolták, hogy a háború után mindenképpen hivatalos formában elismernék a volt elnök fáradozásait, de a hatalom közelébe nem engednék. Ez utóbbiról Spányi is jelentett a magyar külügynek 1942-ről szóló éves jelentésében.⁴⁷

A következő éves jelentésben már a moszkvai tárgyalások jelentőségéről írt, amelyeket a csehek egymás között kiveséztek, értelmeztek. A szövetségesek 1943. november 28. és december 1. közötti teheráni konferenciája már a háború utáni területi rendezésekkel, főleg Lengyelország határaival foglalkozott. Beneš a konferencia alatt már úton volt Moszkvába (Teheránt is útba ejtette, ahol a sahhal találkozott), és december 11-én érkezett meg a szovjet fővárosba, ahol december 21-ig több alkalommal tárgyalt a Szovjetunió és a csehszlovák kommunista ellenállás vezetőivel. A tárgyalások eredményeképpen a restaurálandó Csehszlovákia és a Szovjetunió egy barátsági szerződést kötött, amely azt is jelentette, hogy az előző évi csehszlovák-lengyel megállapodás semmisnek tekintendő (Beneš többször utalt a londoni lengyel politikusok alkalmatlanságára a megbeszélések alatt). A Klement Gottwalddal lezajlott tárgyalások főleg a háború utáni kitelepítésekről,⁴⁸ háborús bűnösök felelősségre vonásáról szóltak.⁴⁹

A moszkvai tárgyalásokról Kelembéri Sándor sajtóelőadó szerint a németek Emil Hácha hivatalba lépésének ötödik évfordulójának ünnepeltetésével próbálták elterelni a csehek figyelmét.⁵⁰ Spányi csehekkel folytatott beszélgetései során felemás érzéseket tapasztalt a moszkvai jegyzőkönyvekkel kapcsolatban. A polgári származásúak között is többen üdvözölték a paktumot (Spányi szerint a kis számú kommunista feltétel nélkül örült a megállapodásnak), sőt ők egyáltalán nem tartottak a Szovjetuniótól és a későbbi bolsevizálástól. Sokan voltak, akik nem feltétlenül gondolták azt, hogy egy szerződés a Szovjetunióval teljes mértékben jó lesz majd a csehekre

⁴⁷ MNL OL K63 73-7-7/1 (1943-1944) 5/pol-1943: összefoglaló jelentés az 1942-es évről, 1943. január 18.

⁴⁸ Érdemes megjegyezni, hogy a londoni emigráns kormány Beneš kitelepítési terveivel 1943-ban már tisztában volt, de a magyar külüghöz is eljutottak ezek az információk. November 15-én Wodianer Andor lisszaboni követ jelentésében részletesen beszámol a csehszlovák emigráció terveiről a magyar, német, szlovák nemzetiségek és cseh kollaboránsok háború utáni elszámoltatásával kapcsolatban. A jelentés a miniszterelnökséghez került, ahol azonban hamarosan ad acta megjelöléssel látták el. Lásd: MNL OL, M. Kir. Miniszterelnökség nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó iratai, K28 170-330-12720/pol-1943 Döntés Wodianer jelentésének további sorsáról, 1943. december 27.

⁴⁹ Lásd bővebben: GULYÁS 2008, 318-329.

⁵⁰ MNL OL, M. Kir. Külügyminisztérium sajtó és kulturális osztályának iratai, K66, 581-I-5 (1943) 398/res-1943 számhoz: novemberi sajtójelentés, 1943. november 7.

nézve.⁵¹ Azt azonban, hogy Csehszlovákiát a nyugati szövetséges hatalmak és a Szovjetunió is elismerték, mindenki pozitív fejleményként értékelte.

Összegzés

Az 1943-as év az előbbieken röviden vázolt eseményei a Protektorátus közvéleményét is befolyásolták, ahogyan az a magyar követjelentésekből kiderül. Általánosságban elmondható, hogy a cseh közhangulat tárgyalt év eseményeinek tükrében pozitívan változott. Igaz, az 1942-es év traumái után sokan gondolhatták úgy, hogy ettől már csak jobb jöhet, ami az 1943-as évben mondhatni teljesült is. A cseh közfelfogás változása a második világháború hatására további kutatások alapja lehet, most terjedelmi korlátok miatt csak az 1943-as évről esett szó. A protektorátusi cseh lakosság szomorúan törődött bele Csehszlovákia feldarabolásának tényébe, vádolva az addigi cseh vezetést, mely szerintük tragédiába vezette az országot, azonban elfogadták a német megszállást. František Palacký mondása („*Voltunk Ausztria előtt, leszünk Ausztria után is!*”) a csehek számára még mindig jelenthetett valamit, mivel már a második világháború kezdeti szakaszában is titkon abban reménykedtek, hogy Németország elveszti a háborút, és a cseh területek visszanyerik a függetlenségüket. Erre azonban 1942-ig kevés reményük lehetett. 1943 volt tehát az az év, amikor már kézzel fogható nyomai voltak annak, hogy a szövetségesek Afrikában, majd Dél-Európában és a keleti fronton is a német hadigépezet fölé kerülnek, ám még teljesen nem tudták szétzúzni azt. A cseh lakosság, így lassan, de egyre biztosabban gondolhatta, hogy a szövetséges hatalmak győzelme már csak idő kérdése. A német lakosság – érthető okokból – fordított kimenetellel kezdte látni a jövő eseményeit, és egyre jobban foglalkoztatta őket az a lassan reálissá váló vízió, hogy mi fog velük történni, ha a Reich elveszíti a háborút.

A magyar követségi jelentések hazai felhasználásra készültek, így főleg olyan eseményeket tárgyalnak, amelynek magyar vonatkozásai lehetnek, emiatt is szerepel gyakran Edvard Beneš neve a legépelt oldalakon. Magyarország ferde szemmel tekintett a csehekre a két világháború között. Ez a Protektorátus idején kissé mérséklődött, de a közhangulatról szóló jelentések mégis fontosak lehettek a Dísz tér számára, mivel a Protektorátusban a cseh hivatalok élére került személyek főleg agrárius, katolikus, konzervatív köröket képviseltek. Ők szintén elítélték Beneš-t és az első csehszlovák köztársaság politikáját (noha korábban többen kiszolgálták azt vagy egyetértettek vele) – az ilyen irányú eltolódás szimpátiát kelthetett a magyar vezetésben, így

⁵¹ MNL OL K63 7-7/1 (1943-1944) 81/pol-1943: a moszkvai tárgyalások protektorátusi visszhangja, 1943. december 21.

érdekelhette a magyar külügyet is, hogy miként vélekednek a Protektorátus cseh vezető személyiségei a háborúról, nem is beszélve arról, hogy az ottani német tisztségviselők hogyan látják az aktuális hadi vagy politikai helyzetet.

KISS GÁBOR

„A halálmadár neve: Starfighter”¹

Abstract

The powers signing the Brussels Treaty in 1948 considered the Soviet Union more dangerous than an armed Germany. The danger of the Red Army stationing in Europe was over exaggerated in Washington due to reasons of foreign and domestic politics.

In accordance with the Treaties of Paris Chancellor Adenauer was invited to (join) the NATO. In the spring of next year the Federal Republic of Germany became member of the NATO. In March 1958 the Council of NATO (mainly owing to pressure from Washington) agreed that the allies should be armed with atomic weapons. According to their decision the USA retained control over these weapons. Right after that a Bundestag decree was passed by the CDU/CSU coalition, which made it possible for the Bundeswehr to be supplied with atomic and missile weapons. (So the prohibition for the use of ABC weapons by West Germany stated in the Treaties of Paris was in effect for three and a half years.) Permission to use the weapons could be given by the president of the USA.

Among the potential carriers of atomic weapons soon appeared the new aircrafts of the Luftwaffe and Kriegsmarine: Lockheed's F-104 Starfighters. They were not designed to carry atomic weapons but Washington's wish was decisive in this matter. Aircraft were acquired in a remarkably large number (916 pcs) and were mainly flown by inexperienced young pilots. Because of the large number of accidents and incidents the matter had to be discussed in the Bundestag. That is why the Hungarian daily '*Népszabadság*' published news on West German Starfighters on regular basis completed with remarks - of course - on 'American imperialism' and 'West German militarism'.

The training of West German pilots resulted in the improvement of those 'horrid statistics'. With the appearance of the new and modern aircraft of the Luftwaffe and Kriegsmarine, the number of articles on Starfighters reduced in the central paper of MSZMP (Hungarian Socialist Worker's Party). The topic was only brought up again when it turned out that Lockheed used illicit means when selling their aircraft to West Germany and other countries in Europe.

¹ A dolgozat szakmai lektorálását Dr. Juhász József végezte. Munkáját ezúton is köszönjük!

„... az NSZK az USA felfogásában
csupán korlátozott szuverenitással
rendelkező ország.”

[Martin Joseph Hillenbrand² – 1973]

A 60-as években az NSZK-ban egy
vicc járta: „ha szeretnél egy saját
Starfightert, csak vedd el egy hold
földet, bárhol az országban. Előbb-
utóbb oda is zuhan egy ...”

E tanulmány megírásának alapötletét azok a korábbi kutatásaim során talált megjegyzések adták, melyek szerint a korabeli magyar napilapok rendszeresen foglalkoztak az egykori NSZK légierijének (Luftwaffe) első vonalbeli vadász- és vadászbombázó gépének, az F-104 Starfighternek a veszteségeivel.³ A repülőgép a nyugatnémet légierő legrosszabb beleseti statisztikájával rendelkezett, így valóban „megfelelő” alapot nyújtott e cikkek íróinak, hogy beszámoljanak a veszteségekről.⁴ Ezek a cikkek furcsa érzéseket kelthetnek a mai olvasóban. Egyrészt ezek hangneme, illetve a tárgyuk nehezen egyeztethető össze a ma embere számára, másrészt az az olvasó, aki a magyar hadsereggel kapcsolatos események, vagy a magyar katonapolitika iránt érdeklődött, már-már „túlképzettnek” gondolhatta magát a nyugatnémet hadsereg (Bundeswehr), s ezen belül a Luftwaffe problémáival kapcsolatban. Eközben a Magyar Néphadseregről (eltekintve a megszokott frázisoktól, általános információktól és népszerűsítő írásoktól) alig lehetett valamit tudni.

Mivel a Luftwafféra és az ott rendszeresített gépek számára, feladatköreire a hidegháború politikai (szovjet-amerikai, amerikai-nyugatnémet, amerikai-NATO stb.), katonapolitikai viszonyai alapvető hatást gyakoroltak, úgy gondoltam, az 1945 utáni nyugatnémet katonapolitikát is jellemző repülőgép egy történeti publikáció témája is lehet.

A kutatás során a *Népszabadság* 1961 és 1991 között (amíg német pilóták repültek a típust) megjelent számaiban kerestem elsősorban a német F-104-

² Az Egyesült Államok bonni nagykövete.

³ Egy példa: „A korabeli magyar sajtó [képviselői] alig titkolt kárörömmel számoltgatták a lezuhant F-104-eseket, és terjesztették az „özvegycsináló” gúnynevet, megfedkezve arról, hogy a nálunk akkoriban rendszeresítés alatt álló MiG-21-es baleseti statisztikája a százalékos arányokat tekintve semmivel sem volt jobb. A repülőgép nem volt pilótabarát (...).” VARSÁNYI MIHÁLY: *Búcsú a Starfightertől*. In: *Haditechnika*, XXXIX. évf. (2005) 2. sz. 21.

⁴ A háborút követő években a média (különböző okok miatt) nem számolt be minden repüléseményről Nyugat-Németországban sem. Az 1960-as évekre a helyzet megváltozott. CHANG, WEI-BIN: *ROCAF F-104s Retire*. In: *Air Forces Monthly*, (1998. augusztus) 125. sz. 30. Jelen dolgozat megírásának is e változás biztosított alapot.

esek repülőeseményeivel, illetve a Luftwaffével kapcsolatos írásokat. A vizsgálatba bevontam az olasz gépeket is, mivel a budapesti Hadtörténeti Levéltárban talált dokumentumok szerint, az 1950-es évek közepétől katonai vezetőink, e két ország irányából számítottak támadásra. Feltételezésem szerint a lap szerkesztőségének nem volt betekintése a szigorúan titkos minősítésű iratokba, de úgy vélem, hogy a hazai magyar és szovjet laktanyák száma és elhelyezkedése (diszlokációja) alapján az MSZMP központi lapjának civil újságírója is sejthette, melyek a feltételezett irányok.⁵

A Starfighter az első volt azon sorozatgyártásra szánt (nem kísérleti) repülőgépek sorában, amely elsőként érte el a hangsebesség kétszeresét. Képességeit tekintve csaknem mindenben túlszárnyalta elődeit és hamar kiérdemelte az „ember vezette lövedék/rakéta” (manned bullet/rocket) becenevet. Német pilótáinak kezdeti szárnypróbálgatásait hamarosan sorozatos balesetek és katasztrófák árnyékolták be, s a becenevekből gúnynevek lettek; a „repülő koporsók” (flying coffin), „özvegycsinálók” (widowmaker), a „halálmadarak” vagy a „halálgépek” repülőeseményeiről⁶ szóló híradásokkal egyre többször találkozhattak a magyar újságolvasók. Lassanként az F-104-ről, mint átkozott gépről kezdtek beszélni, s ezt a véleményt tovább erősítette az élet néhány különös és tragikus „meglepetése”, s e negatív vélekedéssel talán a némethez képest kevésbé informált magyar olvasók is egyetértettek.

Ellentétben a „civilekkel”, a beszámolók szerint azok, akik repültek vele, rajongtak a típusért. Varsói szerződésbeli lehetséges ellenfeléhez – a MiG-21-eshez – hasonlóan azt tartották róla, hogy aki ezen a gépen tud repülni, az minden géppel tud repülni.

⁵ A kutatás módszeréről: Klaus Kropfnak (aki 22 évig repült a Luftwaffe harci gépein, ebből 8-at Starfighter-en), az NSZK F-104-eseiről írt könyvében megtalálhatók a Luftwaffe gépeivel történt repülőesemények dátumai; ezek és a www.916-starfighter.de honlap alapján (melyen a szerkesztő részben Kropf adatait használja, néhány esetben helyesbíti) egy listát állítottam össze. KROPF, KLAUS: *German Starfighters. The F-104 in German Air Force and Naval Air Service*. Hincley, Midland Publishing, 2002. (a továbbiakban: KROPF 2002) Ezt kiegészítettem az említett honlapnak az olasz légierő gépeire vonatkozó adataival, s ezek alapján próbáltam megtalálni a *Népszabadságban* esetlegesen megjelent, dolgozatomhoz használható cikkeket. (Ha volt ilyen írás, az egyben Kropf táblázata, a honlap, valamint listám pontosságát és lankadó figyelmemet illető kétélyeimet is eloszlatja. Az 1961-1991-es időszakban, a két légierőben összesen 406 repülőesemény történt az F-104-esekkel.)

⁶ A három évtized folyamán (1961-1991) 916 Starfighter került a Luftwaffe állományába. (Ezek közül néhány Arizonában repült amerikai felségjellel.) A harminc év alatt 108 német és 8 amerikai oktató pilóta vesztette életét a katasztrófák során; 171-en sikeresen katapultáltak (közülük 8-an kétszer is) és kisebb-nagyobb sérülésekkel túléltek az eseményt. A Luftwaffe 292 Starfightert veszített. KROPF 2002: 117. Ezt a számot, amint az az alábbiakban leírtakból is kiderül, még az akkori kor hidegháborús körülményei és műszaki színvonala sem tudták igazolni. A II. világháborút követő néhány évtizedben a repülőkatasztrófák sokkal inkább hozzátartoztak a repülők mindennapjaihoz, mint manapság.

Az új német haderő létrehozása

A II. világháborút követően az európai külpolitikai kapcsolatok egyik meghatározó problémája a német kérdés volt. A négy győztes nagyhatalom kezdetben – legyőzött státuszából eredően – egy fegyvertelen Németország fenntartásában volt érdekelt, amelynek jövőjével kapcsolatban a szövetségesek már kezdetben sem vélekedtek egységesen, illetve az egyes vélemények tartalma is többször változott.

A kezdődő hidegháború történései, a kölcsönös (szovjet-amerikai) percepciók és a német militarista törekvésektől való félelem ellentmondásos helyzetet eredményezett. Elsősorban amerikai vezető körökben egyre gyakrabban merült fel Németország újra felfegyverzésének (remilitarizációjának), a közös védelemhez történő „német hozzájárulás” elvi lehetősége.⁷ Ezt a szomszédos országok különböző mértékű fenntartással fogadták, különösen Franciaország volt elutasító a kérdéssel kapcsolatban.⁸ Párizsban – bízva abban, hogy az Egyesült Államok az I. világháborút követő évekhez hasonlóan kivonul az európai politikából – úgy gondolták, hogy Németország legyőzése után az öreg kontinens nyugati felén a politikai, gazdasági, katonai vezető szerep Franciaországot illeti. Rövidesen kiderült, hogy ezt Washingtonban másképp látják.

1945 tavasza után az Európában állomásozó kb. 4 milliós szovjet hadsereg létszáma alig változott, s ez arra késztette az Egyesült Államokat, hogy – a kezdeti csapatkivonásokat követően – újra fokozza katonai jelenlétét Nyugat-Európában.⁹ Nagy-Britannia és Franciaország a szovjet túlerő ellensúlyozására nem lett volna képes. Az Egyesült Államok ismét jelentős létszámú haderőt küldött Európába, s e csapaterősítésben Kanada is fontos szerepet vállalt.¹⁰ A német kérdés rövidesen az amerikai-szovjet erőviszony függvényévé „egyszerűsödött”, s a három, nyugati hatalmak által megszállt zóna jövője az amerikai elképzelések szerint alakult.

⁷ Ez része volt annak a folyamatnak, amelyben Truman elnök és utódai (bel- és külpolitikai okok miatt) eltűlozták a Szovjetunió által jelentett katonai veszélyt.

⁸ A háború végét követő időszakban Franciaország egy kicsi és gyenge Németország létrehozásában volt érdekelt.

⁹ 1945 tavaszán a nyugati szövetségesek 4,7 millió katonája volt Európában. Ez a szám 1946-ra 879 000-re csökkent. Ezzel szemben a Szovjetunió fenntartotta a kb. 4 milliós létszámot. PIRITYI SÁNDOR: *Az ötvenéves Bundeswehr és a német katonapolitika*. In: *Új Honvédségi szemle*, IX. évf. (2005). 6. sz. 85. (a továbbiakban: PIRITYI)

¹⁰ 1950 és 1990 között az Egyesült Államok 320 000-350 000 főt állomásoztatott Európában; ennek 2/3-át Németországban. KRIEGER, WOLFGANG: *Security Through Deterrence? German-American Security Relations, 1945–1968*. In: *The United States and Germany in the era of the cold war, 1945–1990. Vol. 1*. Szerk. MAUCH, Christof. Cambridge, Cambridge University Press, 2004. 181. (a továbbiakban: KRIEGER)

A Németország feletti ellenőrzés megszerzésére irányuló, több éves diplomáciai csatározások nem jártak eredménnyel. Sztálin 1952 márciusában arra is javaslatot tett, hogy Németország semlegességét elérje. A szovjet elképzeléseknek megfelelő Németország semleges lett volna, amelynek belső ügyeibe (egy megosztottal ellentétben), könnyebben nyerhetett volna betekintést.¹¹

Az 1948 márciusában, a Nagy-Britannia, Franciaország és a Benelux államok által aláírt brüsszeli egyezményben az aláíró államok megítélése szerint a német militarizmus feléledésének veszélye háttérbe szorult a Szovjetunió által jelentett fenyegetéssel szemben. A három nyugati hatalom által megszállva tartott országrészek 1949-ben Német Szövetségi Köztársaság néven egyesültek, ugyanebben az évben a másik oldalon megalakult a Német Demokratikus Köztársaság.

A nyugatnémet szuverenitás visszaszerzéséhez és az NSZK újra felfegyverzéshez a legnagyobb lökést az 1950-ben kitört koreai háború adta. 1949-ben még törvényben tiltották meg, hogy a nyugati országrészben katonai kérdésekkel foglalkozzanak. 1950 nyarát követően a nyugati hatalmak attól tartottak, hogy Közép-Európában a Koreában történetekhez hasonló következhet be. Egy ilyen háború megnyerését pedig, a német katonai, ipari, gazdasági kapacitás és „emberanyag” felhasználása nélkül, lehetetlennek tartották. Bonni politikai körökben ettől az időszaktól az újrafegyverzés igénye az újjáépítés fontosságának szintjére emelkedett. Az amerikai diplomáciának négy évébe került, míg meggyőzte a szomszédos államokat a német hadsereg újbóli létrehozásának szükségességéről, illetve a leendő német haderő minőségéről. (A hatalmas és ütőképes arzenál finanszírozása sokkal nagyobb fejtörést okozott volna, ha Nyugat-Németországban nem valósul meg az 1950-es évek elejétől, a nagyjából egy évtized alatt megtapasztalt német „gazdasági csoda”.)

Adenauer számára országa szuverenitásának visszaállítása (amely minden nyugatnémet politikai erő legfontosabb céljai között szerepelt) a nyugat-európai integráció sikerén múlt. Ennek fontos része (eszköze) a nyugatnémet hadsereg létrehozása és a tervezett Európai Védelmi Közösségbe történő beillesztése lett volna. A német kancellár legfőbb külpolitikai szövetségeseinek az Egyesült Államokat tartotta, (amely a fent leírtak alapján egy erős nyugatnémet hadsereg létrehozásában volt érdekelt), Washington támogatásának megtartásához e katonai potenciál kialakítása is szükséges

¹¹ A Szovjetunió és a nyugati szövetségesek egyszerre tartottak attól, hogy az egységes Németország megerősödik, de azt is el akarták kerülni, hogy az egész ország az ellenfél befolyása alá kerüljön. Erre az időre a meghatározó NATO-államok és Moszkva számára is biztonságosabb volt a megosztott Németország.

volt. Adenauer számára az volt az egyik legfőbb aggodalomra okot adó feltételezett moszkvai szándék, hogy a Szovjetunió Nyugat-Németország fölött is befolyást szerez. Ennek hatékony elhárítására végső esetben – a kancellár érvelése szerint – csak az amerikai (atom)fegyver képes.

Az 1954. október 23-án aláírt párizsi szerződések megszünttették Németország nyugati részének megszállt státuszát, ezen felül biztonsági garanciákat nyújtottak Nyugat-Berlinnek.¹² A szerződések 1955. május 5-i Bundestag-beli ratifikációját követően léptek életbe, és a szuverén állammá lett NSZK négy nappal később a NATO tagjává vált.¹³ Az addig megszállóként jelenlévő nyugati csapatok továbbra is német területen maradtak, de ekkor már, mint védelmi-szövetséges erők (s ennek költsége túlnyomórészt továbbra is a bonni költségvetést terhelte).¹⁴

Az NSZK remilitarizációja (formálisan) az 1950-ben létrehozott Haza Szolgálatának Hivatala működésével vette kezdetét. A hivatal vezetője, „a szövetséges csapatok létszámnövekedésével összefüggő kérdések kancellári meghatalmazottja”, Theodor Blank (CDU) lett. Hivatalát röviden csak „Blank Hivatalnak” hívták, mely a Szövetségi Kancellária keretein belül, a bonni Ermekeil laktanyában működött. 1955. június 6-án, a „Blank Hivatalból” átkeresztelt Védelmi Minisztérium (továbbra is Blank vezetésével) folytatta az új német hadsereg szervezésével kapcsolatos munkát, amely az év végén, november 12-én¹⁵ a Bundeswehr létrehozásával ért véget.¹⁶

A háborút követő években a „német katona” fogalma a militarizmusra, a fasizmusra emlékeztette az embereket Németország határain túl és azon belül egyaránt. Még az átlag német is legalább szkeptikus volt a hadsereggel, az egyenruhával, a katonai szolgálattal kapcsolatban. Olyanokra, akiknek nem volt katonai tapasztalatuk, nem bízhatták a hadsereg vezetését. Erre a feladatra „Hitler tábornokai” közt kellett keresni a megfelelő embereket. A

¹² Ezzel együtt az NSZK-t meghívták a NATO-ba, ekkor Bonn lemondott a vegyi, biológiai és atomfegyverek (ABC-fegyverek) gyártásáról és birtoklásáról, valamint bizonyos kategóriákba tartozó haditechnikai eszközök (nehézbombázók, irányított fegyverek, pl. rakéták) rendszeresítéséről.

¹³ Azzal, hogy az ország a szövetség tagja lett, a német remilitarizáció szükségességét korábban kétségsbe vonó államok politikai és katonai vezetői is megnyugodtak. A tagság által a német politikai és katonai szándékok követhetővé (ellenőrizhetővé) váltak.

¹⁴ Az 1950-es években a megszállási és katonai állomásoztatási költség 7 milliárd márka volt. NÉMETH ISTVÁN: *A Német Szövetségi Köztársaság 1949-2009. Összegzés és dokumentumok*. Budapest, L' Harmattan Kiadó, 2010. 120.

¹⁵ Gerhard Johann David von Scharnhorst porosz tábornok (hadügyminiszter, katonai teoretikus és reformer) születésének 200. évfordulóján.

¹⁶ Az új német haderő (a létrehozásáról szóló törvény 1956. április 1-jén lépett életbe) az Egyesült Államok szervezési, logisztikai, és pénzügyi támogatásával jött létre; szerkezeti felépítése, szövetségi alkotmányos keretekbe történő integrációja amerikai mintát követett. Mindez külsőségekben is megnyilvánult, az egyenruhákat az Atlanti-óceán túloldalán tervezték, és a felszerelés nagy része is amerikai volt.

Wehrmacht egykori tagjai csak egy átvilágítás, náciitlanítás után válhattak az új nyugatnémet hadsereg tagjaivá.¹⁷ 1951-ben Adenauer, a „*Hitler tábornokaiból lesznek Konrad Adenauer tábornokai is?*” kérdésre úgy válaszolt: „*Azt hiszem, (...) a NATO nem fogadna el tőlem tizennyolc éves tábornokokot.*”¹⁸

A formálódó haderő szervezésének egyik fő jellemvonása volt az a törekvés, amely arra irányult, hogy elkerüljék egy olyan hadsereg létrehozását, amely – mint arra a német hadtörténelemben többször akadt példa, „*sőt szimptomatikusnak volt tekinthető*”¹⁹ – állam lett volna az államban.²⁰ A civil kontroll alatt működő hadseregben a tisztek nem vállalhattak politikai tisztséget (nem lehettek például képviselők), de bármelyik pártba beléphettek, illetve a párttagság bizonyos fokú elvárás volt a tisztekkel szemben. A beszámolók szerint a személyes karrier (kinevezés, előléptetés) egyszerre függtek a szakmai teljesítménytől és a politikától.²¹

1956 őszétől a hadsereg, a haditengerészet, a légierő, valamint az egészségügyi-orvosi szolgálat vezetését egy-egy felügyelőre (szemléző) bízták, akik gyakorlatilag a haderőnemi vezérkarfőnököknek feleltek meg. Ők a főfelügyelők²² (főszemléző) voltak alárendelve, aki közvetlenül a hadügyminiszternek tartozott jelentési kötelezettséggel. Az első tervek szerint

¹⁷ A folyamat mind a szovjet, mind a nyugati hatalmak által megszállt zónákban végbement. Vonatkozott minden fontos (államigazgatás, közigazgatás, oktatás stb.) állás betöltésére jelentkező személyre. A vizsgálatok alaposága az egyes zónákban eltérő volt és az eredményt is sok kritika érte.

¹⁸ Idézi: PIRITYI: 83.

¹⁹ ORMOS MÁRIA: *Németország története a 20. században. A német egységtől a német egységig*. Budapest, Rubicon-könyvek, 2008. 340. (a továbbiakban: ORMOS)

²⁰ A rendelkezésre álló irodalomban ezzel kapcsolatban gyakran találkozni a „politikamentes Wehrmacht” kifejezéssel. (Pl. a Pirtyi által idézett, Ulrich de Maiziére tábornokkal (a Bundeswehr egyik megeremtője, 1966-72 között főfelügyelője) készített interjúrészlet, amelyben Pirtyi is felhívja a figyelmet e problémával kapcsolatos eltérő véleményére. A Toliver-Constable szerzőpáros Erich Hartmann életrajza is politikamentességet említ - 215. o.) Úgy gondolom, politikamentességről a Wehrmacht irányításában, technikai értelemben beszélhetünk.

²¹ Hans-Joachim Harder kiemeli a Bundeswehr létrehozásának alapelemeit, „erényeit”: a nyugatnémet fegyveres erők nagyságát a koreai háborút követő helyzetértékelés határozta meg (s ez az erő hosszú ideig változatlan maradt). A nagyságot befolyásoló tényezők között említi a feltételezett veszélyeztetettség komolyságát, s a legfontosabbat, az alapvetően politikai meghatározottságot. A haderőt nem nemzeti haderőként, hanem egy egységes nyugati részeként, annak ellenőrzése alatt működőként tervezték meg. A Bundeswehr egésze az Adenauer-féle összpolitika része és eszköze. A hadművelleti tervezést a II. világháború – elsősorban a Vörös Hadsereg ellen vívott harcainak – elképzelései és tapasztalatai határozták meg. Harder elemzéséről bővebben: PIRITYI: 86-87.

E szempontrendszer a később „himmerodi kör”-nek nevezett tábornoki csoport munkája volt. Az emlékirat már 1950 őszén elkészült, de csak a szakbizottsági és plenáris viták, valamint belpolitikai csatározások végén vált az új haderő kialakításának „vezérfonalává”.

²² E beosztás az amerikai Egyesített Vezérkari főnöki beosztásnak felel meg.

1960-ra az új nyugatnémet hadsereg zömében (12 hónapos szolgálatát teljesítő) sorkatonákból álló, maximum félmillió, 12 hadosztályba szervezett haderő lett volna.²³ A Bundeswehrrel szemben támasztott követelmények és létszámok (a maximális létszámot a párizsi szerződések aláírását követően 3 évvel kellett volna elérni) „teljesen irreális elkötelezettséget”²⁴ jelentettek a tervezők számára. Az 1949-es törvényi tilalom nem csak az anyagi, tárgyi feltételekre (laktanyák, tanintézetek, raktárak, gyakorló- és lőterek stb.) vonatkoztak, de nem létezett honvédelmi törvény sem, amely a katonák besorozásának jogi alapjait jelenthette volna. Az erről szóló parlamenti tanácskozás közel egy évig tartott. Nem volt egyetértés a hadsereg politikai vezetése körül sem. Adenauer és Blank megelégedett volna azzal, ha a Bundeswehr a kormány ellenőrzése alatt állt volna. Véleményüket még saját párttársaik közül sem osztotta mindenki (például Franz Josef Strauss), és így volt ezzel a Bundestag többi frakciója is. Ők úgy gondolták, a hadsereg feletti ellenőrzést a parlamentnek kell gyakorolnia.²⁵ A kialakult helyzetre egy jellemző példa: az 1955 novemberében elsőként bevonult 100 szerződéses katona számára nem volt elegendő egyenruha. Az első nagyobb, szimbolikus létszámot – 10 000 főt – csak jó félévi késéssel, 1957. április 1-jén hívták be, közülük is a legtöbben szerződéses állományúak voltak.²⁶

A teljesíthetetlen feladat végül Blank miniszteri székébe került, amelyet 1956 őszétől az addigi atomügyi miniszter, Franz Josef Strauss foglalt el. Rövidesen bejelentette, hogy a létszámot 350 000-re kívánja csökkenteni. Egyrészt a mennyiségnél fontosabbnak tartotta a minőséget, másrészt a nyugatnémet gazdaságból – érvelt a miniszter – nem vonhattak ki ekkora létszámú munkaerőt. Ez a sorállományú és hivatásos katonákra egyaránt érvényes volt. Az említett gazdasági csoda közepette figyelembe kellett venni azt is, hogy sok fiatal még a versenyszféra viszonylagos, de jól fizetett bizonytalansága is jobban vonzott, mint a sok kötöttséggel járó, az anyagi megbecsülést illetően kevésbé vonzó hivatásos tiszti, vagy tiszthelyettesi pálya.²⁷

²³ LARGE, DAVID CLAY: *Partners in Defense. America, West Germany, and the Security of Europe, 1950–1968*. In: *The United States and Germany in the era of the cold war, 1945–1990. Vol. I*. Szerk. MAUCH, Christof. Cambridge, Cambridge University Press, 2004, 213.

²⁴ GÖRTEMAKER, MANFRED: *A Német Szövetségi Köztársaság története. Az alapítástól napjainkig*. Budapest, Korona Kiadó, 2003. 333. (a továbbiakban: GÖRTEMAKER 2003)

²⁵ Ehhez képest már csak részprobléma volt az új haderő elnevezése. A Bundestag szándékosan az ártatlan hangzású „szövetségi véderőt” fogadta el, szemben a szabad demokraták (FDP) által javasolt hagyományos, de súlyos történelmi múlttal rendelkező elnevezés, a „véderő” (Wehrmacht) helyett.

²⁶ GÖRTEMAKER 2003: 338.

²⁷ 1955. augusztus 1-ig közel 152 000 jelentkezési lap érkezett a Szövetségi Védelmi Minisztériumba. Ezek közül 40 613-at egykori Wehrmacht tisztek, 87 089-et egykori tiszthelyettesek

1956. július 7-én a Bundestag elfogadta a 12 hónapos általános hadkötelezettségről szóló törvényt.²⁸ A kezdeti elképzelések szerint a 80 000 fős légierőben 2500-3000 pilóta repült volna²⁹, kb. 2000 db repülőgéppel, 20 repülőosztályba szervezve.³⁰ A Bundeswehr, az amerikai elképzeléseknek megfelelően, rövid időn belül Nyugat-Európa legerősebb hadseregévé vált.

A „himmerodi kör” eredetileg 250 000 fős haderő létrehozásával számolt, amelyet nem tekintettek kötelező plafonnak. Az 1952. május 27-i, Párizsban aláírt Európai Védelmi Közösség szerződésben – amelyet két évvel később a francia nemzetgyűlés vétőzött meg – a Bundeswehr maximális létszámát 500 000 főben határozták meg. A „német védelmi hozzájárulás”, azaz a Bundeswehr ellenőrzésére a nyugati hatalmak pozitív és negatív biztosítékokat iktattak be. A szövetséges csapatok jelenléte és katonai fölénye jelentette az előbbi (a német szárazföldi csapatok létszáma nem haladhatta meg az európai NATO erők szárazföldi csapatainak 20%-át), míg a német nemzeti hadsereg, és a vezérkar létrehozásának tilalma jelentette az utóbbit.

A Bundeswehr létrehozását követően felmerülő kérdések egyike az volt, hogy rendelkezzen/rendelkezhet-e atomfegyverrel? A kérdéssel kapcsolatban hosszú vita kezdődött, amelynek során az Adenauer vezette CDU/CSU-DP kormány arról igyekezett meggyőzni az ellenzéket és a közvéleményt, hogy az NSZK területére telepített atomfegyverek nem szolgálnak nemzeti célokat, mert azokkal a NATO parancsnoksága rendelkezik. Az Egyesült Államok szava ebben a kérdésben is döntőnek bizonyult. 1958 márciusában a NATO tanácsa (elsősorban washingtoni nyomásra) elfogadta a szövetséges államok atomfegyverrel történő felszerelését. (Így kerültek amerikai nukleáris eszközök a kanadai, belga, holland, olasz, görög és török hadseregek arzenáljába. A britek által használt atomfegyverek rendszeresítése más eseményekkel vette kezdetét.) A döntés értelmében e fegyverek fölötti ellenőrzés joga az Egyesült Államoké maradt. Közvetlenül ez után, az előző évi választásokon kétharmados többséget szerző CDU/CSU-DP megszavazta a Bundestag-határozatot, amely lehetővé tette, hogy a Bundeswehrt atom- és

nyújtottak be. Közülük azonban csak kevesen voltak alkalmasak további katonai szolgálat vállalására. GÖRTEMAKER 2003: 335.

²⁸ A hadkötelezettség 1962-től 18, 1973-tól 15, 1990-től 12, 1996-tól 10 hónap lett. PIRITYI: 89.

²⁹ Ezt a számot csak megközelíteni tudták: 1960 végére 1300 kiképzett és 1000 kiképzés alatt álló pilótája volt a Luftwaffének. VETTER, BERND – VETTER, FRANK: *Die Luftwaffe 1956-2006. 50 Jahre Technik, Einheiten und Flugzeugtypen/The 50th Anniversary of the Modern German Air Force*. Erlangen, Aircraft Documentations (AirDOC), 2006. 5. (a továbbiakban: B. VETTER – F. VETTER 2006)

³⁰ 4 vadász-, 8 vadászbombázó-, 3-3 felderítő-, valamint minden időjárási körülmények között bevethető elfogó vadász és 2 szállítórepülő osztály. KROPF 2002: 15. B. VETTER – F. VETTER 2006: 2-3.

rakétafegyverekkel is ellássák.³¹ Ezek használatára – amerikai felügyelet mellett – kizárólag a mindenkori amerikai elnök adhatott engedélyt.³²

E folyamat illeszkedett az Egyesült Államok stratégiai doktrínájához. Az Eisenhower-kormányzat idején kidolgozott és 1954-től alkalmazott „tömeges megtorlás” értelmében Washington általános nukleáris fenyegetést alkalmaz a Szovjetunióval szemben, az általa megfelelőnek ítélt helyen (főként szovjet területen) és időben. Ezt váltotta fel a Kennedy-kormányzat (1961-63) „rugalmas reagálás” stratégiája, amely – elvetve a tömeges hadászati nukleáris eszközök bevetésének lehetőségét – a hagyományos erők fejlesztése mellett a kisebb hatóerejű harcászati nukleáris eszközök használatára helyezte a hangsúlyt (az atomfegyverek számának és választékának kibővítésével).

A változásról (annak okairól, a Bundeswehr atomfegyverrel történő ellátásáról) a vasfüggöny túloldalán a szovjet katonai vezetés némileg másképp gondolkodott: „[Az amerikai felügyelet mellett kiszélesített atomütőerő tervét – K.G.] elsősorban az USA és az NSZK támogatja. A sokoldalú atomerő létrehozásának fő költségeit ők vállalják magukra. /:USA 40%, NSZK 30%:/

(...) A Német Szövetségi Köztársaság teljes egészében támogatja a Pentagon tervét, de egyébként kész résztvenni bármiben.

Bármelyik változat fenyegetés a szocialista országok számára, mivel mindegyik atomfegyvert ad a Német Szövetségi Köztársaság kezébe.”³³

Az amerikai elgondolás szerint a szovjet invázió ellensúlyozására lehetséges volt a nukleáris fegyverek esetleges használata Nyugat-, vagy Közép-Európában, de nem a Szovjetunió területén. Ezért kapott fontos szerepet a Bundeswehr – és más európai NATO-szövetségesek – atomfegyverekkel történő ellátása.³⁴

³¹ Március 25-én a parlament elfogadta Strauss miniszter javaslatát, miszerint a Bundeswehr számára atom robbanófej célba juttatására képes rövid hatótávolságú rakétákat szerezzen be. Három és fél évig volt érvényes tehát a párizsi szerződésben megfogalmazott, nyugatnémet ABC-fegyverekre vonatkozó tiltás.

³² Az első atomfegyvert (harcászati atomeszközöket) az amerikai hadsereg telepítette Európába; Nagy Britanniába 1952-ben, Nyugat-Németországba 1954-ben. TAYLOR, BILL: *Royal Air Force in Germany. Since 1945*. Hinckley, Midland Publishing, 2003. 87., KRIEGER: 191.. A közepes hatótávolságú rakéták németországi telepítését 1958 elején kezdték el. ORMOS: 340.

³³ Andrej Antonovics Grecko marsallnak, a Szovjetunió honvédelmi minisztere első helyettesének, az Egyesített Fegyveres Erők (EFE) főparancsnokának, a tagállamok képviselői előtt, 1965. január 19-én, Moszkvában elmondott tájékoztatója. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) M-KS 288. 47. cs. (Kádár János levelezései) 737. öe. 8-9. lap (Az előforduló helyesírási hibákat nem javítottam ki. – K.G.)

³⁴ A stratégiák változásairól és nyugati szemszögből történő vizsgálatáról részletesen ld.: PAYNE, KEITH B. – WATSON, C. DALE: *Elrettentés a hidegháború utáni világban*. In: *A stratégia a modern korban*. BAYLIS, John – WIRTZ, James – COHEN, Eliot – GRAY, Cilin S. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2005. 205-232.

A szovjet politikai és katonai vezetők annak tudatában voltak, hogy haderejük létszámát és hagyományos fegyvereik számát illetően előnyre tettek szert a NATO-országokkal szemben. A nukleáris erőket tekintve még más volt a helyzet. Ennek ellenére Grecsko marsall 1965 elején úgy nyilatkozott: „... a NATO nem rendelkezik olyan stratégiai atomerőkkel, amelyeket a Szovjetunió erejével szembeállítana, továbbá, (...) e tömb vezetői megértették – szövetségük nem rendelkezik elegendő erővel egy atomfegyver nélkül folytatott háborúhoz a Varsói Szerződés ellen.”³⁵

Annnyit talán érdemes megjegyezni, hogy ekkor az Egyesült Államok kb. 31 500 robbanófejjel rendelkezett,³⁶ összesen nagyjából 15 000 Mt hatóerővel.³⁷ Ezzel szemben a Szovjetunió 6129³⁸ és 6300³⁹ közöttire becsült számú robbanófejjel rendelkezett. Összesített hatóerejüket illetően 4200 és 7240 Mt-ra találni adatokat.⁴⁰ Mindezen belül, a hadászati (stratégiai) fegyverekre vonatkozóan az Egyesült Államok saját területén 5055-4703, Európában 6110 robbanófejet tartott hadrendben.⁴¹ A Szovjetunió 885 és 606 közöttire becsült számú harci résszel rendelkezett 1965-ben.⁴²

Az új Luftwaffe létrehozása

A német légierő újjászületését hivatalosan 1956. szeptember 24-én ünnepelték. A fürstenfeldbrucki repülőtéren ezen a napon vehette át az első tíz, sugárhajtású gépre kiképzett (átképzett) hajózó a szárnyas pilótajelvényt.⁴³ A Luftwaffe első harci gépeit november 13-án vehette át. A 20 db Republic F-

³⁵ MNL OL, M-KS 288. 47. cs. 737. öe. 7. lap.

³⁶ COCHRAN, B. THOMAS – ARKIN, M. WILLIAM – HOENIG, M. MILTON: *Nuclear Weapons Databook. Vol. I., U.S. Nuclear Forces and Capabilities*. Cambridge, Ballinger Publishing Company, 1984. 35.

³⁷ <http://www.johnstonsarchive.net/nuclear/nucstock-1.html> (utolsó elérés: 2012. február 11.)

³⁸ <http://www.johnstonsarchive.net/nuclear/nucstock-3.html> (utolsó elérés: 2012. február 11.)

³⁹ <http://www.atomicarchive.com/Almanac/Stockpiles.shtml> (utolsó elérés: 2012. február 8.)

⁴⁰ <http://www.johnstonsarchive.net/nuclear/nucstock-3.html> (utolsó elérés: 2012. február 11.)

⁴¹ <http://www.johnstonsarchive.net/nuclear/nucstock-2.html> (utolsó elérés: 2012. február 12.)

⁴² <http://www.johnstonsarchive.net/nuclear/nucstock-5.html> (utolsó elérés: 2012. február 12.)

⁴³ B. VETTER – F. VETTER 2006: 4. Az első pilóták az Egyesült Államok légierijében (US Air Force - USAF) sajátították el az új gépek vezetéséhez szükséges ismereteket. Az 1960-ig szóló tervek feszített ütemű kiképzést tettek szükségessé. Elég sokan voltak olyan hajózók és műszakiak, akik részesei voltak a II. világháború harci eseményeinek. (Sokuk annak ellenére alkalmas volt a katonai szolgálat további folytatására, hogy nem sokkal előtte szovjet hadifogságból tértek haza.) Az ő esetükben kiképzés helyett átképzésről lehet beszélni. Velük kapcsolatban az okozott nehézséget, hogy legtöbbjük a háború óta nem, vagy keveset repült, illetve nem üzemeltetett repülőgépet, át kellett hidalni a háború vége óta eltelt időszak okozta rutinvesztést. Időnként érdekes szituációk alakultak ki: a „növendékek” közt több éves harci tapasztalattal rendelkező háborús veterán pilóták is voltak, némelyikük már a sugárhajtású Me-262-est is repülte.

84F Thunderstreaket az évek során további 430 db követte, s ezt a számot még további 108 db RF-84 F Thunerflash harcászati felderítő egészítette ki.⁴⁴

Az 1947 tavaszán az Egyesült Államok, a Truman elnök által meghirdetett doktrína, illetve a feltartóztatási politika megvalósítása során több katonai szövetséget hozott létre, illetve kétoldalú megállapodások sorát kötötte.⁴⁵ Ezek működtetésére különféle (pénzügyi, gazdasági, katonai) programokat is elindított, ilyen volt például a Kölcsönös Védelmi Segélyprogram, illetve 1954-től a Katonai Segélyprogram.⁴⁶ E programokban egyaránt szerepelhettek használt és új haditechnikai eszközök, amelyek ingyen vagy alacsony áron kerültek a kedvezményezett országok birtokába.⁴⁷ A pénzben kifejezhető árnál a politikai esetenként nagyobb lehetett. Ezeket az eszközöket kizárólag védelmi célokra, illetve az Egyesült Államokkal (vagy a katonai szövetséggel) közös feladatokra lehetett használni.⁴⁸ Hadrendből történő kivonásukat követően összegyűjtötték, egy részüket a kedvezményezett államban vagy hazaszállítás után az Egyesült Államokban megsemmisítették; gyakran egy második, esetenként harmadik országnak adták át, és az esetlegesen szükséges javítási, korszerűsítési munkák után ismét hadrendbe állították.

A program a haditechnikai eszközök átadásán kívül, azok működtetéséhez és üzemeltetéséhez szükséges szakemberek egy részének képzését is magában foglalta. A repülőket esetében a pilóták képzésébe csaknem valamennyi NATO-tagállam besegített. Ennek ellenére 1959 augusztusára a Luftwaffe

⁴⁴ Már az első 20 gép leszállításával olyan helyzet állt elő, hogy a Luftwaffénak több harci gépe volt, mint kiképzett pilótája.

⁴⁵ 1948. június 12-ig az Egyesült Államok csak háborús helyzetben lehetett tagja katonai szövetségnek. A Vandenberg-határozat szenátusi elfogadása után Washington Dél-Amerikától Európán át Ázsiáig, számos országgal kötött regionális, kollektív segítségnyújtási szerződéseket. (Csak a Truman-adminisztráció idején 41 országgal jött létre hasonló egyezmény.) Pl.: NATO (1949), ANZUS (1951), SEATO (1954), CENTO (1959); Portugáliával 1951-ben, Spanyolországgal 1953-ban, Japánnal 1954-ben jött létre megállapodás. Jugoszláviával is érvényben volt hasonló szerződés. A Kominformból 1948 nyarán történt kizárását követően Belgrád figyelme fokozatosan nyugat felé fordult. 1949 és 1955 között 598,5 millió dollár gazdasági-, és 588,5 millió dollár katonai segélyt kapott az Egyesült Államoktól. Belgrádnak e támogatásból 55 milliót, az eredeti összeg 4,63%-át kellett visszafizetnie. Az USA által nyújtott segítségen kívül jelenős összegű hitelt nyújtottak más nyugati – elsősorban brit és francia – magánbankok is. A jugoszláv példa azért érdemel említést, mert részben magyarázatul szolgál a Magyar Néphadseregnek, a szóban forgó időszakra vonatkozó, abnormálisnak tűnő fejlesztésére.

⁴⁶ Mutual Defence Assistance Program – MDAP/Military Assistance Program – MAD

⁴⁷ A Luftwaffe esetében az F/RF-84-esek használtak, az F-86-osok nagy része újként került az NSZK-ba.

⁴⁸ Az Egyesült Államok számára ez azzal az előnnyel járt, hogy e fegyverek révén kisebb-nagyobb mértékben hatással lehetett a programban résztvevő országok politikájára. Az 1960-as évek első felében Portugália F-86-osaival akarta rendezni az akkori gyarmatain fellángoló gerillaakciók következtében előállt helyzetet. Portugál-Guineából amerikai nyomásra vonta ki gépeit, míg a Mozambikba szánt alakulatok kiegészítésére a Luftwaffe állományában feleslegessé vált Sabrekből akart venni. Washington nyomására végül Bonn elállt az üzlet megkötésétől.

szervezésével, fejlesztésével kapcsolatos szinte valamennyi elképzelés kudarcot vallott. Jelentős volt a lemaradás a régi és új építésű repülőterek birtokba vételén túl, az új típusok beszerzésén át a kiképzésig. Nagy hiány mutatkozott fiatal parancsnokokból. A viszonylag nagy számban rendelkezésére álló II. világháborús veteránokra a magasabb parancsnoki szinteken volt szükség, így ők nem ellensúlyozhatták az alsóbb szinteken jelentkező hiányt.

A Bundeswehr elsősorban az Egyesült Államok haderejének mintájára jött létre (sokan annak kicsinyített másaként tekintettek rá). A Luftwaffe sürgős talpra állításában Kanada is fontos szerepet vállalt. Washington célja az volt, hogy a hirtelen nagy számú szövetségesét a lehető legrövidebb időn belül korszerű haditechnikával lássa el. Ezért az alap vadásztípusnak szánt North American F-86 Sabre típus gyártásába északi szomszédját is bevonta.⁴⁹ Az ottawai kormány saját készletből 75 db (feleslegessé nyilvánított) hazai gyártású Canadair CL-13A Sabre Mk.5-öst adományozott, és további 225 db Canadair CL-13B Sabre Mk.6-ost adott el a német légierő számára.⁵⁰ A Mk.6-os Sabre-król szóló államközi egyezmény 400 német pilóta Kanadában történő kiképzését is tartalmazta. A Kanadából érkező gépmennyiséget 88 db, Olaszországban gyártott F-86K egészítette ki.⁵¹

Kanada nem csak a Luftwafféhez került gépei és oktatói révén, hanem szárazföldi és légierőjével a Nyugat-Németországba telepített atoműtőerő létrehozásában is komoly szerepet vállalt. A RCAF/CAF⁵²F-104-esei adták a NATO Európában állomásozó 4. Harcászati Légierő (*Fourth Allied Tactical Air Force* – 4 ATAF) nukleáris ütőerejének 20%-át.⁵³ A Nyugat-

⁴⁹ A döntés másik lényeges motiváló tényezője az volt, hogy a koreai háború növekvő harci gépigényét az Egyesült Államok repülőgépipara nem volt képes kielégíteni.

⁵⁰ WACHE, SIEGFRIED: *Canadair Sabre Mk.5/Mk.6. Die Flugzeuge Der Bundeswehr Vol.48.* Buchholz, Bmvd-Verlag, 2004. 11. A Mk.5-ök csak az Oldenburgba települt 10. Repülő Fegyvernemi Iskola állományában repültek, ahol átképző, kiképző feladatkörben alkalmazták őket.

⁵¹ WACHE, SIEGFRIED – KLEIN, ANDREAS: *North American F-86K „Sabre”. The „Sabre Dog” in Luftwaffe Service/Die „Sabre Dog” im Dienste der Luftwaffe.* Erlangen, AirDOC, 2007. 8. Az Egyesült Államokban 1952-re kifejlesztették a minden időben bevethető, lokátorral felszerelt elfogó vadász változatot (F-86D). Ahhoz, hogy e típus a Washington által elegendőnek tartott mennyiségben álljon a kisebb költségvetésből gazdálkodó szövetségesek rendelkezésére, kifejlesztettek egy egyszerűsített, olcsóbb verziót (F-86K). A további célok közt szerepelt az is, hogy az európai szövetségesek hadiiparát újraélessze és megrendeléssel lássa el. Az F-86K változat alkatrészei Amerikában készültek, az összeszerelést a FIAT torinói üzemében végezték. A későbbiekben ez az intézkedés hozzájárult ahhoz, hogy néhány évvel később a nemzetközi fegyverkereskedelemben az amerikai fegyvergyártók gyakran kedvezőbb pozícióból vehették fel a versenyt az európai konkurenciával szemben.

⁵² Royal Canadian Air Force, 1968. február 28-tól Canadian Air Force.

⁵³ CLEARWATER, JOHN: *Canadian Nuclear Weapons. The Untold Story of Canada's Cold War Arsenal.* Toronto - Oxford, Dundurn Press, 1998. 120. A kanadain kívül az egységhez tartozott a Luftwaffe két, délnémet repülő hadosztálya, valamint az Egyesült Államok Európában állomásozó

Németországban állomásozó kanadai 1. Repülő hadosztály Starfighterei 1964. július 1-től 1971. december 31-ig láttak el állandó (24 órás) nukleáris készséget.⁵⁴ 1967 tavaszáig 6 repülőszázad alkotta a csapásmérő erőt, majd a csökkentést követően 4, egyenként 18 gépes század maradt. A SACEUR⁵⁵ nukleáris támadási terveinek megfelelően mind a 4 század 2-2 géppel biztosította a 24 órás nukleáris készséget.⁵⁶ Az évek során a kanadai gépekhez 3 atombombatípust rendszeresítettek, amelyeknek már szabályozni lehetett a rombolóerejét.⁵⁷ Azokon a bázisokon (például repülőtereken), ahol nem amerikai csapatok állomásoztak és az alakulat feladatai között atomeszközök célba juttatása is szerepelt, volt egy-egy viszonylag kis létszámú amerikai alakulat, amely a nukleáris harceszközök tárolását, karbantartását, őrzés-védelmét látta el. Ezekről az egységekről kapta meg a szövetséges (jelen esetben a kanadai és a nyugatnémet) állam hajózó és műszaki személyzete a fegyver kezeléséhez szükséges kódokat.⁵⁸

A Brit Királyi Haditengerészet oktatóira hárult a feladat, hogy a német haditengerészeti repülők (Marineflieger) kiképzését elindítsák. Az NSZK tengerpartjainak védelmét a London által felajánlott gépekkel kezdték meg. A kanadaiakhoz hasonlóan, természetesen, a brit pilóták is kaptak atomeszközökkel kapcsolatos feladatokat. 1959 ősztől, 30 éven át, 4 repülőszázad adott 24 órás, nukleáris készséget.

Az európai NATO erők (köztük a kontinensen állomásozó két észak-amerikai haderő) képességeit illetően a szovjet vezetés úgy látta, hogy azok „... jelentős, jól képzett erők, amelyek atomfegyverrel és más korszerű technikával rendelkeznek. A NATO csapatok értékelése során elsősorban nukleáris erejükből kell kiindulni.”⁵⁹

repülőinek 13. és 17. légierije. Az északnémet repülők, valamint a belga, holland és az NSZK-ban állomásozó brit repülőerők a 2. Harcászati Légierőt alkották. (a továbbiakban: CLEARWATER 1998)

⁵⁴ CLEARWATER 1998: 92., 152.

⁵⁵ Supreme Allied Commander Europe.

⁵⁶ Az ottawai katonai vezetés az F-104-re elsősorban, mint feladatát kis magasságon végrehajtani képes nukleáris hordozóeszköze tekintett. Ennek megfelelően 1970-ig a Nyugat-Németországban állomásozó juharleveles gépek csak atomfegyver célba juttatására voltak alkalmasak, és csak ez után lehetett őket hagyományos eszközökkel használni. A kanadai katonai vezetés sem osztott meg minden rendelkezésére álló információt a politikai vezetőkkel (főként nem az otthoni közvéleménnyel), illetve igyekeztek kibélelni a gépeik által célba juttatható bombák romboló képességét. Valószínű, hogy még a hadosztály legfelső vezetése sem volt teljesen tisztában a gondjaira bízott bombák hatóerejével (CLEARWATER 1998: 102). (Paul Hellyer kanadai nemzetvédelmi minisztert 1963 nyarán, tábornokai úgy tájékoztatták, hogy a 20 kT-s bomba „relatív kis hatóerejű” fegyver. Nagyjából ekkora erő pusztította el Hirosimát és Nagaszakit.)

⁵⁷ A „legkisebb” rombolóerő 5 kt, a legnagyobb 1,45 Mt volt (CLEARWATER 1998: 92).

⁵⁸ CLEARWATER 1998: 123.

⁵⁹ MNL OL, M-KS 288. 47. cs. 737. öe. 9. lap.

A Starfighter Nyugat-Németország fölött

1958 októberében a bonni Védelmi Minisztérium bejelentette, a közel egy éves kiválasztási procedúra végén a Lockheed Aircraft Corporation F-104G Starfighter típusú repülőgépét választják a Luftwaffe (s ezen belül a Marineflieger) harci gépeinek jövőbeli váltótípusaként.⁶⁰ A beszerzést a Bundestag november 6-án szavazta meg. Ezzel egy időben a Lockheed és a gép gyártásában közreműködő más cégek a nyugatnémet médiában széleskörű kampányba kezdtek, hogy népszerűsítsék (a közvélemény számára elfogadhatóbbá tegyék) a nagy értékű beszerzést.⁶¹

A döntést a hadseregben nem mindenhol fogadták pozitívan. A haditengerészet sokkal inkább egy (kéthajtóműves, túlélési esélyeit tekintve jobb) brit típust részesített volna előnyben, de a Védelmi Minisztérium úgy döntött, hogy a haditengerészet is (egyhajtóműves) Starfightereket kap. A Minisztérium szerette volna a lehető legrövidebb időn belül végrehajtani a típusváltást (az 1960-ra vonatkozó keretszámok továbbra is érvényesek voltak) és hogy elkerüljék a „soktípusos” légierő által jelentett problémát, szerették volna a legkevesebb, lehetőleg egy harci géptípus beszerzésével megoldani a kérdést.⁶²

Nehezítette a helyzetet, hogy a Starfighterrel (az ismert szűkös határidővel) a légierő és a haditengerészet harci gép-állományának (vadászok, vadászbombázók, felderítők) teljes cseréjét akarták megoldani. A Starfighter bizonyos szempontból még a gyártó előtt is ismeretlen volt. A típus hazai (amerikai) rendszeresítése alacsony számban történt⁶³ és az időközben

⁶⁰ Eredetileg a német légierő számára az Amerikában kipróbált F-104 nem felelt meg. A Luftwaffe igényei közt a hagyományos és nukleáris fegyverek bevezethetőségét, valamint a minden időjárási körülmények közötti alkalmazás lehetőségét is megfogalmazta. Ezért a Lockheednak az alaptípust át kellett alakítania, illetve tovább kellett fejlesztenie. Erre utal a típusmegjelölésben a G (Germany) betű. 1963 és 1967 között 537 kisebb-nagyobb konstrukciós változtatást hajtottak végre a Starfighteren, amelyet a legyártott példányokon utólag, a gyártás alatt lévőkön folyamatosan vezettek be; a típus 1991-es kivonásig e szám 1498-ra nőtt. (LANG, GERHARD: *Lockheed F-104 Starfighter. The F-104 G with the Fighter-Bomber Units. Part 1/Die F-104 G bei den Jagdbombergeschwadern. Teil 1.* Erlangen, AirDOC, 2006. 31.) A napjainkban (jóval kisebb mennyiségben) gyártott gépeken is akár több száz ponton lehet kisebb-nagyobb eltérés az első és az utolsóként elkészült darabok között.

⁶¹ Ehhez hasonlót tapasztalhatott meg a magyar közönség is a SAAB JAS-39 Gripenek 2008. januári beszerzése előtt.

⁶² A változatos típuspaletta fenntartása egyebek közt a hajózó és műszaki állomány kiképzési idejének növekedését, nagyobb raktárkészlet fenntartásának szükségességét vonta volna maga után, illetve általában bonyolultabb lett volna fenntartani a légierő repülőeszközeinek hadrafoghatóságát.

⁶³ Az 1950-es évek második felében az amerikai légierő igényei megváltoztak. Az USAF kizárólag a szárazföldről alkalmazható vadászváltozat iránt érdeklődött. Mire a gép a tervezés megkezdésétől a prototípus stádiumig, szinte rekordidő (1951. október - 1954. március) alatt eljutott,

felmerülő (washingtoni óhaj szerinti) német igényeknek megfelelően át kellett alakítani.⁶⁴

Ezalatt – egyes vélemények szerint a német típusváltástól nem függetlenül – a belga és a holland kormány is az F-104-esek rendszeresítése mellett döntött. Ennek hatására Strauss védelmi miniszter (a Lockheed támogatásával) a gépek multinacionális gyártására tett javaslatot, amely a két országban kedvező fogadtatásra talált. Az erről szóló megállapodást 1960 tavaszán írták alá, amelyhez rövidesen Olaszország is csatlakozott. (E döntéssorozatban talán szerepet játszott az is, hogy ebben az időben, a Szovjetunióban már repült a MiG Kísérleti Konstruktív Iroda új gépe. A MiG-21-est a Szovjetunió frontrepülői, a honi légvédelem és a Varsói Szerződés alap vadásztípusának szánták. Ezért a NATO országoknak viszonylag rövid idő alatt, nagyszámú, igen magas technikai színvonalat képviselő repülőgép gyártására kellett felkészülni, s ezt csak a gyártási kapacitás kibővítésével lehetett biztosítani.) A gyártásban és a gépek további üzemeltetéséhez nélkülözhetetlen ipari háttérének biztosításában a legjelentősebb, nagy múltú nyugat-európai repülőgépgyárak vettek részt.⁶⁵

Az első német Starfighter pilóták kiképzése (átképzése) a Lockheed Palmdaleben indított tanfolyamán, 1960 februárjában kezdődött.⁶⁶ Az első németországi alakulat, amely 1960 májusában kapta meg az új gépeket, ezúttal is a 10. Repülő Fegyvernemi Iskola volt, amely ekkor már Nörvenichbe települt.⁶⁷ Az első alakulat, amely napsaktól és időjárási körülményektől függetlenül képes volt (akár atomfegyverrel végrehajtott) harcfelelő ellátására, az ugyancsak Nörvenichbe települő 31. vadászbombázó ezred volt. A készülségi szolgálatot 1962. július 20-án kezdték meg. Erre az

elsősorban a viszonylag kis hatótávolság, valamint a légiharc-fegyverzet kis mennyisége miatt, már nem felelt meg az USAF követelményeinek. A Légierő és a Nemzeti Gárda összesen 296 gépet használt. Ebbe a számba már a prototípusok és a nullszéria gépei is beletartoznak. UPTON, JIM: *Lockheed F-104 Starfighter*. North Branch, Specialty Press Publishers and Wholesalers, 2003. 74.

⁶⁴ A típus első példányait 1958. február 20-án állították hadrendbe a Taktikai Légiparancsnokság 83. Elfogó vadászrepülő Századnál, a San Franciscóhoz közeli Hamilton Field légibázison. BOWMAN, MARTIN W. – VOGELSSANG, MATTHIAS: *Lockheed F-104 Starfighter*. Ramsbury, Marlborough, Crowood Press, 2000. 39. (a továbbiakban: BOWMAN – VOGELSSANG 2000)

⁶⁵ NSZK: Dornier, Focke-Wulf, Hamburger Flugzeugbau, Heinkel, Messerschmitt, Siebel, Weserflug; Hollandia: Aviolanda, Fokker; Belgium: Avions Fairey, SABCA; Olaszország: FIAT, Macchi, Piaggio, SACA és a SIAI-Marchetti. A németországi gyártás 1960. december 1-jén vette kezdetét KROPF 2002: 19.

⁶⁶ A csoport parancsnoka a II. világháború harmadik legeredményesebb vadászpilótája (275 légi győzelem), Günther Rall alezredes volt. BOWMAN – VOGELSSANG 2000: 59-60.

⁶⁷ Az első kiképzési repülések 1960 szeptemberében kezdődtek.

időpontra a Luftwaffe 8 Starfighterében már öt pilóta veszítette életét, hatan sikeresen katapultáltak.⁶⁸

Amit a magyar olvasók a Starfighterről megtudhattak⁶⁹

1966. január 8.⁷⁰

„Atomfegyverek Nyugat-Németországban - Kap-e Nyugat-Németország atomfegyvert? Növelik-e a NATO nukleáris potenciálját? Hajlandók-e az Észak-atlanti Szövetség tagállamai növelni hagyományos fegyverzetű hadseregük létszámát? E kérdések körül hónapok óta folynak a viták az Atlanti-óceán mindkét partján, miniszteri találkozók és végeláthatatlan szakértői konferenciák követték egymást, a vita még mindig folyik.

De amíg a politikusok és diplomaták vitatkoznak, a katonák cselekszenek is. Tavaly november 27-én McNamara amerikai hadügyminiszter bejelentette, hogy az Egyesült Államok európai atomfegyverkészletét ötezer robbanófejről hatezerre növelik. Vajon hová kerülnek ezek a tömegpusztító eszközök, hol raktározzák ezeket, ki kezeli, kit képeznek ki a fegyverek bevetésére? A Spiegel című nyugatnémet folyóirat legutóbbi számaiban, több cikkben is e minden európai izgató kérdésekre ad választ, sőt helyszíni tudósítást – 'valahonnan Nyugat-Németországból'.

Starfighter vaskereszttel

Az F-104 G Starfighter típusú bombázógép hordfelületén és törzsén a vaskereszt csillog. A zöld és fekete álcázó festékekkel színezett repülőgép betonra mázolt sárga négyszögben áll. Mindez egy hangár ajtója mögött látható, párhuzamos kifutópályák végében, a szövetségi légierő X. támaszpontján, lehet, hogy a holland határ mentén, esetleg a hannoveri síkságon vagy talán közvetlenül a Német Demokratikus Köztársaság határán?

A hangár nyitott kapujában két őrbódé áll, az egyikben egy amerikai őrmester, a másikban egy nyugatnémet altiszt. Mindkettőjük automata

⁶⁸ A megsemmisült gépek közül 7 kétüléses gyakorló változat (a fegyvernemi iskola gépei), a halott pilóták egyike egy amerikai oktató, Jon Speer százados volt KROPF 2002: 165. A legnagyobb arányú veszteség a készségi szolgálat F-104-el történő átvétele alkalmából, a növényi repülőtéren megrendezni tervezett nyílt nap főpróbáján (július 19-én) történt. A gyakorlás során egy négygépes kötelék zuhant le. (A repülőbemutatóval a légierő vezetői egyben az F-104-es képességeit is demonstrálni szerették volna.)

⁶⁹ Az alábbiakban az újságcikkeket szó szerint, az esetleges helyesírási hibákkal idézem.

⁷⁰ H.: *Atomfegyverek Nyugat-Németországban*. In: *Népszabadság*. XXIV. (1966. január 8.) 6. sz. 6.

karabélyá csőre van töltve, lábuk előtt különlegesen idomított farkaskutyák. A hangárt szögesdrót kerítés veszi körül, a kerítésnek a kifutópályákra nyíló kapui csak különleges kulcsok segítségével nyithatók.

Amire nincs válasz

A bombázógép szárnyain szivarra emlékeztető tárolók: ezek a bevetéshez szükséges póttüzemanyag tartályai, a gép törzse alatt pedig egy karcsú, hosszú ezüstösen csillogó test, négy kampóra függesztett atombomba. E bombák mindegyike ahhoz az ötezerhez tartozik, amelyet McNamara most kevesell és hatezerre kíván felemelni.

A vita tehát folyik, kapjon-e Nyugat-Németország atombombákat. A halált hozó ezüst szivarok viszont már ott csüggnek a vaskeresztes repülőgépek törzsén. A pilóták és parancsnokaik német tisztek, a döntő pillanatban ők ülnek a gépek botkormányai mögé, cselekvésüket csak az korlátozza, hogy magasabb szinten a döntés joga ma még amerikai kézben van, és ha egy német pilóta úgy közelít saját gépéhez, hogy nem tudja az amerikaiak által kiadott jelszót, akkor a két ór közül az egyik – az amerikai azonnal tüzel.

Hirosima – szorozva öttel

Ezt hívják biztosítéknak. Arra nincs válasz, hogy mit történik akkor, ha a német pilóta jön és a német őrmester tüzel, tehát nincs amerikai, aki megakadályozná a startot.

A nyugatnémet légierők két brigádja van közvetlenül NATO parancsnokság alatt, s a két brigádból a nap minden órájában hat-hat F-104-es riadókészültségben van, előmelegített műszerekkel, készen arra, hogy elinduljon Lengyelország, a Szovjetunió területe fölé. Riadó esetén még 30 vaskeresztes gép emelkedhet a magasba, s indulhat el keleti irányba. Minden pilóta fejből tud minden szükséges tennivalót, a legalább három előre meghatározott célpont megközelítéséhez. A kiképzésnek ezt a részét veszik a legkomolyabban: 40 órán át tanulják célpontjaik földrajzi koordinátáit, az útvonalukon követendő irányt, a repülési magasságot, a domborzati adatokat és így tovább. Ha tehát elindultak, a többé esetleg az időközben megsemmisülő támaszpontjukról nem kapnak utasítást, útjukat akkor is folytatni tudják.

A bombák robbanóereje titkosan kezelt adat. Szakértők véleménye szerint azonban minden nyugatnémet atombombázó egy olyan robbanószerkezetet visz magával, amely öt Hirosima-típusú bombának felel meg.

A mélyben aknazár

A nyugatnémet atombombázók mindennap gyakorló repülésre indulnak, eközben azonban nemcsak ők veszélyeztetik Európa békéjét. Alattuk a nyugatnémet táj sem sokkal békésebb, különösen az NDK határai közelében. Néhány héttel ezelőtt, hosszas vita után megkezdték az észak-déli határvonal mentén az atomaknazár telepítését, amelyet éppen egy esztendővel ezelőtt Trettner tábornok, a Bundeswehr főfelügyelője javasolt. Az ötlet 1964 őszén felháborodást váltott ki a legtöbb NATO-országban is. Ezért – látszatra – levették a napirendről. Amit azonban Trettner, a NATO kereteiben akart megvaszlósítani, azt most az amerikaiak, a többi NATO-szövetséges kikapcsolásával, és csak a nyugatnémetekkel együttműködve, megvalósítják. Ez persze nem jelenti azt, hogy az amerikai-nyugatnémet közös vállalkozás a NATO stratégiai elképzelései ellenére, vagy éppenséggel a NATO megkerülésével valósul meg. A Trettner-terv kivitelezője ugyanis Lemnitzer amerikai tábornok, aki egy személyben NATO-főparancsnok, és az Európában állomásozó amerikai erők parancsnoka.

Egy évvel ezelőtt az ügyész még vádat emelt a Frankfurter Allgemeine Zeitung katonai szakértője ellen, a Trettner-terv szellőztetéséért, a hadügyminisztérium pedig kijelentette, hogy atomaknazár nincs és nem is lesz. Most, 1966 januárjában az NSZK keleti vidékein, országutakon és hidak tövében, harckocsik számára járható völgyekben és vasúti pályatesteken helyükre illesztették azokat az aknatetőket, amelyek nem telefonkábeleket és nem csatornákat, nem városi csővezetéseket, vagy óvóhelyeket takarnak, hanem nukleáris tölteteket, amelyek - egyebek között – tízmillió nyugatnémet állampolgár életét is veszélyeztetik.”⁷¹

***1966. január 22.*⁷²**

„Újabb katonai repülőszerencsétlenség történt az NSZK-ban: lezuhant a hadsereg egyik Starfighter mintájú vadászbombázója. A pilóta életét veszítette. Egy év alatt e típusból ez a huszonhetedik lezuhant gép.”

⁷¹ Az atomaknazárat a szovjet főparancsnok a civilek számára talán nehezen érthető, sajátos dimenzióban értelmezte: „... Nemrégén nyilvánosságra hozták az atomaknazár elgondolását. Ez nem új dolog. 1958-ban egy ilyen tervet már előterjesztettek. Már 1963-ban e célra 600 db. atomrobbanó-töltettel rendelkeztek, amelyeket az összes gyakorlatokon és manővereken alkalmaztak. Az egyes robbanótöltetek ereje – néhány kilo-tonna. Ilyen atomaknazár nem jelent leküzdhetetlen akadályt, azonban komoly veszélyt rejt magában, mivel békés lakosok nagy tömegeit semmisítheti meg, azonkívül egy ilyen terv előterjesztése már maga is provokációt jelent irányunkban.” (MNL OL, M-KS 288. 47. cs. 737. öe. 8. lap.)

⁷² SZ.N. In: Népszabadság XXIV. (1966. január 22.) 18. sz. 3.

1966. január 30.⁷³

„Az új géptípus bevezetése óta (1961) a Bundeswehr légierijének 45 Starfighter gépe zuhant le: 1961-ben kettő, 1962-ben hét, 1964-ben kilenc, 1965-ben 26 (ez a legmagasabb arány a Starfighterrel rendelkező NATO-országok között), s már 1966-ban is megtörtént az első katasztrófa. Az 1965-ben lezuhant 26 gép pilótái közül tizenöten lelték halálukat a zuhanás következtében. Az anyagi kár: gépenként hatmillió márka. Ennyibe kerül egyetlen Starfighter.

Ezek a tények, amelyek a Starfightert az 'özvegycsináló' és a 'halálmadár' elnevezésre érdemesítették.

A Starfighter-ügyből – a bonni hadügyi szakemberek minden igyekvése ellenére – közbotrány lett. A szociáldemokraták nyilvános parlamenti vitát követelnek. Elvégre az NSZK adófizető polgárainak legalább nyolcmilliárd márkájukba került az utóbbi években a Bundeswehr legdrágább fegyvernemének létrehozása. Egyelőre azonban csak a hadügyi bizottságban vizsgálják a Starfighterrek lezuhanásának körülményeit. Azt máris hivatalosan közölték a bonni hadügyminisztériumban: nem igaz, hogy a Starfighter-katasztrófák oka döntően az emberi szervezet, vagyis a pilóta szervezetének csődje. E bejelentés kényszerű színvallás. Ma már ugyanis tarthatatlanok azok az érvek, amelyekkel kizárólag a Starfighter pilótáira igyekeztek hárítani a felelősséget: arra, hogy szervezetük egy adott pillanatban felmondta a szolgálatot, és ezért tulajdonképpen csupán tragikus véletlenekről van szó.

Az ügy lényegéről szólva meg kell jegyezni, hogy az amerikai cégről megrendelt Starfighter géphez bonni légistratégák és házi konstruktőrök külön kívánságlistát mellékeltek. Az abban foglalt s általuk „apró változtatásoknak” nevezett kívánságok valójában lényegbevágó konstrukciós átalakításoknak bizonyultak, amelyek eddig mintegy 750 millió márkával drágították meg a Bundeswehr újrafegyverzését. Ennél lényegesebb tényező azonban, hogy a repülőgép, amelyet a Bundeswehr tulajdonképpen protoípusként – tehát kellő kipróbálás, megbízható műszaki ellenőrzés tapasztalatai nélkül – azonnal használni kezdett, alapvetően különbözik az eredetileg megrendelt Starfighter gépektől. Az eredetileg megrendelt gép csupán vadásztípus volt, a módosított nyugatnémet változatnak azonban többféle célt, mindenekelőtt atombombák célba juttatását kellett szolgálnia. Ebben rejlik a Starfighter-botrány gyökere. Négy évvel azután, hogy az NSZK légerői megkapták az első Starfightert, ilyen módon lassan láthatóvá válnak az igazi okok és összefüggések. A

⁷³ TERÉNYI ÉVA: *A halálmadár neve: Starfighter*. In: *Népszabadság* XXIV. (1966, január 30.) 26. sz. 5.

katasztrófális következményekkel járó Starfighter-program rendkívül erőltetett és túlméretezett megvalósítása ugyanis nem más, mint az atomfegyver közvetlen birtoklására törő nyugatnémet vezérkar igazi szándékainak leleplező bizonyítéka.”

1966. február 12.⁷⁴

„A bonni hadügyminisztérium jelentése szerint [február 11-én – K.G.] pénteken a Bundeswehr légierőjének újabb Starfighter típusú repülőgépe zuhant le. Egy év alatt ez immár a 29. Starfighter-gép, amely szerencsétlenül járt. A pilótát kórházba szállították.”

1966. február 13.⁷⁵

„Ismét két Starfighter-vadászbombázóval történt szerencsétlenség ezen a héten Nyugat-Németországban. Egy év alatt 29 Starfighter-repülőgép zuhant le.”

1966. március 12.⁷⁶

„A Bundeswehrnek ismét lezuhant egy Starfighter típusú repülőgépe. A nyugatnémet-francia határ közelében történt szerencsétlenség a harmincharmadik volt ezzel a géptípussal. A pilóta életét veszítette.”

1966. március 22.⁷⁷

„A nyugatnémet légierő egy Starfighter típusú vadászbombázó gépe [március 21-én – K.G.] hétfőn Gerolsbachnál (Felső-Bajorország) lezuhant. A múlt év eleje óta ez a 34. szerencsétlenül járt Starfighter-gép. A gépek szerencsétlenségsorozatát csütörtökön tárgyalja a Bundestag.”

1966. március 27.⁷⁸

„Viharos és botrányos jelenetekben bővelkedett a Bundestag Starfighter-vitája. Eredménye annál soványabb. Már a vita kezdetére annyi gyűlékony

⁷⁴ SZ.N. In: *Népszabadság* XXIV. (1966. február 12.) 36. sz. 2.

⁷⁵ SZ.N. In: *Népszabadság* XXIV. (1966. február 13.) 37. sz. 4.

⁷⁶ SZ.N. In: *Népszabadság* XXIV. (1966. március 12.) 60. sz. 2.

⁷⁷ SZ.N. In: *Népszabadság* XXIV. (1966. március 22.) 68. sz. 2.

⁷⁸ TERÉNYI ÉVA: *A Starfighter-vita a Bundestagban*. In: *Népszabadság* XXIV. (1966. március 27.) 73. sz. 2.

anyag halmozódott fel, hogy a szenvedélyek kirobbanása senkit sem lephetett meg. A Bundestag vitája előtti napon ugyanis újabb két Starfighter zuhant le, s ezzel a Bundeswehr légierije kétségtelenül a NATO-n belüli leggyászosabb statisztikával szolgálhat: 1961 óta a Bundeswehr 51 gépe zuhant le. Ebből 33 az utóbbi tizenöt hónapban és e katasztrófák során 17 fiatal pilóta vesztette életét. Az özvegyek közül jó néhányon ott ültek tegnap a bonni parlament hallgatóinak sorában. Az ő jelenlétükben különösen cinikusnak hatottak Kai-Uwe von Hassel hadügyminiszternek ama szavai, amelyekkel kijelentette: 'Keserű tény, de való, hogy mind a civil, mind a katonai légi forgalomban a balesetek elkerülhetetlenek, és a világ bármely légierijének már békében számolnia kell egy bizonyos veszteségszázalékkal. Egyébként technikailag minél tökéletesebb gépről van szó, annál nagyobb a rizikó is. Éppen ezért a jövőre nézve sem lehet garantálni, hogy nem lesznek ilyen balesetek, csupán azt, hogy ismét mérséklődni fognak ...'⁷⁹

A hadügyminiszter szavait több alkalommal szakították félbe tumultuózus jelenetek és közbekiáltások. Helmut Schmidt, az SPD képviselője egyebek közt megkérdezte a minisztertől: tulajdonképpen minek kell még történnie ahhoz, hogy a miniszter mégis nyugtalanná váljék? A szociáldemokraták interpellációjában egyébként rendkívül élesen és egyértelműen Von Hassel hadügyminisztert és elődjét Strausst tették politikailag felelőssé a Starfighter-ügyben kialakult helyzetért, és azt követelték a minisztertől, hogy levonva az ügy konzekvenciáit, mondjon le tisztségéről. Nyilvánvaló – fejtették ki a képviselők -, hogy a Starfighter-gépek különösen az utóbbi időben történt sorozatos lezuhanásának okai a légierővel szemben támasztott irreális követelmények. A hadügyminiszter a parlament legutóbbi Starfighter-vitájában ráadásul hamis adatokat szolgáltatott a tényleges helyzetről.

A vita feltárta, hogy a Starfighter-gépek sorozatos katasztrófáinak oka valójában nem más, mint a Bundeswehr erőltetett ütemű újrafegyverzése. A sok szócséplésnek egyébként nagyobb volt a füstje, mint a lángja. Ahogy a Die Welt megállapítja; sok mindenről volt szó a Bundestagban, de „arra a kérdésre, miként kell megakadályozni, hogy holnap vagy a jövő héten ne zuhanjon le egy pilóta – hiányzik a válasz’.”

⁷⁹ A hadügyminiszter mindezeket túl megjegyezte, annyira bízik a Starfighterekben, hogy nem hezitál azon, engedje-e egyetlen fiát F-104-en repülni. Hassel 1970-ben már a bonni parlament elnöke volt, amikor a 29 éves Hans-Joachim von Hassel flotta főhadnagy, a 2. Haditengerészeti Repülőezred (Eggebek) pilótájaként március 10-én, az Északi-tenger fölött végrehajtott 75 perces rutinfeladat végén, a repülőtérré visszatérőben elvesztette térbeli tájékozódó képességét és Ochtrup közelében az erdőbe zuhant 21+28-as oldalszámú, felderítő változatú Starfighterével. A 117. megsemmisült Starfighterben ötvenhediként lelte halálát. (ld. az 1970. március 11-i tudósítást.)

1966. május 12.⁸⁰

„Ismét lezuhant két nyugatnémet Starfighter - Újabb két Starfighter repülőgép lezuhanása ismét ráterelte a közvélemény figyelmét a Starfighter-ügyre. Kedden [május 10-én – K.G.] a nyugatnémet haditengerészet két Starfighter típusú repülőgépe a holland partok előtt gyakorlatozva összeütközött és a tengerbe zuhant.

A tengerbe zuhant pilóták megmentésére indított akció eredménytelen maradt. Ezzel a Bundeswehr 1961 őszétől kezdve összesen 54 Starfighter típusú repülőgépet veszített, s a szerencsétlenség során 30 repülő veszítette életét.”

1966. július 19.⁸¹

„Helgoland szigete közelében ismét a tengerbe zuhant egy Starfighter-típusú nyugatnémet harci repülőgép. A tengerben kutatnak a pilóta után, aki katapult-berendezéssel, ülésével együtt kilőtte magát a gépből, amikor az zuhanni kezdett.”

1966. szeptember 17.⁸²

„Egy nyugatnémet Starfighter vadászbombázó, amelyen az Egyesült Államok területén nyugatnémet pilótákat képeznek ki, felszállás közben darabokra tört. A pilóta megmenekült.”

1966. szeptember 18.⁸³

„Lezuhant a 63. Starfighter. A bonni hadügyminisztérium bejelentette, hogy az Arizona állambeli Fort Luke légi támaszpont közelében [szeptember 17-én – K.G.] pénteken is lezuhant egy Starfighter típusú vadászgép. Ez volt a Starfighterok második szerencsétlensége amerikai földön két napon belül: csütörtökön, szintén a Fort Luke-i támaszponton, lezuhant egy Starfighter típusú gyakorló repülőgép. A pilótanövendék sértetlen maradt.

A pénteki katasztrófa során a Starfightert amerikai kiképző pilóta vezette. Sikerült kiugrania, de földre érkezésekor súlyosan megsebesült, és kórházba szállították.

⁸⁰ SZ.N. In: Népszabadság XXIV. (1966. május 12.) 111. sz. 2.

⁸¹ SZ.N. In: Népszabadság XXIV. (1966. július 19.) 169. sz. 2.

⁸² SZ.N. In: Népszabadság XXIV. (1966. szeptember 17.) 220. sz. 4.

⁸³ SZ.N. In: Népszabadság XXIV. (1966. szeptember 18.) 221. sz. 2.

Ez utóbbi volt a Starfighterek fekete szériájában a 63. szerencsétlenség.”

1967. május 23.⁸⁴

„Lezuhant a nyugatnémet légierő egy újabb Strfighter-típusú repülőgépe, a 70. azóta, hogy a Luftwaffe 1961-ben bevezette ezt az amerikai géptípust. A hétfői [május 22-i – K.G.] szerencsétlenség emberéleletet nem követelt, a pilóta időben kiugrott a zuhanó gépből.”

1967. június 9.⁸⁵

„Ingolstadt mellett csütörtökön [június 8-án – K.G.] lezuhant a Bundeswehr egy Starfighter típusú szuperszónikus vadászgépe. 1961 óta ez a 72. Starfighter, amely lezuhant.”

1967. október 14.⁸⁶

„Pénteken [október 13-án – K.G.] lezuhant a nyugat-németországi Wesseling közelében egy Starfighter F-104-es típusú vadászbombázó. A Bundeswehr ezzel 73. ilyen típusú bombázóját veszítette el. A pilóta megmenekült.”

1967. október 27.⁸⁷

„Arizonában szerdán [október 25-én – K.G.] lezuhant a nyugatnémet légierő két Starfighter típusú vadászgépe. A két gép pusztulásával már 75-re emelkedett a lezuhant nyugatnémet Starfighterek száma.”

1967. december 9.⁸⁸

„A nyugat-németországi Lingen környékén csütörtökön [december 7-én – K.G.] ismét lezuhant egy Starfighter repülőgép.⁸⁹ 1961 vége óta az NSZK-ban összesen 76 ilyen repülőgép zuhant le. A katasztrófáknál 38 pilóta veszítette életét.”

⁸⁴ SZ.N. In: *Népszabadság* XXV. (1967. május 23.) 119. sz. 2.

⁸⁵ SZ.N. In: *Népszabadság* XXV. (1967. június 9.) 134. sz. 2.

⁸⁶ SZ.N. In: *Népszabadság* XXV. (1967. október 14.) 243. sz. 2.

⁸⁷ SZ.N. In: *Népszabadság* XXV. (1967. október 27.) 254. sz. 2.

⁸⁸ SZ.N. In: *Népszabadság* XXV. (1967. december 9.) 291. sz. 2.

⁸⁹ A gép egy kétüléses, oktató-kiképző TF-104-es volt, mindkét pilótája életét veszítette.

1968. június 13.⁹⁰

„Lezuhant a nyugatnémet légierő 83. Starfighter típusú repülőgépe. A gép pilótája életét vesztette.”

1968. augusztus 4.⁹¹

„Arizonában pénteken [augusztus 2-án – K.G.] lezuhant a nyugatnémet légierő 85. Starfighter típusú repülőgépe. A szerencsétlenül járt pilóta kiképzésen vett részt az Egyesült Államokban. Ez volt a 43. eset, hogy Starfighter-gép lezuhanásakor a pilóta meghalt.”

1968. szeptember 26.⁹²

„A nyugat-németországi Leerhabe közelében kedd [szeptember 24-én – K.G.] este lezuhant a Bundeswehr újabb Starfighter típusú repülőgépe. A keddi napon ez már a második ilyen szerencsétlenség volt. Eddig összesen 90 Starfighter zuhant le.”⁹³

1969. szeptember 17.⁹⁴

„A nyugatnémet légierő kedd [szeptember 16-án – K.G.] hajnalban elvesztette a 99. Starfighter típusú harci repülőgépét. A gép az északnémet Emden városka közelében zuhant le; a rendőrség és a katonaság hosszas keresés után megtalálta a pilóta holttestét.”

1970. február 7.⁹⁵

„Lezuhant a nyugatnémet Bundeswehr 116. Starfighter gépe az Egyesült Államok Arizona államában. A pilóta időben katapultált, így csak a lábát törte.”

1970. március 11.⁹⁶

⁹⁰ SZ.N. In: *Népszabadság* XXVI. (1968. június 13.) 137. sz. 2.

⁹¹ SZ.N. In: *Népszabadság* XXVI. (1968. augusztus 4.) 182. sz. 2.

⁹² SZ.N. In: *Népszabadság* XXVI. (1968. szeptember 26.) 226. sz. 2.

⁹³ Kropf közlése szerint a baleset nem repülés közben, hanem az egyik gép földi hajtóműpróbája közben keletkezett, és a másik gépre áterjedt tűz miatt következett be.

⁹⁴ SZ.N. In: *Népszabadság* XXVII. (1969. szeptember 17.) 216. sz. 2.

⁹⁵ SZ.N. In: *Népszabadság* XXVIII. (1970. február 7.) 32. sz. 2.

⁹⁶ SZ.N. In: *Népszabadság* XXVIII. (1970. március 11.) 59. sz. 2.

„A nyugat-németországi Schleswig-Holsteinben kedden [március 10-én – K.G.] ismét lezuhant egy Starfighter gép. A pilóta, Kai-Uwe von Hasselnek, a Bundestag elnökének fia szörnyethalt. A Bundeswehr ezzel összesen 117 Starfightert veszített.”

1970. március 20.⁹⁷

„A nyugat-németországi Freiburg közelében gyakorlatozás közben lezuhant a Bundeswehr egy Starfighter típusú repülőgépe. A gép pilótája katapultált és épségben földet ért. A Starfighter-katasztrófák sorozatában ez volt a 118., eddig összesen a Bundeswehr 57 pilótája veszítette életét ezekben a szerencsétlenségekben.”

1970. március 25.⁹⁸

„Hivatalos adatok szerint a Bundeswehr eddig 118 szuperszonikus Starfighter vadászbombázót veszített és a katasztrófákban 55 pilóta veszítette életét. A Welt am Sonntag című lap azonban megállapítja, hogy ez az adat nem foglalja magában azt a további mintegy 45 Starfightert, amely a földön, fel- vagy leszállás közben, illetve a hajtóműben keletkezett tűz következtében pusztult el.”

1970. május 6.⁹⁹

„Lezuhant a nyugatnémet légierő egy újabb Starfighter típusú repülőgépe. Ez volt a 120. Starfighter-szerencsétlenség.”

1970. november 13.¹⁰⁰

„Lezuhant a nyugatnémet légierő 127. Starfighter típusú repülőgépe. Az újabb szerencsétlenséggel 61-re emelkedett az ilyen típusú gépeken meghalt nyugatnémet pilóták száma.”

1971. május 28.¹⁰¹

⁹⁷ SZ.N. In: *Népszabadság* XXVIII. (1970. március 20.) 67. sz. 2.

⁹⁸ SZ.N.: *Starfighter-statisztika*. In: *Népszabadság* XXVIII. (1970. március 25.) 71. sz. 2.

⁹⁹ SZ.N. In: *Népszabadság* XXVIII. (1970. május 6.) 104. sz. 2.

¹⁰⁰ SZ.N. In: *Népszabadság* XXVIII. (1970. november 13.) 266. sz. 2.

¹⁰¹ SZ.N. In: *Népszabadság* XXIX. (1971. május 28.) 124. sz. 3.

„A 138. Starfighter zuhant le Nyugat-Németországban. Az Északi-tenger fölött történt szerencsétlenséget sikerült túlélnie a gép pilótájának.”

1971. október 15.¹⁰²

„Lezuhant és felrobbant Szardínia partjai közelében¹⁰³ a nyugat-német haditengerészet egyik Starfighter típusú repülőgépe, a pilóta meghalt. Eddig a nyugatnémet hadseregben 138 ilyen típusú gép zuhant le.”

1972. március 9.¹⁰⁴

„Lezuhant szerdán [március 8-án – K.G.] a nyugatnémet légierő 150. Starfighter típusú repülőgépe. A pilótának katapultálással sikerült megmentenie életét. A szerencsétlenség okát még nem tudták kideríteni.”

1972. április 12.¹⁰⁵

„Lezuhant kedden [április 11-én – K.G.] a bajorországi Mainburg közelében a Bundeswehr légierőjének egy Starfighter típusú repülőgépe. A gép pilótája életét vesztette. Ez a 152. szerencsétlenül járt Starfighter-gép az NSZK-ban.”

1972. június 1.¹⁰⁶

„Lezuhant Augsburg mellett a nyugatnémet légierő egyik Starfighter típusú vadászgépe. A gép pilótája idejében katapultált és épségben földet ért. A Luftwaffénak ezzel már a 153. ilyen típusú gépet érte szerencsétlenség.”

1974. április 19.¹⁰⁷

¹⁰² SZ.N. In: *Népszabadság* XXIX. (1971. október 15.) 243. sz. 2.

¹⁰³ Szardínia szigetének déli részén van a Decimomannu légibázis és annak közvetlen közelében a NATO egyik legnagyobb, 1960 óta működő, légi és földi célpontok elleni harc gyakorlására alkalmas lőtere.

¹⁰⁴ SZ.N. In: *Népszabadság* XXX. (1972. március 9.) 58. sz. 2.

¹⁰⁵ SZ.N. In: *Népszabadság* XXX. (1972. április 12.) 85. sz. 2.

¹⁰⁶ SZ.N. In: *Népszabadság* XXX. (1972. június 1.) 127. sz. 2.

¹⁰⁷ SZ.N. In: *Népszabadság* XXXII. (1974. április 19.) 90. sz. 2.

„Két Starfighter típusú vadászgépet veszített egyetlen napon a nyugatnémet légierő. Az első katasztrófa során a pilóta meghalt, a második gép vezetőjének sikerült ejtőernyővel kiugrania a zuhanó vadászgépből.”

1975. szeptember 27.¹⁰⁸

„Négy Starfighter vadászrepülőgép katasztrófája az NSZK-ban – (bonni tudósítónktól) – A „repülő koporsónak” elnevezett Starfighter típusú katonai gépek katasztrófasorozatában is feltűnő arányú szerencsétlenség történt az NSZK-beli Ralingennél, a luxemburgi határ közelében. A NATO-hoz tartozó olasz légierő egy köteléke a felső-olaszországi Bresciából startolva, kötelékrepülésben az NSZK-beli Bitburg repülőtérre szállt le. Nem sokkal később a kötelék visszafelé véve útját, a luxemburgi határ felé haladt, amikor eltűnt a radarok képernyőjéről és megszakadt a rádiókapcsolata is.

Rövid kutatás után a 378 méter magas Wenzelberg oldalában megtalálták a Starfighter roncsait. A szerencsétlenség valószínű lefolyását rekonstruálva, megállapították, hogy a négy gépből álló kötelék vezérgépének irányítóberendezése felmondta a szolgálatot. A gép alacsonyan szállva, belefűrődött a hegyoldalba és a másik három gép pillanatokkal később ugyanarra a sorsra jutott. A négy gép pilótái életüket veszítették.

A Starfighter típusú amerikai gyártmányú repülőgépekből eddig csupán a nyugatnémet Luftwaffe kötelékeiben 178 zuhant le technikai hibák miatt.”

1976. február 26.¹⁰⁹

„A nyugatnémet légierő ismét elvesztett egy Lockheed gyártmányú, Starfighter típusú repülőgépet. A pilóta súlyosan megsebesült.”¹¹⁰

1976. augusztus 11.¹¹¹

¹⁰⁸ SZ.N. In: *Népszabadság* XXXIII. (1975. szeptember 27.) 227. sz. 9. A cikk érdekessége, hogy eltérően a német gépekkel történt eseményekről szóló írásoktól, nem a 2-3. oldalon, hanem a lap 9. oldalán, a lottó nyerőszámai, illetve a BKV, valamint a Fővárosi Fürdőigazgatóság közleményei között kapott helyet.

¹⁰⁹ SZ.N. In: *Népszabadság* XXXIV. (1976. február 26.) 48. sz. 4.

¹¹⁰ E tanulmány írójának szörszálhasogató megjegyzése: az 1976. február 24-én szerencsétlenül járt gépet nem a Lockheed gyártotta, hanem a Messerschmitt. (<http://www.916-starfighter.de/Large/2140.htm>) - [utolsó elérés: 2010. január 1.]. Az 1975. szeptember 27-i híradásban szereplő olasz gépek sem amerikai, hanem FIAT gyártmányok voltak. (http://916-starfighter.de/F-104_AMI_lossess.htm) - [utolsó elérés: 2012. január 18.], BOWMAN-VOGELSANG 2000: 183.)

¹¹¹ SZ.N. In: *Népszabadság* XXXIV. (1976. augusztus 11.) 189. sz. 2.

„Újabb Starfighter típusú vadászgép zuhant le kedden [augusztus 10-én – K.G.] Nyugat-Németországban. A szerencsétlenséget a gép motorjának a hibája okozta. A pilóta katapultált, és életben maradt. A nyugatnémet légierőnek eddig összesen 184 hasonló típusú gépe zuhant le.”

1977. február 26.¹¹²

„Lezuhant a nyugatnémet légierő egy Starfighter F-104 típusú repülőgépe csütörtökön [február 24-én – K.G.] a holland partok közelében. A gép pilótája életét veszítette. 1961 óta 186 nyugatnémet Starfighter zuhant le.”

1978. január 26.¹¹³

„Lezuhant a Bundeswehr egyik Starfighter típusú repülőgépe az NSZK-ban. Pilótája szörnyethalt. Ezzel 195-re emelkedett az eddig lezuhant nyugatnémet Starfighterek száma.”

1978. augusztus 26.¹¹⁴

„Ismeretlen okokból lezuhant pénteken [augusztus 25-én – K.G.] a nyugatnémetországi Ulm közelében az NSZK légierőjének 175. Starfighter típusú vadászrepülőgépe. A pilótának sikerült idejében katapultálnia.”

1979. november 10.¹¹⁵

„Az NSZK légierője elvesztette 221. Starfighter típusú harci gépét, mely Kieftől 70 kilométerre zuhant le. A pilóta életben maradt.”

1982. május 9.¹¹⁶

„Belezuhan a Kattegat-tengerszorosba a nyugatnémet légierő egyik Starfighter típusú gépe. A szokásos járőrfeladatot végrehajtó harci gép mindkét pilótája szörnyethalt.”¹¹⁷

¹¹² SZ.N. In: *Népszabadság* XXXV. (1977. február 26.) 48. sz. 2.

¹¹³ SZ.N. In: *Népszabadság* XXXVI. (1978. január 26.) 22. sz. 2.

¹¹⁴ SZ.N. In: *Népszabadság* XXXVI. (1978. augusztus 26.) 201. sz. 2. A cikkben szereplő 175-ös sorszám feltehetően téves. Vagy már az AFP hírügynökségtől kapott híradás volt pontatlan, vagy a magyar vonal (sajtó)hibája miatt történtett elírás.

¹¹⁵ SZ.N. In: *Népszabadság* XXXVII. (1979. november 10.) 263. sz. 2.

¹¹⁶ SZ.N. In: *Népszabadság* XL. (1982. május 9.) 107. sz. 2.

1984. január 29.¹¹⁸

„Eltűnt (kis magasságban végzett gyakorlatozás közben) az olasz légierő egyik F-104-es típusú vadászgépe [január 27-én – K.G.] pénteken – közölték katonai forrásból.”

1984. július 11.¹¹⁹

„Gyakorlatozás közben kedden [július 10-én – K.G.] lezuhant két Starfighter típusú katonai repülőgép az NSZK északi részén. Az egyik gép egy családi ház tetejére zuhant. Mindkét pilótának sikerült katapultálnia, de egy asszony meghalt, s ketten megsebesültek.”¹²⁰

1984. július 14-ét követően nem találtam újabb, Starfighterről szóló írást. A két, olasz gépekkel történt eseményről szóló híradás¹²¹ kivételével, csak a Luftwaffe gépeivel történt balesetekről és katasztrófákról értesült a magyar újságolvasó a *Népszabadság* oldalain. E híradások zöme a lap „külföldi események – néhány mondatban” rovatában jelent meg. Már önmagában véve a terjedelem sem tette lehetővé, hogy a híradások írói kifejezésre juttassák a bevezetőben említett „strigulázó” stílusukat vagy „kárörömüket”.¹²² A cikkek szerzőinek, a nyilvánvaló politikai elvárásnak való megfelelni akarása, a nagyobb lélegzetű, elemző jellegű írásokban érezhetők és ezekben is inkább a nyugatnémet külpolitika kritikája, illetve a külpolitikával kapcsolatos (irányított) magyar álláspont az, ami visszaköszön a cikkekben.

A *Népszabadság* korabeli számaint lapozgatva 1966 januárjában értesülhetett először a lap akkori olvasója a német F-104-ek problémáiról, pedig ekkorra már 26 pilóta és 47 gép szerepelt a veszteséglistán. Erre az

¹¹⁷ Kropf közlése szerint a gépen egy pilóta volt. A másik áldozat egy nyugállományú őrnagy, aki utasként ült a hátsó ülésben. A feladat nem szokásos járőr feladat volt, hanem egy ötgépes kötelékben, vízfelszíni cél ellen, kis magasságon, nagy sebességgel végrehajtott szimulált támadás, amelynek során a gép a vízfelszínnek ütközött. KROPF 2002: 173.

¹¹⁸ SZ.N. In: *Népszabadság* XLII. (1984. május 9.) 24. sz. 2.

¹¹⁹ SZ.N. In: *Népszabadság* XLII. (1984. július 11.) 168. sz. 2.

¹²⁰ A híradás talán félreérthető. 1984. július 10. egy volt azon napok sorában, amikor a Luftwaffe egy napon belül, egymástól függetlenül két gépet veszített. Az egyik esetben a haditengerészet gépe zuhant le, melynek amerikai „cserepilótája”, közvetlenül az eggebeki felszállást követően, sikeresen katapultált. A másik, katasztrófával végződő esemény a bücheli 33. vadászbombázó ezred gépével történt Groß Sterneberg közelében. Nem sokkal később a két sebesült egyike is belehalt sérüléseibe. KROPF 2002: 173.

¹²¹ 1975. szeptember 27. és 1984. január 29.

¹²² Az események ilyen, szinte kínosan precíz, nyomon követése – véleményem szerint – inkább a más kérdésekben is tapasztalható ismert német hozzáállás eredménye.

időre esik az első nagyobb lélegzetű, elemző írás megjelenése is, amire elsősorban főként a Nyugat- és Közép-Európában (NSZK-ban) elhelyezett amerikai nukleáris robbanófejek számának 5000-ról 6000-re tervezett növelése adott okot. A Bundeswehr atomeszközökkel való ellátásáról 1958 tavasza óta Bundestag-határozat volt érvényben, a Luftwaffe F-104-eseivel történt események is ismertek voltak, a „kárörvendő” cikkek megírására tehát már korábban is lett volna ok és alkalom.

Ahogy múlt az idő, a német F-104-esekről szóló tudósítások száma gyorsan csökkent. Egyrészt azért, mert a Luftwaffében bevezetett változtatások viszonylag gyors eredményt hoztak, a baleseti mutatók javulni kezdtek, így a lehetséges kritikára kevesebb alkalom kínálkozott.

Másrészt a technika fejlődése a Luftwaffe számára is új eszközök hadrendbe állítását hozta magával, így a Starfighterok lassan kezdtek „kikopni” az első vonalból.¹²³ 1969-ben az addig 20 éve (különböző koalíciókban) kormányzó CDU/CSU frakció vereséget szenvedett a választásokon, és a korábbi kereszténydemokrata politikusokat a szociáldemokrata (SPD) Willy Brandt követte a kancellári tisztségben. Utóda (1982-ig) az ugyancsak SPD-s Helmut Schmidt lett. Ebben az időben a *Népszabadság* NSZK-ról szóló cikkeinek hangneme is változott, kevésbé volt kritikus. Ez talán az SPD által követett, a Szovjetunióval és Kelet-Európával kapcsolatos megváltozott politikájával állt kapcsolatban. (A stílus Ronald Reagan 1981-es elnöki beiktatását, illetve a CDU/CSU 1982-es győzelmét és Helmut Kohl kancellári kinevezését követően változik meg újra.) A Nyugat-Németországban 1969-ban kezdődő politikai változások és a Starfighterokról szóló híradások számbeli és tartalmi változásának kezdete időben elég közel esnek egymáshoz, e kettő között azonban nem lehet párhuzamot vonni. Erre az időre már egyébként sem a nyugatnémet külpolitika, vagy a Bundeswehr problémái, hanem a vietnámi háború és a közel-keleti események alakulása állt a nemzetközi közvélemény (és a *Népszabadság*) érdeklődésének középpontjában.

¹²³ A amerikai tervezésű, de sok német alkatrészrel épített McDonell-Douglas F-4 Phantom II. felderítő változata (RF-4) 1971-től, vadász és vadászbombázó változata (F-4F) 1974-től kezdte felváltani a Starfightert a légierő és a haditengerészet kötelékében. B. VETTER-F. VETTER 2006: 35. A leállított, de még gazdaságosan üzemeltethető gépek közül több (a MAP részeként), a török légierőhöz került. Néhányat alkatrészként vettek át. A program során a használható holland, belga, olasz, spanyol, norvég és kanadai gépek is félholdas felségjellel folytatták égi pályafutásukat.

1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975
11	5	3	1	6	2	3	0	1	1 (olasz)
1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	
2	1	2	1	0	0	1	0	2 (ebből 1 olasz)	

(A nyugatnémet és olasz légierő Starfightereiről szóló híradások száma a Népszabadságban 1966-1984)

Az 1966-os esztendő azon túl, hogy Franciaország kilépett a NATO katonai szervezetéből, megnövelve ezzel az NSZK szerepét, a krízis éve volt a Luftwaffe számára. Az óriási veszteségek kiváltották a politika (a CDU/CSU kormány, a velük szövetségben lévő szabad demokraták és az ellenzéki szociáldemokraták – utóbbi nyílt vizsgálatot követelt¹²⁴) és a nyilvánosság nyomását. Január folyamán Kai-Uwe von Hassel védelmi miniszter – a II. világháborús veteránt – Diether Hrabak dandárparancsnokot nevezte ki annak a speciális csoportnak (*Starfighter Task Group*) az élére, amelyet az F-104-es (mint fegyverrendszer) biztonsági mutatóinak javítására hoztak létre.

Szeptemberben a légierő új megfigyelőjévé az ugyancsak veterán Johannes Steinhoff altábornagyot nevezte ki a miniszter.¹²⁵ Kettejük és kollégáik munkájának eredményeként a Starfightereken bekövetkezett repülőesemények száma drasztikusan csökkent, s ezek az eredmények a többi F-104-est használó NATO országhoz képest is jónak számítottak.¹²⁶

1969 nyarán Steinhoff tábornoknak sikerült elérnie, hogy a Bundestag elfogadja a légierő és haditengerészet nagysebességű (szuperszonikus) típusán repülő pilótáinak nyugállományba vonulását szabályozó új rendelkezéseket. A

¹²⁴ Ld. az 1966. január 30-i cikket.

¹²⁵ A személyi változtatással kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy a Luftwaffe korábbi megfigyelőjét, Werner Panitzki altábornagyot augusztusban váltotta le a miniszter. A döntést követően magának a Bundeswehrnek a főfelügyelője, Heinz Trettner, majd a III. katonai kerület parancsnokának, Pape tábornokok lemondása követte. Nyilatkozataik szerint lépésüket von Hassel – szerintük – „erélytelen, szakmailag hozzá nem értő politikája” indokolta. NÓGRÁDI GYÖRGY: *Bundestag és Bundeswehr. Az NSZK biztonságpolitikájáról*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1984. 92. Az eseménysor a magyar sajtóban a „tábornokok támadása” néven volt nyomon követhető. (Pl. HAJDÚ JÁNOS: *A Bundeswehr tábornokainak első „támadása” után*. In: *Népszabadság*, XXIV (1966. szeptember 20.) 222. sz. 2-3. A tábornokok esetleges militarizmusa és von Hassel miniszter nyilatkozata (miszerint a „... Szovjetunió nem érdekelt egy európai háborúban és ezért a szovjet béketörekvések hitelt érdemlőek.”) által kiváltott személyes ellentétéről ld. NÓGRÁDI 1984: 225. 13. sz. jegyzet. (Nógrádi könyve az írás születésének ideje és annak témája miatt már elavult, de a felvetett problémák és a közölt adatok miatt még használhatónak találtam.)

¹²⁶ A típus 10 000 levegőben töltött órájára 1967-ben 2,4 baleset jutott. Az 1966-1976-os időszakra vonatkozó adatokról ld. a táblázatot.

korábbi gyakorlat szerint a 40 éves kort elért hajózókat kötelezően nyugdíjazták. Ezután a pilóták eldönthették, hogy tovább repülnek, vagy nyugállományba vonulnak. Ezzel a döntéssel megszűnt az oka annak, hogy a legtapasztaltabb, legértékesebb hajózók kikerüljenek a repülésből.

Az F-104 katasztrófák okait több tényezőre lehetett visszavezetni. Leegyszerűsítve és összefoglalva, eltekintve a háborús veteránoktól, egy fiatal, tapasztalatlan hajózó és műszaki személyzetnek kellett üzemeltetnie egy nagy számban rendszeresített, műszakilag kiforratlan, számos forradalmi újítást tartalmazó repülőgépet. Helyzetüket súlyosbította az 1960-as években tapasztalható alkatrészhiány, amelyet tovább rontott a hangárok hiánya, amely a meghibásodások számát növelte. Másik problémát jelentett a kötelező eljárás, miszerint a repülőeseményben érintett típust, az esemény pontos okának megállapításáig, a készséget ellátó gépek kivételével, letiltották a repülésről. A hetekig tartó, (néha egy hónapnál is hosszabb) kényszerszünet jelentős csúszást okozott, elsősorban a pilóták kiképzésében.

Az új típus rendszeresítése számos szervezési hiányosságra is fényt derített, mint például a tengeri és szárazföldi kutató-mentő szolgálat átszervezését, hatékonyságának javítását, eszközeinek korszerűsítését.¹²⁷

A lassan javuló tendencia hatására csökkent a média érdeklődése a Starfighterre iránt, de az időről időre bekövetkező repülőesemények miatt a nyugatnémet közvélemény továbbra is szkeptikus maradt az F-104-el kapcsolatban.

	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976
életüket vesztett pilóták	13	3	10	9	6	7	6	5	2	7	2
megsemmisült gépek	22	14	19	16	18	19	12	15	10	11	12

A Luftwaffe Starfightereinek és pilótáinak veszteségei 1966-1976

Forrás: KROPF 2002: 166-171., 164.

10 évvel a krízis után ismét a lapok címlapjára került a típus, de már nem a balesetek és katasztrófák miatt. Az 1976 nyarának végén kipattant Lockheed-botrány szálai az amerikai katonai-ipari komplexum vezető köréig, washingtoni, európai és ázsiai politikai, diplomáciai vezetőkig (hivatalban lévő és volt miniszterekig) értek. A megvesztegetési vád szerint a Lockheed Aircraft Corporation, amely az 1960-as, 1970-es években a Pentagon legnagyobb katonai szállítója volt, a világ több pontján jelentős összegeket fizetett ki egyes tisztviselőknek azért, hogy a Lockheed katonai és civil

¹²⁷ Több esetben előfordult, hogy az Északi-tenger fölött katapultált pilótáról már csak a halottszemle során állapíthatták meg, hogy a repülőgép vészelhagyását követően épségben ért vizet, de (részben) a szolgálat hiányosságai miatt csak napokkal (hetekkel) később találták meg a holttestét.

gépeire megrendelést szerezzen. (A nemzetközi fegyvereladások történetében természetesen nem a Lockheed volt az első, amelynek eladásai során hasonló vádak merültek fel. A gyártó neve későbbi, más jellegű beszerzésekkel kapcsolatban is szerepelt úgy, hogy nem minden esetben tartották be a vonatkozó jogszabályokat.)

A német Starfightereket illetően a botrány az 1976. októberi Bundestag választások előtt alig egy hónappal pattant ki.¹²⁸ A feltételezések szerint (a nyomozás során egy sor hamisított dokumentum is született) Strauss, a CSU és más magas beosztású vezetők, összesen több mint 10 millió dollárt kaptak a Lockheedtől a számukra kedvező döntésért cserébe.

A helyzetet bonyolította, hogy Strauss, miután 1963-ban lemondott védelmi miniszteri posztjáról, személyes vonatkozású minisztériumi aktákat vitt magával és miután 1967-ben pénzügyminiszter lett, újabb dokumentumokat szállíttatott el a hadügyi irattárból. A dokumentumok között olyanok is voltak, amelyek a Starfighter-beszerzés és rendszeresítés folyamán keletkeztek. Az ügy kivizsgálására létrehozott Bundestag-bizottság meghallgatásai 1978 januárjától a következő év májusáig tartottak, a vádatokat végül, bizonyíték hiányában, ejtették.¹²⁹

¹²⁸ S így nem jött jól sem a CDU-CSU, sem Strauss számára, aki 1976-ban a CSU elnöke, az F-104 beszerzés idején hadügyminiszter volt. A választásokat a CDU-CSU frakció elvesztette, a győzelmet az SPD-FDP szerezte meg. (Valószínűleg hiba volna e botrány politikai jelentőségét túlbecsülni. Az NSZK politikatörténetével foglalkozó, általam olvasott magyar és angol nyelvű írások szerzői nem mutattak ki összefüggést a „Lockheed-lavina” és a CDU-CSU frakció választási veresége között.)

¹²⁹ A „Lockheed-lavina” magával sodorta többek közt a holland királynő, Julianna férjét, Bernhard herceget, aki addig – egyéb állami tisztségei mellett – a holland hadsereg felügyelői tisztét is ellátta. A Joop den Uyl miniszterelnök által kezdeményezett vizsgálat végén nem indult bünvádi eljárás ellene, de megfosztották az egyenruha viselésének jogától. (A döntéstől függetlenül néhány hivatalos eseményen uniformisban jelent meg.) Az ellene felhozott vádatokat mindig tagadta. 2004. december 1-jén bekövetkezett halála után nyilvánosságra hozták azt a vele készült interjút, amelyben elismerte, hogy annak idején (a típus hollandiai rendszeresítését megelőzően) elfogadta a Lockheed által felajánlott 1,1 millió dollárt, s általa a cég messzemenően kihasználta a herceg személyes befolyását. Japánban Tanaka volt miniszterelnök és az ügy idején kormányzó Liberális Demokrata Párt korábbi főtitkára, Hasimoto Tomisaburó is börtönbe került egy időre. Olaszországban is felmerült néhány magas beosztású politikus neve, de ott végül vádemelés nélkül zárult a Lockheed-botrány.

HEVŐ PÉTER

Hidegháborúból forrongó térségekbe A Bundeswehr Európán kívüli bevetései az 1990-es évek első felében¹

Abstract

After the end of the Cold War and the dissolution of the Warsaw Pact the Reunited Germany had to face the dilemma: what should be done with the Bundeswehr and how does German foreign policy fit in the new international community? This study focuses on the German humanitarian and peacekeeping missions in Kambodia, Somalia, the Persian Gulf and in the Caucasus. It is especially interesting to note how the Kohl government tried to accustom the German opposition, press and of course the population to the military handling of conflicts outside the North Atlantic area.

*„Nem maradhatunk tétlenek, miközben
máshol megzavarják a békét, a
nemzetközi jogot lábbal tiporják és az
emberi jogokat megsértik. Készen kell
állnunk, a világban felelősséget vállalni
a békéért, szabadságért és igazságért.”²
Volker Rühle*

Amikor Alfred Jodl vezérezredes 1945. május 7-én Reimsben, egy nappal később pedig Wilhelm Keitel tábornagy, Hans-Georg von Friedeburg vezértengernagy és Hans-Jürgen Stumpff vezérezredes Berlin-Karlshorstban aláírták a Wehrmacht feltétel nélküli kapitulációját, német csapatok állomásoztak és harcoltak még Európa különböző pontjain, így Dániában, Norvégiában, a Baltikumban, az Alpokban, Krétán, a mai Hollandia, Ausztria vagy Csehország bizonyos területein. Az NSZK és az NDK újrafegyverkezése eltérő formában és ütemben zajlott, mindkettő esetében azonban megfontolandó kérdés volt, hogy az országhatárokon kívül a Szövetségi

¹ A dolgozat szakmai lektorálását Dr. Maruzsa Zoltán végezte. Munkáját ezúton is köszönjük!

² RÜHE, VOLKER: *Betr.: Bundeswehr. Sicherheitspolitik und Streitkräfte im Wandel*. Berlin, Verlag Mittler & Sohn, 1993. 165. (a továbbiakban: RÜHE 1993)

Véderő (*Bundeswehr*), illetve a Nemzeti Néphadsereg (*Nationale Volksarmee* - *NVA*) milyen feltételek mellett kerülhet bevetésre. Jelen tanulmány elsősorban az újraegyesített Németország kapcsán keresi ugyanezen kérdésre a választ, és mivel a két német hadsereg „egyesítése” gyakorlatilag az NVA-nak a Bundeswehrbe történő részleges beolvasztását jelentette, a hidegháború alatti külföldi szerepvállalás elsősorban a nyugatnémet hadsereget illetően releváns.

Német katonák a világ különböző pontjain

Az idegen terepen való mozgás és a humanitárius segítségnyújtás a Bundeswehr számára nem voltak ismeretlen fogalmak, mivel már fennállása elejétől fogva igyekezett szimpátiát szerezni – és feledtetni a Wehrmacht után maradt kellemetlen emlékeket – azzal, hogy a természeti katasztrófák sújtotta térségekben különböző feladatokban vett részt. Az első komolyabb esetre 1960 márciusában, tehát még működésének első öt évén belül került sor. A marokkói Agadir térségében ugyanis óriási földrengés pusztított, amely körülbelül tizenkétezer halálos áldozatot követelt.³ A Bundeswehr mentőcsapatai egy ideiglenesen felállított kórházban segítettek a sebesült lakosokon, a német légierő pedig heteken át segélyszállítmányokat juttatott a térségbe.

Az agadiri bevetés bel- és külföldön egyaránt pozitív visszhangot eredményezett, így a következő évek során folytatták a kezdeményezést. 1970 őszén, három hónapon át tartózkodtak német katonák Algériában és Tunéziában egy árvízi katasztrófa alatt. 1973 márciusától 1974 nyaráig a Száhel-övezetben aszály pusztított, s ez alatt az itt élő lakosságnak körülbelül 9000 tonna élelmiszert szállítottak. A földrengések gyakori okai voltak a Bundeswehr riadóztatásának: így történt ez például 1976-ban Észak-Olaszországban és Törökországban, 1980-ban Dél-Olaszországban vagy 1988-ban az örmény területeken. Az 1985-ös szudáni éhínség vagy az 1990/1991 telén bekövetkezett szovjet élelmiszerhiány ugyancsak megmozgatta a Bundeswehr csapatait.⁴

A mentőakciók nem kizárólag emberi életek mentésére korlátozódtak. Egy híres példája ennek, amikor 1974 októberében két Transall repülőgépen kétszázezer fecskét szállítottak át Németországból Portugáliába. A hirtelen

³ UZULIS, ANDRÉ: *Die Bundeswehr. Eine politische Geschichte von 1955 bis heute*. Hamburg, Mittler, 2005. 121. (a továbbiakban: UZULIS)

⁴ HOFFMANN, OSKAR: *Deutsche Blauhelme bei UN-Missionen. Politische Hintergründe und rechtliche Aspekte*. München, Verlag Bonn Aktuell, 1993. 83. (a továbbiakban: HOFFMANN)

bekövetkezett fagyok ugyanis a madarakat váratlanul érték, így a biztos halál elől megmenekítve, Dél-Európában helyezték el azokat.⁵

Az 1960 utáni néhány évtized alatt a hadsereg 53 országban 130 ilyen küldetésen vett részt.⁶ Az üzenetük egyértelmű volt: az új nyugatnémet haderőt a honvédelmen kívül nem kívánják külföldön bevetni, legfeljebb ott, ahova természeti katasztrófák idején hívják, tehát ahol nem harci cselekményekről van szó. És itt érdemes rögtön hozzátenni, hogy az ilyen segítségnyújtás a Németországi Szövetségi Köztársaság⁷ 1949. május 23-án életbe lépett alaptörvényével összeegyeztethető volt, tehát alkotmányjogilag legitimnek számított. Ahogyan később látni fogjuk, a német csapatok külföldi jelenlétének törvényes volta nem minden esetben volt magától értetődő.

Az NSZK már az 1960-as évek eleje óta, a nagy dekolonizációs hullám idején a harmadik világ államaiban (főként Afrikában) „katonai segítségnyújtásban” részesített számtalan országot.⁸ Az 1980-as évek közepén körülbelül harminc ország számára folyósítottak ún. felszerelési támogatást (*Ausstattungshilfe*), amelyekből az érintettek német katonai felszereléseket és járműveket vásároltak. A drága és kifinomult fegyverek kereskedelmének jelentősége a bonni kormány számára gazdasági szempontból nem volt lebecsülendő, ezekért cserébe ugyanis olcsó, de Németországban nem elérhető nyersanyagokhoz jutott hozzá. A „katonai segítségnyújtás” külön válfajának tekinthető a tanácsadók biztosítása olyan országok számára, ahol a rendfenntartó erők fejlesztésre szorultak. Így kerültek német szakemberek többek közt Beninbe, Marokkóba, Burkina Fasóba, Guineába, Namíbiába, Zambiába, Szenegálba vagy Tunéziába.⁹ A külpolitikai felelősség ezen intézkedések során a Külügyi Hivatalra terhelte, a személyi és anyagi felszerelés biztosítását pedig a hadsereg vállalta.¹⁰ Mivel a segítségnyújtás ilyen formája egyre több vállalhatatlan személy hatalmát szilárdította meg, és

⁵ UZULIS 121.

⁶ UZULIS 120.

⁷ A *Bundesrepublik Deutschland* jogilag helyes fordítása: Németországi Szövetségi Köztársaság.

⁸ A prágai magyar nagykövetség egy, 1960. márciusi jelentése szerint Csehszlovákia különböző kiadványok, filmek, sajtóanyag terjesztésével kívánt a nyugatnémet újrafegyverkezés ellen a Közel- és Közép-Keleten, valamint Afrikában propagandát kifejteni. „*A mi feladatunk leleplezni az NSZK feladatát a világ meghódítására irányuló imperialista tervek, különösen ami a Közelkelet és Afrika országait érinti, rámutatni a revansizmus és az NSZK újrafegyverkezésének a világbéke ellen történő veszélyére, és rámutatni az imperialista és militarista jellegére.*” Magyar Országos Levéltár Nemzeti Levéltár XIX-J-1-j-Csehszlovákia-19d-002213/1690. Idézi: MARUZSA ZOLTÁN: *A német újrafegyverkezés és a hidegháború 1945-1969. Összegzés és dokumentumok*, Budapest, L'Harmattan, 2012. 107. (a továbbiakban: MARUZSA)

⁹ GRÄSSLIN, JÜRGEN: *Lizenz zum Töten? Wie die Bundeswehr zur internationalen Eingreiftruppe gemacht wird*. München, Knaur, 1997. 68-71. (a továbbiakban: GRÄSSLIN)

¹⁰ HOFFMANN 81.

olykor komoly presztízsveszteséget okozott az NSZK számára,¹¹ az 1990-es évek elején néhány alkotmányjogász, köztük Dr. Wolfgang Däubler¹² erősen megkérdőjelezték ezen akciók alkotmányjogi legitimitását, és igyekeztek ellehetetleníteni azokat. Hogy a német politikában és közvéleményben a Bundeswehr külföldi jelenlétének az Alaptörvénnyel való összeegyeztethetősége milyen jelentőséggel bírt, hamarosan egy közel-keleti konfliktus kapcsán vált láthatóvá.

Az „out-of-area” vitája

A hidegháború alatti NSZK-ban a politikai pártok többsége számára egyértelmű volt, hogy a hadsereg elsősorban az ország védelmére szolgál. A katonákat erre képezték ki, és így is voltak felszerelve.¹³ Bonnban ráadásul azzal a forgatókönyvvel is számoltak, hogy a harmadik világháború kitörése esetén az NSZK infrastruktúrájának jelentős része megsemmisül, emiatt bizonyos NATO-szövetségesek területén (például Portugáliában, Szardíniában) katonai bázisokat és raktárakat működtettek, ahonnan a harcot folytathatták volna.¹⁴ Az Európában 1989 és 1991 között végbement geopolitikai változások az NSZK-ra és a Bundeswehrre különösen erős hatást fejtettek ki. A Varsói Szerződés felbomlásával, a két német állam egyesülésével és a Szovjetunió kivonulásával az évtizedeken át a fennálló nemzetközi rendszer stabilitását biztosító akut keleti veszélyeztetettség megszűnt. A NATO későbbi keleti bővítését követően az új Németország a semleges Ausztrián és Svájcra kívül saját szövetségeseivel lett határos, így a határvédelem a többi feladat mellett eltörpülni látszott. Villámgyorsan elterjedt a köztudatban az a biztonságot ígérő mondat, amely szerint a

¹¹ Az egyik legismertebb botrány az újraegyesítés után történt, amikor az egykori keletnémet hadseregből BTR 60 típusú (az NDK-ban SPW 60-ként ismert) páncélosokat adtak el Törökországnak, amely az előzetes ígérete ellenére azokat nem honvédelemre, hanem a lázadó kurdok ellen vetette be. Erről bővebben lásd SIEGERT, JÖRG – HANSKE, HELMUT: *Kampfpanzer der NVA*, Stuttgart, Motorbuch-Verlag, 2011. 198-202.

Az NVA fegyverezésétől való megszabadulás hevében és a Törökországnak küldött szállítmányok következtében az 1990-es évek első felében Németország lett a világ harmadik legnagyobb fegyverexportőre. In: GRÄSSLIN 70.

¹² Az 1939-ben született jogász különböző német egyetemeken tanított, és már az 1970-es években az NSZK egyik legismertebb, munkajogra specializálódó szakembere lett. Az SPD-hez közeli Däubler az 1990-es évek közepén az újonnan alapított kirgiz állam munkajogi törvénykönyvének egyik összeállítójaként kereste kenyerét.

<http://www.fes.de/kommunikation/recht/referent/daeubl.html> (utolsó elérés: 2015.04.20.)

¹³ UZULIS 122.

¹⁴ MARUZA 59.; 61.

németeket – évszázadok óta most először – barátai körülzárták, ellenségei pedig cserbenhagyták.¹⁵

Emellett azonban megerősödött az a gondolat, melynek értelmében a megnövekedett német állam a béke fenntartását illetően az új világrendben már nagyobb felelősséggel tartozik. Az ezzel kapcsolatos nyomás az Amerikai Egyesült Államok kormánya részéről mutatkozott meg a leginkább: a tengerentúlon sokan úgy gondolták, hogy a hidegháború alatt az USA funkcionált a bonni köztársaság legfőbb védnökeként, most a németeken a sor, hogy tehermentesítsék az amerikai szerepvállalást. A kereszténydemokrata-keresztényszocialista (CDU-CSU) és liberális (FDP) frakciókból álló német kormánykoalíció pontosan érzékelte, hogy a „gazdasági óriás” nem engedheti meg többé magának, hogy „politikai törpeként” viselkedjen. A német külpolitika áthangolását azonban nem szabad sajátos német ügyként kezelni, párhuzamosan folyt az a biztonságpolitikában történt változásokkal.

A hidegháború lezárásával ugyanis az egész NATO komoly identitásproblémákkal küzdött. Az 1991-es római NATO-csúcstalálkozón egy új stratégiát fogadtak el, amely szerint a felmerülő veszélyeket ott kell elhárítani, ahol azok keletkeznek.¹⁶ E mögött az az új elmélet állt, miszerint egy állam biztonsága már nem csak annak területiális védelmére vonatkozik. A biztonság preventív jellege – a közvetlen védelemmel ellentétben – a megelőzésre helyezi a hangsúlyt.¹⁷ A cél most már egy európai biztonsági rendszer kialakítása volt, és az új veszélyforrás nem abból fakadt, hogy egy külső hatalom esetleg megtámadná valamely tagországot, hanem hogy a NATO határain kívüli instabilitás közvetett vagy közvetlen módon hatással lehet a szövetség tagállamaira.¹⁸

Volker Rühe – 1992 és 1998 között az egyesített Németország védelmi minisztere – szerint „a biztonságpolitika az egész politika feladatává vált”¹⁹, tehát a Bundeswehrt számtalan új kihívás elé állították. A korábbi, hidegháborús berögződésektől meg kellett szabadulni, a krízisekre adandó gyors, hatékony reakció és a krízismenedzsment pedig már az új feladatok

¹⁵ BIEHL, HEIKO: *Die neue Bundeswehr. Wege und Probleme der Anpassung der deutschen Streitkräfte an die außen- und sicherheitspolitischen Herausforderungen nach dem Ende des Kalten Krieges*, SOWI Arbeitspapier Nr. 112, Strausberg, August 1998. 10. (a továbbiakban: BIEHL 1998)

¹⁶ PFLÜGER, TOBIAS: *Bundeswehr 2005 – bereit für die nächsten Kriege in aller Welt*. In: *Die Bundeswehr in der neuen Weltordnung*. Szerk. CREMER, Ulrich – LUTZ, Dieter S. VSA-Verlag, Hamburg, 2000. 72. (a továbbiakban: PFLÜGER)

¹⁷ DEÁK PÉTER: *Válságkezelés, humanitárius intervenció*, in: *Biztonságpolitikai kézikönyv*, szerk. DEÁK Péter, Budapest, Osiris, 2007. 117.

¹⁸ LAUGEN, TORUNN: *Stumbling into a new role. NATO's out-of-area policy after the Cold War*. In: *Forsvarsstudier* 5. (1999.), Institutt for Forsvarsstudier, Oslo, 15. (a továbbiakban: LAUGEN)

¹⁹ RÜHE 1993. 77.

közé tartoztak.²⁰ Ezekhez alapvető strukturális változásokra volt szükség. A Bundeswehr a két blokk közti rivalizálás idején például még – a Varsói Szerződés tagjainak fegyverkezését figyelve – nagy páncéloscsatákra készült. Akkoriban a cél az ellenség elrettentése volt, leegyszerűsítve: a hadsereg azért működött, hogy azt lehetőleg soha ne kelljen bevetni. Most azonban a Bundeswehrnek akár kisebb háborúkban is részt kellett vennie, emiatt a könnyebben mobilizálható, ún. KRK-csapatok (*Krisenreaktionskräfte*) szerepe megnőtt a számbelileg sokkal nagyobb HVK-egységekkel (*Hauptverteidigungskräfte*) szemben.²¹

Az Észak-atlanti Szerződés Szervezetén belül az 1990-es évek elején az új varázsszó az „out-of-area”-bevetés lett, amelyhez a németeknek is alkalmazkodniuk kellett. Ennek az egyik akadálya azonban az Alaptörvény volt és legfőképp annak rugalmas értelmezése. Miről is van szó? A németek számára az „out-of-area”-bevetés a NATO határain kívül eső katonai szerepvállalást jelenti. Az 1949. április 4-én aláírt Washingtoni Szerződés nem zárta ki a szövetség területén kívüli katonai jelenlétet, mivel úgy ítélték meg, hogy a tagállamok biztonsági érdekszférái nem korlátozódnak az országhatáraikon belüli térségre. A német politikai elit egy része azonban az ilyen bevetéseket az Alaptörvénnyel összeegyeztethetetlennek vélte, és legfeljebb egy alkotmánymódosítást követően tartotta volna elfogadhatónak. A probléma azonban már nem volt új keletű.

A nyugatnémet pártokon belül a katonáknak az országhatárokon kívüli bevetése az 1980-as évek végéig marginális témának számított. Helmut Kohl kancellár 1982-ben a Bundeswehrnek „a Perzsa-öbölben egy nemzetközi haderőben való részvételét” még teljes mértékben kizártnak tartotta.²² A következő fél évtizedben a téma háttérbe szorult, majd 1987 második felében, a hidegháború enyhülésével az amerikaiaknak a béketeremtő intézkedések támogatására irányuló kérelmeinek száma ugrásszerűen megnőtt, ezzel az NSZK-ra kifejtett nyomás ugyancsak.²³

A nyílt állásfoglalásra való késztetés hatására elkezdődtek a hidegháború végi első viták, összetűzések a kormányon és a pártokon belül, az NSZK jövőbeli nemzetközi szerepét illetően. Eleinte leginkább a kéksisakos, majd az „out-of-area” bevetésekről is szó volt. Egy 1987. október 16-i titkos szakvéleményben a bonni köztársaság évtizedek óta először nem kizárólag csak a keleti, tehát a Varsói Szerződés államai felőli fenyegetettségre vezette vissza a hadsereg legitimitását, hanem új aspektusokat is figyelembe vett a

²⁰ BIEHL 1998. 10.

²¹ PFLÜGER 73.

²² BALD, DETLEF: *Die Bundeswehr. Eine kritische Geschichte 1995-2005*. München, Verlag C.H. Beck, 2005. 143. (a továbbiakban: BALD)

²³ HOFFMANN 73.

nemzeti érdeket illetően.²⁴ A Külügyi Hivatal kereszténydemokrata és keresztényszocialista szakemberei egyértelműen támogatták a nemzetközi szerepvállalás felé vezető új lépéseket, más pártokon belül ez nem feltétlenül volt egyértelmű. A legkomolyabb ellentétek a szociáldemokrata párton (SPD) belül törtek felszínre. Az SPD egy része egy olyan alkotmánymódosítást szorgalmazott, amelynek hatására az ENSZ békefenntartó csapataiban nyugatnémet katonák is részt vehettek volna, de az 1988. szeptemberi münsteri pártnapokon az ötletet elvetették. A vita a következő években – kisebb szünetekkel – tovább folyt, míg Kohl kancellár 1991 elején már egyértelműen az alkotmánymódosítást támogatta, a szocialisták pedig az 1991-es brémai pártgyűlésen – bizonyos feltételek mellett – a kormány mellé álltak. Az FDP álláspontja az előbb említett két frakció között helyezkedett el, a zöldek (Die Grünen)²⁵ pedig egyértelműen elutasítottak minden olyan küldetést, amely nem a szigorúan vett országhatárok védelmére vonatkozott.²⁶

A NATO 1989. decemberi brüsszeli ülésén James Baker amerikai külügyminiszter a szövetség jövőbeni legfőbb funkciójaként az „out-of-area”-bevetéseket határozta meg, a történelmi jelentőségű mondatokat azonban beárnyékolta az NDK-ban történtek.²⁷ A két német állam egyesítése körül folyó viták és tárgyalások következtében a kérdés egy ideig lekerült a napirendről, majd a frissen megszületett Németországi Szövetségi Köztársaság hamarosan kénytelen volt foglalkozni vele: méghozzá egy időközben kitört konfliktus, a második²⁸ Öböl-háború hatására.

Az Öböl-háború következményei a német bel- és külpolitikára

A hidegháború utáni első komoly nemzetközi konfliktus 1990. augusztus 2-án vette kezdetét, amikor Irak lerohanta szomszédját, Kuvaitot. A Szaddám Husszein vezette ország a támadás során gazdasági okokra és történelmi érvekre hivatkozott, majd a miniállamot 19. tartományként bekebelezte. Egy nappal később az ENSZ Biztonsági Tanácsa elfogadta a 660. számú határozatát, amelyben az iraki csapatokat azonnal visszavonulásra szólította fel. Egy hónappal később pedig a 678. számú határozatban ultimátumot intézett az iraki kormányhoz, követelve a 660. határozat 1991. január 15-ig

²⁴ Dokument vom 16. Okt. 1987, idézi: THOMAS, CAROLINE – NIKUTTA, RANDOLPH: *Bundeswehr und Grundgesetz. Zur neuen Rolle der militärischen Intervention in der Außenpolitik*. In: *Militärpolitik Dokumentation*, 13. évfolyam, 78/79. kötet, Frankfurt am Main, 1990/1991. 70.

²⁵ Az egykori kelet- és nyugatnémet zöldek pártjainak egyesülésével 1993. május 14-én létrejött a Bündnis 90/Die Grünen nevű frakció.

²⁶ HOFFMANN 74.

²⁷ BALD 144.

²⁸ Az ehhez kapcsolódó szakirodalomban nem használunk egységes terminológiát az Öböl-háborúk számozását illetően. Jelen tanulmányban az 1980 és 1988 között folytatott iraki-iráni háborút nevezzük első, az 1991-es konfliktust második Öböl-háborúnak.

történő végrehajtását. Husszein a többszöri felszólítás ellenére sem vonult ki Kuvaitból, így két nappal az ultimátum lejárta után megkezdődött az ország bombázása, öt héttel később pedig a 33 országból álló koalíció szárazföldi csapatainak offenzívája.²⁹

Az egyesült Németország külügyminisztériuma számára az új típusú szuverenitás elnyerése óta ez volt az első komolyabb próbatétel. A szövetségesek hamarosan állásfoglalásra szólították fel a bonni kormányt, válasz azonban sokáig nem érkezett.³⁰ Néhány nappal a szárazföldi csapatok támadása előtt a Kohl-kormány egy, a koalíció számára irreálisnak tekintett szovjet béketervet támogatott,³¹ és ez a magatartás egyáltalán nem nyerte el Washington vagy London szimpátiáját. A németeknek ugyanakkor figyelembe kellett venniük néhány olyan tényezőt, amely az új nemzetközi helyzetük ellenére cselekvési szabadságukban komolyan befolyásolta őket. Gondoljunk itt arra, hogy a szovjet hadsereg ekkoriban még a keletnémet kaszárnyákban állomásozott, esetleg arra, hogy az 1991. januári baltikumi krízis alatt a szovjet hatóságok milyen erőszakosan reagáltak a litvániai és lettországi függetlenségi mozgalmakra.³²

A német haderő részvétele a koalíció támadásában teljességgel elképzelhetetlen volt. A kormány és az ellenzék abban eleinte egyetértett, hogy a Bundeswehr bevetése csak akkor szükséges, ha a Németországi Szövetségi Köztársaság védelméről van szó. 1990. december 17-én azonban kellemetlen meglepetés érte a konszenzusra törekvőket: Törökország a NATO segítségét kérte, hogy légierijének egy részét bevetve, biztosítsa a török-iraki határt.³³ Ennek az volt az oka, hogy Szaddám Husszein légitámadással fenyegetőzött, amennyiben az USA törökországi bázisokról bombázza az országot. A török vezérkar kéréséhez egy nappal később csatlakozott a NATO európai főparancsnoka (*Supreme Allied Commander Europe*), John R. Galvin, annak érdekében, hogy az elrettentés céljából felállítsák az ehhez szükséges légi egységet. 1991. január 2-án a Védelmi Tervezési Bizottság (*Defence*

²⁹ ROSTOVÁNYI ZSOLT: *A Közel-Kelet története, 1918-1991*, Budapest, Kossuth, 2011. 217-218.

³⁰ Ez részben köszönhető volt annak is, hogy 1990. december 2-án került sor az egyesített Németország első parlamenti választásaira. A CDU/CSU a voksok 43,8%-át, az SPD 33,5%-át, az FDP pedig 11%-át hódította el. <http://wahl.tagesschau.de/wahlen/1990-12-02-BT-DE/> (utolsó elérés: 2015. 04. 20.)

³¹ Mihail Gorbacsov a saját, megrendült pozíciójának helyreállítása, valamint az amerikaiak közel-keleti befolyásának visszaszorítása érdekében az ENSZ égisze alatt képzelt el egyfajta regionális biztonsági övezet kialakítását, ezzel párhuzamosan Irán felé is közeledett. SCHMIDT-HÄUER, CHRISTIAN: *Gewagtes Spiel. Nicht nur am Golf, sondern auch im Kreml steht die Entscheidungsschlacht bevor*. In: *Die Zeit*, 1991. február 22. 8.

³² BEEGER, PETER – HUMM, THOMAS: *Rolle und Beitrag Deutschlands*. In: *Der Golfkonflikt. Dokumentation, Analyse und Bewertung aus militärischer Sicht*. Szerk. ZEHRER, Hartmut, Herford und Bonn, Verlag E. S. Mittler & Sohn, 1992. 307. (a továbbiakban: BEEGER – HUMM)

³³ LAUGEN 17.

Planning Committee) némi hezitálás után teljesítette a kérést, és elindította az *Operation Dawn Set* nevű hadműveletet.

A németek ekkor már kénytelenek voltak szembenézni a régóta lappangó alkotmányjogi problémájukkal, hiszen egy ilyen kérés elutasítása szövetségeseik körében komoly presztízsveszteséget okozott volna. Az első kérdés akörül forgott, hogy a NATO tagjaként pontosan milyen kötelezettségek terhelik Németországot. A kormány természetesen az 1949-es Washingtoni Szerződés 5. cikkelyére hivatkozott, amely szerint³⁴ a tagországok bármelyike ellen intézett fegyveres támadást valamennyiük ellen irányulónak tekintenek. Az SPD ez ellen azzal érvelt, hogy Törökország a repülőtereinek az amerikai gépek előtti megnyitásával valójában Irakot provokálta, amely mindössze a saját területét kívánta védeni.³⁵ Így tehát a szövetségesekre vonatkozó szolidaritás is érvényét veszíti. A második kérdés pedig arra vonatkozott, hogy kinek áll jogában a bevetésről dönteni – a kormánynak vagy a Bundestagnak? Az ellenzék álláspontja szerint az Alaptörvény 115. cikkelye alapján a Bundeswehr mozgósításához a parlament kétharmados támogatására volt szükség. A kereszténydemokraták – az amerikaiak sürgetése és az idő rövidege miatt egyelőre kikerülve az alkotmányjogi vitát³⁶ – ellenben hangsúlyozták, hogy a haderő a végrehajtó hatalom része, amelynek az élén a kormány áll, így annak áll jogában bevetni azt. Németország végül 1991. január 6-án 18 Alpha Jet vadászgépet és 212 katonát küldött a törökországi Erhacba,³⁷ de fenntartotta magának a jogot, hogy ezek az erők a háború alatt a saját irányítása alá tartozzanak.

Az újraegyesítést megelőzően, röviddel a Kuvait elleni iraki támadás után, a nyugatnémet kormány már elrendelte az egyik aknaelhárító egységének (*Minenabwehrverband Südflanke*) a Földközi-tengerre való vezénylését, ez pedig összesen öt aknakereső hajóból állt. A szeptember 3-tól a krétai támaszponton lévő egység a kereskedelmi hajózás biztonságának felügyeletéért volt felelős. 1991. január 7-én két hajója, a Bremen és a Rhön átkerültek a Földközi-tenger keleti részére, hogy a Port Szaídtól északra lévő

³⁴ „A Felek megegyeznek abban, hogy egyikük vagy többjük ellen, Európában vagy Észak-Amerikában intézett fegyveres támadást valamennyiük ellen irányuló támadásnak tekintenek; és ennél fogva megegyeznek abban, hogy ha ilyen támadás bekövetkezik, mindegyikük az Egyesült Nemzetek Alapokmányának 51. cikke által elismert jogos egyéni vagy kollektív védelem jogát gyakorolva, támogatni fogja az ekként megtámadott Felet vagy Feleket azzal, hogy egyénileg és a többi Féllel egyetértésben, azonnal megteszi azokat az intézkedéseket - ideértve a fegyveres erő alkalmazását is, amelyeket a békének és biztonságnak az észak-atlanti térségben való helyreállítása és fenntartása érdekében szükségesnek tart.” A szerződés magyar nyelven is olvasható a NATO honlapján: http://www.nato.int/cps/el/natohq/official_texts_17120.htm?selectedLocale=hu (utolsó elérés: 2015. 04. 20.)

³⁵ BEEGER – HUMM 310.

³⁶ BRUNNER, STEFAN: *Deutsche Soldaten im Ausland. Fortsetzung der Außenpolitik mit militärischen Mitteln?* München, Verlag C. H. Beck, 1993. 72.

³⁷ A német gépek mellett a légi egységet alkotta további 18 belga Mirage VB és 6 olasz F-104.

zónát ellenőrizték. Ekkor már a Bundesmarine 2274 katonája tartózkodott a Földközi-tengeren.³⁸ Feladatukat 1991 márciusáig végezték e térségben, bármilyen feltűnőbb eset vagy incidens nélkül.

Küldetésük azonban ezzel nem zárult le, mert az ENSZ kérésére a kormány március 6-i döntése alapján áthelyezték őket a Perzsa-öbölbe, ahol a Nyugat-európai Unió irányítása alatt, egy kilenc nemzetből álló aknakereső csapatban dolgoztak tovább.³⁹ A Bundesmarine ekkor vetette be először a Troika nevű aknakereső rendszert, a német közvélemény részéről pedig alig hallatszottak tiltakozó hangok, hiszen a kuvaiti partok több mint 100 robbanószerkezettől való megtisztítása a lakosokban szimpátiát keltett. Valószínűleg ennek tudható be, hogy a Bundeswehr ezzel úgy vett részt az első „out-of-area”-bevetésén, hogy azt a német lakosság nem is tudatosította.

Szeptembertől, a következő 5 éven át még egy szimbolikusnak szánt akcióban is szerepet vállaltak a Bundeswehr szakemberei. A UNSCOM (*United Nations Special Commission*) nevű ellenőrző bizottság munkáját erősítve, 1991 augusztusától 1996. szeptember 30-ig az iraki tömegpusztító fegyverek felkutatásában segítettek. A 37 főből álló német kontingens legfontosabb feladata az ellenőrök légi szállítása, valamint különböző logisztikai problémák megoldása volt.⁴⁰

Annak ellenére, hogy a németek az említett segítségen kívül 17 milliárd márkával támogatták a koalíció tevékenységét, a szövetségesek elégedetlennek tűntek. A német magatartást különféle jelzőkkel illették a külföldi sajtóban – „csekk-könyv-diplomáciának”⁴¹, kómának vagy struccpolitikának⁴² nevezték, és sokan egyetértettek abban, hogy az újraegyesített Németországnak szembe kell néznie a világban betöltendő új szerepével. A CDU/CSU-FDP-kormány számára egyre inkább világossá vált a követelt külpolitikai irány: tevékenyen részt venni az „out-of-area”-bevetéseken, ezzel párhuzamosan pedig tisztázni végre az Alaptörvény erre vonatkozó cikkelyeit, valamint a parlament és a kormány jogkörét. A kormányban lassacskán megtörtént az áthangolódás, de vajon mit szolt mindehhez a német sajtó, az ellenzék és legfőképpen a lakosság?

A második Öböl-háború alatt a konzervatívnak tekintett *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (rövidítve: *FAZ*) jelentősen hozzájárult a német közvélemény befolyásolásához. A lap szerkesztői a Kuvait elleni iraki támadást követően többnyire olyan külföldi véleményeket idéztek (cikkek,

³⁸ BEEGER – HUMM 318.

³⁹ GRÄSSLIN 93.

⁴⁰ NAUMANN, KLAUS: *Der Wandel des Einsatzes von Katastrophenhilfe und NATO-Manöver zur Anwendung von Waffengewalt und Friedenserzwingung*. In: *Die Bundeswehr 1955 bis 2005*. Szerk. NÄGLER, Frank, München, Oldenbourg, 2007. 482. (a továbbiakban: NAUMANN)

⁴¹ UZULIS 123.

⁴² BEEGER – HUMM 307.

politikusok beszédeit), amelyek a német magatartással kapcsolatos elégedetlenségre vonatkoztak.⁴³ Emellett maguk az újság szerzői is gyakran kritizálták az elzárkózó német álláspontot, és egyre kevésbé racionálisnak nevezték azt.

Más véleményvezérek a beavatkozás szükségességét is megkérdőjelezték. Az SPD egyik legismertebb Közel-Kelet specialistája, Hans-Jürgen Wischnewski 1990. augusztus végén azt jósolta, hogy az iraki terjeszkedés elleni katonai fellépés egy globális méretű katasztrófába torkollhat.⁴⁴ Ennél pedig sokkal inkább elviselhető Kuvait Szaddám Husszein általi annektálása. Olykor hangos Amerika-ellenes kirohanásokra is sor került. Gottfried Forck, Berlin-Brandenburg evangélikus püspöke 1991. január 26-án egy tüntetésen a következőket mondta: „*Nem Amerika a mi ellenségünk, hanem az amerikai politika könnyelműsége, és az ő befolyása alatt álló ENSZ, amely egy igazságtalanságot egy még nagyobb igazságtalansággal kíván megoldani.*”⁴⁵ Vagy megemlíthető Dr. Klaus Bloemer, Franz Josef Strauss korábbi külpolitikai tanácsadójának⁴⁶ munkája, amelyben a szerző elítéli az „*amerikai-izraeli érdekszövetség*” Irak elleni katonai támadását.⁴⁷ Történt néhány kisebb kaliberű demonstráció, főképp olyan fiatalok⁴⁸ részvételével, akik már nem a szüleiktől, sokkal inkább a nagyszüleiktől hallottak a világháborús élményekről, de ezek a csoportok jóval gyengébbek voltak, mint az 1980-as évek első felében, a Pershing-II rakéták telepítése ellen alakult mozgalmak. Sőt, a lakosság túlnyomó többsége passzívan szemlélte az eseményeket: még ha nem is értett egyet a háború elindításával, tiltakozását nem tartotta olyan fontosnak, hogy emiatt az utcára vonuljon. Az ilyen esetekben érdemes egy pillantást vetni a közvélemény-kutatásokra.

⁴³ Az FAZ 1990. 08. 13-i és 16-i számai. Idézi: OLDHAVER, MATHIAS: *Öffentliche Meinung in der Sicherheitspolitik. Untersuchung am Beispiel der Debatte über einen Einsatz der Bundeswehr im Golfkrieg*, Baden-Baden, Nomos Verlagsgesellschaft, 2000. 138-139.

⁴⁴ *General-Anzeiger* (Bonn), 1990. 09. 01/02., 17.

⁴⁵ *Neue Zürcher Zeitung*, 1991. 01. 29. Idézi: KAISER, KARL – BECHER, KLAUS: *Deutschland und der Irak-Konflikt. Internationale Sicherheitsverantwortung Deutschlands und Europas nach der deutschen Vereinigung*, Bonn, Forschungsinstitut der Deutschen Gesellschaft für Auswärtige Politik e.V., 1992. 25. (a továbbiakban: KAISER – BECHER)

⁴⁶ Bloemer a CSU-n belül egyértelműen az „Ostpolitik“-ot, a keleti nyitást támogatta, és nyilvánosan kritizálta pártja álláspontját, amiért az nem volt hajlandó elismerni az Ulbricht-féle NDK-t. Komoly hibát követett el akkor, amikor a saját véleményét több interjúban is úgy mutatta be, mintha az Strausséval teljes mértékben megegyezne. A pénzügyminiszter ennek következtében 1968 novemberében állásából elbocsátotta, Bloemer kilépett a CSU-ból, és később csatlakozott az SPD-hez. HUBER, MARTIN: *Der Einfluss der CSU auf die Westpolitik der Bundesrepublik Deutschland von 1954-1969 im Hinblick auf die Beziehungen zu Frankreich und den USA*, München, Herbert Utz Verlag, 2008. 58.

⁴⁷ BLOEMER, KLAUS: *Die Neu-Unterordnung Europas*. In: *Die neue Gesellschaft*, (1991) 5. sz., 392.

⁴⁸ KAISER – BECHER 24.

Mivel a Bundeswehr a hidegháború idején nem vett részt az ENSZ katonai bevetésein, a nyugatnémet lakosság körében kevés ezekre vonatkozó reprezentatív felmérés született. A második Öböl-háborúval ez 1990-ben hirtelen megváltozott, egy esetleges német szerepvállalás pedig előtérbe került. A kutatásokból egyértelműen kirajzolódik, hogy a lakosok többsége támogatta az Irak elleni katonai fellépést,⁴⁹ a Bundeswehrt azonban távol kívánták tartani a közel-keleti konfliktustól: Németország részvételét legfeljebb a koalíció anyagi támogatásában tartották helyénvalónak.⁵⁰ És ez az elutasító magatartás nem csak az iraki háborúra vonatkozott. 1991 januárjában a megkérdezettek háromnegyede úgy gondolta, hogy Németország a jövőben a nemzetközi konfliktusokból vonja ki magát, és egyébként is a kelet-nyugati szembenállás lezárásával ideje lenne az államok közti vitákat kizárólag tárgyalásos úton megoldani. Az „out-of-area”-bevetések legitimizálása érdekében előkészítendő alkotmánymódosítást is 74%-uk ellenezte.⁵¹

A lakosság ilyenén gondolkodásmódja – azon kívül, hogy a megnövekedett német felelősségvállalás elől igyekezett kibújni – elsősorban a hidegháború alatt meghonosodott biztonságpolitikai elvet tükrözte: a hadsereget csak a közvetlenül a Németországi Szövetségi Köztársaság területi integritására és állampolgárainak védelmére veszélyt jelentő esetekben szabad bevetni.⁵² A Bonnra kifejtett külső nyomásnak ugyanakkor meg kellett felelni, ezért a legcélszerűbb megoldásként a politikai pártoknak, a sajtónak és a lakosságnak a katonai bevetésekhez való lassú hozzászoktatása látszott. Ezzel párhuzamosan pedig le kellett építeni az alkotmányos akadályokat. Ezt a folyamatot nevezik a védelmi miniszter, Volker Rühe nevével fémjelzett „szalámi-taktikának”.⁵³

A Bundeswehr katonáit természetesen nem lehetett azonnal bármilyen háború sújtotta országban bevetni. Mindenképp olyan konfliktusokra kellett koncentrálni, amelyek megoldásának elősegítése pozitív üzenetet hordozott magában: ezek pedig nem mások, mint az ENSZ humanitárius akciói lettek. Az új német biztonságpolitikai vonal kapcsán gyorsan elterjedt a köztudatban Dieter Wellershoff admirális jelmondata, amely így hangzott: „*Segíteni, menteni, védeni!*”⁵⁴ Ezzel, valamint Volker Rühe, a bajba jutottak segítésére

⁴⁹ A Wickert-Institute felmérése szerint a megkérdezettek 81%-a támogatta az akciót. In: *Blitzumfrage der Wickert-Institute*, közli: *Bundeswehr aktuell*, 1991. 01. 24.

⁵⁰ A Bundeswehr Öböl-háborúbeli bevetése ellen a megkérdezettek kétharmada voksolt, csak 17%-uk állt mellette. Az Institut für Demoskopie Allensbach, erre vonatkozó tanulmányát a *Die Zeit* közölte 1991. 09. 07-es, a Politbarometer-Befragung für das ZDF kutatását a *Süddeutsche Zeitung* az 1990. 08. 28-as számában.

⁵¹ Politbarometer-Befragung für das ZDF, közli a *Süddeutsche Zeitung*, 1991. 01. 28-as számában.

⁵² HOFFMANN 77.

⁵³ BIEHL 1998. 12.

⁵⁴ BALD 144.

vonatkozó mondataival a lakosság könnyedén azonosulhatott, a védelmi miniszter egyik nyilatkozata azonban egy ideig nem keltett nagyobb figyelmet. Németország felelősségvállalásával kapcsolatban Rühe kijelentette, hogy ebbe az új szerepbe „beletartoznak a nemzetközi közösség szolgálatában álló bevetések is.”⁵⁵ A megfogalmazás egyáltalán nem volt véletlen: olyan akciókról volt tehát szó, amelyek a nemzetközi közösségen belül nem csak az ENSZ-re vonatkoztak, hanem adott esetben a NATO-ra is.

Ideje volt emellett a németek külpolitikai céljait is újrafogalmazni. Egy független szakértőkből álló csoport, amelyet Hans-Adolf Jacobsen történész vezetett, 1991-ben ezeket így fogalmazta meg: „*Sem Európában, sem a világon nem várható egy olyan helyzet beállta, amelyben Németország az érdekeit katonai eszközök birtoklása nélkül elégségesen képviselheti.*”⁵⁶ A Bundeswehr külföldi bevetéseit támogató döntéshozók – elsősorban Volker Rühe miniszter, Klaus Naumann vezérezredes, Dieter Wellershoff és Ulrich Weisser admirálisok – a német hadsereg feladatait a következő merész, mármár a klasszikus német gyarmati politikára emlékeztető mondatban összegezték: „*A világ politikai, gazdasági, katonai és ökológiai stabilitásának követelése és biztosítása; a szabadkereskedelem és a stratégiaileg fontos nyersanyagokhoz való hozzáférés fenntartása.*”⁵⁷ Gerhard Stoltenberg, Rühe elődje a védelmi miniszteri székben, szintén a „*Németországi Szövetségi Köztársaság alapvető érdekeihez*” sorolta a „*nyersanyagokhoz való hozzáférés*”-t.⁵⁸

Ahogy a korábbi közvélemény-kutatásokból láthattuk, a német lakosság még nem volt felkészülve a Bundeswehrnek egy komolyabb külföldi bevetésére, ezért a politikusok egyelőre az ekkoriban a nagy elvárásokkal és reményekkel bíró,⁵⁹ a „világcsendőrség” szerepét átvenni igyekvő ENSZ békemisszióiban való részvétellel próbálkoztak.

⁵⁵ RÜHE 1993. 165.

⁵⁶ *Unabhängige Kommission für die künftigen Aufgaben der Bundeswehr.* In: *Die künftigen Aufgaben der Bundeswehr. Abschlussbericht und Empfehlungen vom 24. September 1991*, Bonn, 1991. 15.

⁵⁷ *Militärpolitische und militärstrategische Grundlagen und konzeptionelle Grundrichtung der Neugestaltung der Bundeswehr, Jan. 1992.* Idézi: BALD 145.

⁵⁸ PFLÜGER 73.

⁵⁹ Az Öböl-háborúban a koalíció váratlanul gyors győzelmét követően a nemzetközi közvéleményben egyfajta hurráoptimizmus uralkodott. Az ilyen légkörben esetenként megfogalmazódott egy globális kollektív biztonsági zóna iránti igény, amelyben a NATO-nak meg kellett volna találnia a maga speciális szerepét. LAUGEN 15.

Hartmut Bagger ezredes ezt másképp gondolta: „*A történelmi rendszerváltozások után elterjedt azon nézetek, melyek szerint a NATO és a NYEU elavultakká váltak, az utóbbi évek eseményei megcáfolták. Pontosan azon felismerés vált egyre jelentősebbé, mely szerint az ENSZ még nagyon távol áll attól, hogy egyedül rendelkezzen az erőszak-monopólium felett.*” In: BAGGER, HARTMUT: *Der deutsche Beitrag zu Kriseneinsätzen - Erfahrungen und Perspektiven*, Bad Neuenahr, 1997. 4.

Az aknák földjén: Kambodzsa

A Bundeswehr első békefenntartó missziójára Németországtól több ezer kilométerre, Kambodzsában került sor. Ezen délkelet-ázsiai ország számára az 1970-es évektől kezdve két évtizeden át szörnyű sors jutott: Lon Nol tábornok uralma; a vörös khmerek hatalomátvétele és hamarosan a lakosság egynegyedének elpusztulása; a vietnami intervenció; gerillaharcok, éhínség és menekülthullámok. A vietnami csapatok 1989-ben kivonultak az országból, két évvel később, 1991. október 23-án a kambodzsai uralomért harcoló felek pedig aláírták a párizsi megállapodást. A megegyezés értelmében szabad választásokat kellett 1993-ban tartani, annak előkészítéséig az ország egy átmeneti időszakra, 18 hónapon keresztül ENSZ-felügyelet alá került.⁶⁰

A kambodzsai ENSZ-misszió 1991 júniusától 34 ország 15 991 katonája, valamint 32 országból 3359 rendőr vett részt, ezzel az addigi legköltségesebb ilyen típusú bevetésnek számított.⁶¹ Az egyiptomi származású ENSZ-főtitkár, Butrosz Butrosz-Gáli kérésére a Kohl-kormány – míg Németországban a Bundestag álláspontja nem tisztázódott az ügy kapcsán – egy hattagú, mentőtisztekből és altisztekből álló csapatot küldött a délkelet-ázsiai országba. Küldetésük azért került el a közvélemény és a Bundestagban ülő képviselők többségének figyelmét, mivel ezek a személyek önkéntesek voltak, tehát nem a Bundeswehr képviseletében utaztak. 1992 februárjában a különítmény 15 tagúra bővült, és ők voltak azok, akik Phnompenben egy egészségügyi ellátó központot, valamint az ország északnyugati részén, Battambangban egy légimentő csomópontot létesítettek.⁶²

Időközben odahaza a Gerhard Stoltenberget váltó védelmi miniszter, Volker Rühe 1992 tavaszától nyomást gyakorolt a kormányra, annak érdekében, hogy komolyabb létszámban is részt vegyenek a kambodzsai rendteremtésben. Április 8-án a Bundestagban a CDU/CSU és az FDP-ből álló koalíció végül győzelemre vitte az ügyet, noha az érvelésük során kényszerrel ügyletek arra, hogy az ülés alatt a „bevetés” szó ne hangozzék el.

Miután a Bundestag zöld jelzést adott a küldetésre, május 22-től 130 katona került Phnompenbe, ahol egy központi kórházat kellett létrehozniuk a majdnem 20 ezer katona, rendőr és civil ENSZ-dolgozó számára. A bevetés végéig, 1993. november 12-ig a németek összesen 98 ezer vizsgálatot hajtottak végre, köztük rengeteg olyan sebesülést láttak el, amelyek aknasérülésekből származtak. Mivel a sérültek körülbelül negyede a

⁶⁰ Kambodzsa hidegháború kori történelméről részletesen lásd: DETH, SOK UDOM: *The Rise and Fall of Democratic Kampuchea*. In: *Education about Asia*, 14. évf. (2009) 3. sz. 26-30.

⁶¹ GRÄSSLIN 89.

⁶² UZULIS 123.

kambodzsaiak közül került ki, a helyiek közt gyorsan elterjedt az „angyalok háza” elnevezés.

A bevetés célja részben az ehhez hasonló pozitív üzenetek közvetítése volt: a német haderő népszerűségét növelni egy viszonylag rizikómentes bevetési területen végzett munkával.⁶³ Mindezek mellett az akció lebonyolításán Németországban és Kambodzsában dolgozók rengeteg értékes tapasztalattal gazdagodtak. A jól ismert közmondás szerint teher alatt nő a pálma: a Védelmi Minisztérium és a Külügyi Hivatal adminisztratív munkaereje kénytelen volt az ENSZ szabályait teljesen magáévá tenni, nem beszélve a német jogi útvesztőkben való eligazodásról, a vezetőségnek pedig ki kellett mozdulnia abból a kényelmes helyzetből, amelybe a hidegháború alatt a NATO a döntések felelősségének átvállalásával juttatta. A kambodzsai hőségben szolgálók megtanulták, mit jelent egy soknemzetiségű koalícióban más országok fiaival együttműködni, ugyanakkor azzal is itt szembesültek, hogy a mentőszolgálatuk elavultnak számít. Az átszervezéssel kapcsolatban több koncepció is született, végül Dr. Gunter Desch javaslatát fogadták el, amely egyben a legdrágább megoldást foglalta magában.⁶⁴

Sokatmondó – és a hidegháború alatti elzárkózó nyugatnémet magatartásra tökéletesen rámutató – volt az a beszéd, amelyben Klaus Naumann vezéreztetve a következőket mondta: „1944 óta most először töltik német katonák a karácsonyt egy hazájukon kívüli bevetésen.”⁶⁵ Másfél év után a UNTAC nevű ENSZ-misszió (*United Nations Transitional Authority in Cambodia*) befejeződött, a német mentőalakulatok pedig hazatérhettek. Néhányakat ez anyagilag érzékenyen érintett, ugyanis az akcióban részt vevő katonák kifejezetten jól kerestek: a szokásos béren túl havonta 5000 márka ütötte a markukat. És ha már a költségeknél tartunk, a német kormány az 1990-es években összesen 3,63 millió márkával támogatta a kambodzsai újjáépítést. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (*United Nations High Commissioner for Refugees* - UNHCR) ebből 1,6 millióban, a Nemzetközi és a Német Vöröskereszt 930 ezerben, a német követség 150 ezerben, a helyi orvosi ellátás pedig 950 ezer márkában részesült.⁶⁶

A komoly segítségnyújtás és a misszió békésnek mondható lefolyása következtében a német sajtó keveset, és ha mégis, pozitív módon foglalkozott a bevetéssel, mindezt azonban végül beárnyékolta egy tragikus eset. Röviddel azelőtt, hogy az utolsó német katona is elhagyta Kambodzsát, 1993. október

⁶³ NAUMANN 482.

⁶⁴ A német koncepció alapján a hiányos infrastruktúra ellenére a Bundeswehr Kambodzsában lévő katonái számára pontosan olyan kórházi ellátást kellett biztosítani, mintha Németországban lettek volna. A franciák ennél egy jóval olcsóbb és kevésbé körülményes megoldást választottak: sebesült katonáikat azonnal hazaszállították Franciaországba. NAUMANN 484-485.

⁶⁵ BALD 147.

⁶⁶ GRÄSSLIN 90.

14-én egy Alexander Arndt nevű altisztet halálos lövések értek. A 26 éves hildesheimi őrmester volt az 58. a kéksisakosok sorában, aki ezen, de az első német, aki egyáltalán bármely misszió az életét vesztette. A halálát kiváltó támadás oka az volt, hogy kocsijával egy tócsába behajtva három kambodzsai férfit lespricelt. Az egyik – feltehetőleg ittas – motoros háromszor lőtt a katonára, aki azonnal meghalt.⁶⁷

A szerencsétlen haláleset természetesen a német lapok címlapjaira került, de alapvetően nem kérdőjelezték meg a kambodzsai misszió sikereit. A kérdés inkább úgy szólt: a német politikai és katonai vezetés milyen módon reagál a Bundeswehr első külföldi áldozatának halálhírére? Volker Rühe védelmi miniszter a merényletet „értelmetlen erőszakos cselekedetnek” nevezte, a missziót pedig „különösen sikeresnek”. Egy mondata azonban történyt adott bírálói kezébe: „*Most éljük át azokat a keserű tapasztalatokat, amelyekkel más nemzetek már korábban találkoztak.*”⁶⁸ Két szempontból figyeltek fel a szóban forgó mondatra: Rühe Németországot más szuverén államokhoz hasonlította, valamint azt sugallta, hogy a jövőben is számolni kell katonai bevetésekkel és ezekkel együtt hasonló halálesetekkel is.

Bár a férfi temetését szűk családi körben rendezték meg, a halálát követő tizedik napon egy nagyszabású megemlékezést tartottak a tiszteletére a Bundeswehr egy Hannoverhez közeli létesítményén. Rühe mellett az eseményen részt vett Klaus Kinkel külügyminiszter, valamint a hadsereg több magas rangú tisztje is. A hivatalos ceremónián tartott beszédek nem csak a családnak és a németeknek szóltak, hanem magukban hordoztak egy, a külföldi sajtónak szánt üzenetet. Alexander Arndtot nem a szerencsétlen kambodzsai helyzet áldozataként mutatták be, hanem olyan hősként, aki egy jobb világért harcolt, így a halála sem volt értelmetlen. Az egyik beszéd kihangsúlyozta, hogy a fiatal katona „*az országa nevében és a nemzetek közösségének szolgálatában*” esett el, tehát nem csak Kambodzsza békéjének kivívásáért, hanem Németországnak a világbéke elősegítése érdekében tett ígéretéért.⁶⁹ Egyértelmű lett, hogy az ország továbbra sem kíván letérni arról az útról, amelyre lépett.

Ahogy már fentebb említettük, a német sajtó a halálesetet követően komolyabban nem kritizálta sem a missziót, sem a német külpolitika ezen vonalát. Még a kormányközelinek nem nevezhető, berlini baloldali lap, a *Die Tageszeitung* egyik szerzője, Michael Sontheimer is ezt írta 1993 októberében: „*Alexander Arndtot (a mentőtisztet) feltűnésmentes, 'katonához*

⁶⁷ UZULIS 124.

⁶⁸ Idézi: KÜMMEL, GERHARD – LEONHARD, NINA: *Death, the Military and Society Casualties and Civil-Military Relations in Germany*, SOWI-ARBEITSPAPIER, Nr. 140. Strausberg, 2005. 16. (a továbbiakban: KÜMMEL–LEONHARD)

⁶⁹ KÜMMEL–LEONHARD 19.

nem illő módon' érte a halál. A Kambodzsában elhunyt másik hetven ENSZ-katonával ellentétben, nem a Vörös Khmer támadásainak hatására halt meg, hanem egy bűntény során, amely bármely másik, a fejlesztéseken dolgozó személyt vagy turistát érhetett volna. Az Alexander Arndtot eltalált halálos lövések már Phnompen szomorú mindennapjaihoz tartoznak. (...) Különbséget kell tenni a kambodzsai és szomáliai bevetés, illetve a Bundeswehr minden jövőbeni fegyveres 'segítsége' közt. Egyet kell érteni – a taz számára kivételesen, de nem véletlenül – a kancellárral, amikor az Arndt számára halálos kimenetelű bevetést 'a béke érdekében tett szolgálat'-ként jellemezte. Az elejétől fogva egyértelmű volt, hogy az ilyen missziók halált okozó rizikót is hordoznak magukban. Az, hogy ezeket igazolni lehet-e, kifejezetten a Kohl, Kinkel és Rühe fémjelezte külpolitika kritikusaiknak feltett kérdés."⁷⁰

A kambodzsai ENSZ-misszióba fektetett rengeteg energia és pénz ellenére a kivonulást követően nem volt maradéktalan az öröm, mivel az 1993-as választásokat a vörös khmer megtorpedózta, majd az északi területeken 1998-ig folytatta az ellenállást. Rühe miniszter ugyanakkor igyekezett a Bundeswehr akcióját sikerként csomagolni: bevallotta, hogy mindvégig az „alkotmányosság határán táncolt”, de véleménye szerint mindez a „német felelősségvállalás új fejezeteként” kerül bele a történelemkönyvekbe. A német misszió egyébként valóban eredményesen teljesítette feladatait, s ez a sajtó és az ellenzéki pártok számára is megkérdőjelezhetetlen maradt.⁷¹ Más volt a helyzet egy, a kambodzsai eseményekkel szinte párhuzamosan zajló másik misszióval, amelyre Szomáliában került sor.

Afrika szarvánál: Szomália

Az 1977/1978-ban, Etiópia ellen folytatott vesztes háborút követően az ország vezetője, Siad Barre bár hatalmon maradhatott, de az 1980-as évek végére a belpolitikai krízis odáig fajult, hogy Szomáliában nyílt polgárháború tört ki. Az USA által támogatott rendszer a hidegháború befejeződésével az amerikai külpolitika számára veszített korábbi jelentőségéből, így külső segítség híján, Siad Barre 1991-ben megbukott, és Kenyába menekült.⁷² A

⁷⁰ *Die Tageszeitung*, 1993. 10. 16. 1., 10.

⁷¹ GRÄSSLIN 91-92.

⁷² A Szomáliában történekről lásd MAKINDA, SAMUEL M.: *Security in the Horn of Africa*. London, Brassey's, Adalphi Paper 269. 1992. 8-30.; LEWIS, IOAN M.: *A modern history of the Somali*. Ohio, Ohio University Press, 2002. 232-238.; LEHMANN KRISTÓF: *Szomália – a sötétben hagyott nemzet*. In: *Tudományos Közlemények* (2007) 18. sz. 130. http://epa.oszk.hu/02000/02051/00008/pdf/EPA02051_Tudomanyos_Kozlemenyek_18_127-138.pdf (utolsó elérés: 2015. 04. 20.); SAMATAR, AHMED ISMAIL: *The Porcupine Dilemma: Governance and Transition in Somalia*. In: *Bildhaan*, 7. évf. (2007) 57-60.

polgárháború mellett rendkívül rosszkor jött az aszály, és a katasztrofális helyzet következtében 1991/1992 fordulóján körülbelül 300 ezer ember vesztette életét.⁷³ A nyugati sajtó azonban ekkor leginkább a délszláv és a közel-keleti eseményekre figyelt, és majd csak a CNN megrázó felvételeinek hatására fordultak Afrika szarva felé. Németországban a Bundestag egy freiburgi képviselője, Gernot Erler már 1991 márciusában felszólította a Védelmi Minisztériumot, hogy siessen az ország segítségére.⁷⁴ A kormány részéről azonban a beavatkozás elmaradt, és majd csak másfél évvel később pótolta ezen hiányosságát.

1992 januárjában az ENSZ BT fegyverszállítási embargót hirdetett ki Szomáliára, majd a UNOSOM-I (*United Nations Operation Somalia*) keretein belül 3500 megfigyelőt, valamint a segélyszállítmányok elosztásáért felelős dolgozókat küldtek az országba. Németország 1992 augusztusától vette ki részét az ellátás megszervezésében. A Bundeswehr Transall C-160 típusú repülőgépeivel a kenyai Mombasából szállított élelmiszert és gyógyszert a Mogadishuban, Barderában és Hudurban élő rászorulóknak.

Az egyre kevésbé átlátható helyzet és az ENSZ-dolgozók ellen elkövetett támadások hatására a nyugati kormányok belátták, hogy Szomália államként már nem létezik, és csak külső segítséggel lehet az országot pacifikálni. Az ENSZ BT 1992. december 3-án elfogadta a 794. számú határozatot, és felállította a UNITAF-ot (*United Task Force*).⁷⁵ A UNITAF feladata az volt, hogy a Szomáliában érvényben lévő fegyverszünetet fenntartsa, és biztosítsa a lakosság ellátását, míg a UNOSOM-II csapatai megérkeznek. Néhány héttel később az amerikai tengerészgyalogság megjelent a szomáliai partoknál, majd őket követték kanadaiak, franciák, britek és az *Operation Restore Hope*-ban részt vevő más nemzetek katonái.

December 17-én a német szövetségi kormány – felismerve a kihagyhatatlan alkalmat – eldöntötte, hogy a UNOSOM-II békemisszió számára „Szomália (...) pacifikált régióiban egy megerősített utánpótlási zászlóaljat (akár 1500 embert), humanitárius feladatokra” rendelkezésre bocsát.⁷⁶ Karácsonykor Klaus Naumann admirális látogatást tett a Kenyában állomásozó német pilótáknál, és egyben kihasználta az alkalmat arra, hogy a Mogadishuban felállított amerikai parancsnokságon tárgyaljon. Az amerikaiak

<http://digitalcommons.macalester.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1065&context=bildhaan> (utolsó elérés: 2015. 04. 20.)

⁷³ SCHÖNEBERGER, TIMM: *Vom Zweiten Golfkrieg zum Kampfeinsatz im Kosovo. Eine Zwei-Ebenen-Analyse der Bundeswehreinsätze in den 90er Jahren*, Wiesbaden, Springer, 2014. 133. (a továbbiakban: SCHÖNEBERGER)

⁷⁴ GRÄSSLIN 97.

⁷⁵ SCHÖNEBERGER 133.

⁷⁶ Beschlúßvorschlag der Bundesminister des Auswärtigen und der Verteidigung vom 17. Dezember 1992. <http://www.glasnost.de/militaer/bund/92ausldsom.html> (utolsó elérés: 2015. 04. 20.)

részéről az az egyértelmű kérés fogalmazódott meg, hogy a Bundeswehr lehetőleg mihamarabb vegyen részt az akcióban.⁷⁷

Az ENSZ főtitkára, Butrosz Butrosz-Gáli hamarosan szaván fogta a szövetségi kormányt, és 1993. április 12-én elfogadta a német javaslatot. A bevetésről szóló tárgyalásokon azonban nehézségek léptek fel, mivel már a kormánykoalícióban is akadtak nézeteltérések. A CDU/CSU és az FDP, valamint két kulcspozícióban lévő miniszterei, Volker Rühe és Klaus Kinkel eltérő álláspontot képviseltek. Rühe azonnal cselekedni akart, és teljesíteni az amerikai kérést, Kinkel azonban az alkotmány módosítására várt volna.⁷⁸ Az FDP szerint ugyanis a német alaptörvény az ENSZ ilyen típusú missziójában való részvételt nem engedélyezte, mert nem teljesítette a bevethetőség három alapfeltételét: nem tartalmazhatott kényszerítő intézkedéseket, a katonákat kizárólag „pacifikált övezetbe” küldhették, és nem vehettek részt fegyveres akciókban.⁷⁹ Az ENSZ eredeti terve ezeknek a kritériumoknak nem felelt meg. A Bundeswehr ugyanis az Észak-Szomáliában, Boosaaso környékén állomásozó ENSZ-csapatok ellátásáért lett volna felelős, ezen a vidéken pedig fegyver nélkül életveszélyes volt tartózkodni. Az FDP néhány képviselője (például Jürgen Koppelin vagy Hermann Otto Solms) továbbra is tiltakozott, de a koalíció április 21-én mégis elrendelte 1700 katona kiküldését.

Az ehhez szükséges parlamenti többséget a Bundestagban megszerezték, így ez az akadály is elgördült az útból. Párhuzamosan ezzel azonban a szociáldemokrata frakció betervezett egy javaslatot a „*kéksisakos bevetésekről szóló alaptörvény-módosítás haladéktalan elfogadásáról*”.⁸⁰ Egyik képviselőjük, Karsten Voigt a betervezést így magyarázta: „*Mi alapvetően támogatjuk a missziót, de úgy gondoljuk, hogy mielőtt azt végrehajtanánk, egy alkotmánymódosítás mindenképp szükséges. Ebből is nyilvánvaló, hogy nem érdekünk, hogy a missziót önmagában akadályozzuk. Mi csupán az Alkotmánybíróságtól várunk egy alkotmányjogi magyarázatot.*”⁸¹ Látna az alkotmányjogi vitát, az ENSZ-főtitkár felajánlotta, hogy az Alkotmánybíróság előtt személyesen megjelenik, ezzel kihangsúlyozván, hogy az ENSZ számára milyen kiemelten fontos a német részvétel.⁸² Egy előzetes ítélet⁸³ értelmében végül a Karlsruheban székelő

⁷⁷ NAUMANN 486.

⁷⁸ HACKE, CHRISTIAN: *Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Von Konrad Adenauer bis Gerhard Schröder*. Berlin, Ullstein Taschenbuch, 2004. 416. (a továbbiakban: HACKE)

⁷⁹ PHILIPPI, NINA: *Bundeswehr-Auslandseinsätze als außen- und sicherheitspolitisches Problem des geeinten Deutschland*, Frankfurt am Main, Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, 1997. 150. (a továbbiakban PHILIPPI)

⁸⁰ Bundestag-nyomtatvány 12/4768, 1993. április 21. Idézi: SCHÖNEBERGER 134.

⁸¹ Karsten Voigt: Interview mit BBC Worldservice, Newshour, 1993. 04. 20. Idézi: PHILIPPI 151.

⁸² Boutros-Ghali zu einer Stellungnahme vor dem Bundesverfassungsgericht bereit, In: FAZ, 1993. 06. 21. 1.

alkotmánybírák engedélyezték a Bundeswehr számára a UNOSOM-II-ben való részvételt, a Bundestag pedig július 2-án rábólintott a küldetésre.⁸⁴

A kormány már április 28-án felvette a kapcsolatot a többi, Szomáliában szolgáló csapatokkal, majd május 12-én kiutazott egy előegység, a terep felmérésének céljából.⁸⁵ Az ENSZ végül engedett korábbi álláspontjából, így a Bundeswehr 1700 katonája nem Boosaasoba, hanem a kevésbé veszélyesnek ítélt közép-szomáliai Belet Huenbe került. A következő hónapok során a katonák rengeteget dolgoztak: kutakat fúrtak, egy gátat és egy repülőteret építettek, több létesítményt (hidakat, iskolákat) rendbe hoztak, egy helyi kórházban pedig összesen 7500 sebesültet láttak el.⁸⁶

Hamarosan azonban tornyosulni kezdtek a kisebb-nagyobb botrányok. A helyiek szemében nem váltott ki éppenséggel szimpátiát az, hogy Belet Huenben a „piszkos munkát” (szemét elhordása, fizikailag megterhelő feladatok) velük végeztették. Az ugyancsak furcsának tűnt, hogy míg a németek a Shabelle nevű folyó vizét egy speciális eljárással ihatóvá tették, saját vizüket Németországból szállították oda. 1993 szeptemberében az egyik német televíziós csatorna, az ARD arról tudósított, hogy néhány bajor katona lopással gyanúsított szomáliaiakat kínozott. A legkomolyabb eset az volt, amikor a zászlóalj táborába egy – valószínűleg lopás céljából – belopódzó fegyvertelen helyit lelőttek. A Bundeswehr mindkét alkalommal belső kivizsgálást indított, a gyanúsítottakat azonban bizonyították híján felmentették.⁸⁷ Hasonló, de olykor súlyosabb esetekre más nemzetek fiai által is sor került, így jártak az olaszok, kanadaiak vagy az amerikaiak.

Időközben az is kiderült, hogy Szomáliában nem létezik „pacifikált övezet”. Július 15-én Belet Huen repülőterén ismeretlenek lövésekkel „üdvözltek” a német katonákat, de a támadásban senki sem sérült meg. Másfél hónappal korábban, június 5-én 22 pakisztáni esett áldozatul egy tömeggyilkosságnak.⁸⁸ Ilyen körülmények között nőtt a Bundeswehr katonáinak tehetetlenség-érzése és frusztrációja, hiszen a bonni döntés értelmében fegyvert nem használhattak, és olasz katonák védték őket. Ráadásul az eredeti céljukat sem teljesítették, miszerint egy 4000 fős indiai alakulatot logisztikai támogatásban részesítettek volna. Az országban fokozódó polgárháborús helyzet hatására ezeket a katonákat ugyanis máshová

⁸³ *Der Auslandseinsatz deutscher Streitkräfte. Eine Dokumentation des AWACS-, des Somalia- und des Adria-Verfahrens vor dem Bundesverfassungsgericht.* Szerk. DAU, Klaus – WÖHRMANN, Gotthard, Heidelberg, C. F. Müller Verlag, 1996. 920.

⁸⁴ Bundestag plenáris jegyzőkönyv 12/169, 1993. július 2. 14608. Idézi: SCHÖNEBERGER 134.

⁸⁵ NAUMANN 486.

⁸⁶ GRÄSSLIN 96.

⁸⁷ GRÄSSLIN 101.

⁸⁸ MATTHIES, VOLKER: *Die UNO in Somalia: Operation enttäuschte Hoffnung.* In: *Aus Politik und Zeitgeschichte* (1994) B31, 12.

küldték, és sohasem találkoztak a németekkel. Klaus Naumann október 2-án még igyekezett ezen tárgyalások útján⁸⁹ módosítani, sikertelenül.⁹⁰

Az SPD ezzel párhuzamosan visszavonta a bevetés támogatását, és azzal vádolta a kormányt, követelve a csapatok hazahívását, hogy „*a politikai és katonai kockázatot teljesen szem elől tévesztette*”.⁹¹ A zöldek ugyanezt az álláspontot képviselték, ami nem meglepő, hiszen ők a missziót már az elejétől kezdve elleneztek. Érdekesebb volt azonban, hogy kezdett szétesni a kormánykoalíció egysége. A CDU részéről Karl Lammers, az FDP oldalán Olaf Feldmann, Jürgen Koppelin vagy maga a külügyminiszter, Klaus Kinkel is csak fenntartásokkal álltak az akció mögé.

Az ENSZ-csapatok az ősz folyamán egyre gyakrabban váltak támadások célpontjaivá, Mogadishuban egy ilyen során 18 amerikai és számtalan pakisztáni katona veszítette életét. Az amerikai elnök, Bill Clinton hamarosan bejelentette, hogy az amerikai kontingenst legkésőbb 1994. március 31-ig kivonják. Kohl kancellár és Rühe védelmi miniszter eleinte igyekeztek hangsúlyozni, hogy a Bundeswehr katonái az amerikai bejelentésére nem fognak az országból fejvesztve menekülni, október 14-én azonban egy olyan tragikus eset történt, amelyre nem számítottak. A lényegesen kisebb kockázati területként besorolt Kambodzsában a fentebb már említett körülmények közt egy német mentőtiszt, Alexander Arndt halálát lelte. Rühe rámutatott, hogy az eset „*nem lesz befolyással a Bundeswehr szomáliai vagy más bevetésére*”, de talán nem véletlen, hogy egy nappal később már arról beszélt, hogy „*nem mi leszünk azok, akik Szomáliában a villanyt utolsóként kapcsolják le*.”⁹²

Emellett más országok – például Belgium, Franciaország – csapatai is elhagyták 1994 elején Szomáliát, így a Szövetségi Kormány lépését többé már nem lehetett a „német különút” egy újabb példájának tekinteni. 1993 karácsonya előtt a Bundeswehr egységét átszervezték és 400 főre csökkentették, 1994 februárjától pedig azt is folyamatosan kivonták Belet Huenből. A kabinet 1993. december 21-i döntése jövő év március 31-ében határozta meg a kivonulás határidejét, ezt végül 8 nappal korábban teljesítették, különösebb fennakadások nélkül. Rühe a hazatérő katonákat a Köln-Bonn repülőtéren ünnepélyes keretek között fogadta, a Bundeswehr második kéksisakos akcióját pedig a közvélemény elé sikerként tálalta.⁹³

Nézzük meg a szomáliai német misszió eredményeinek mérlegét. Ha a bevetést gyakorlati szemszögből közelítjük meg, a Bundeswehr vezetőinek

⁸⁹ A Mogadishuban folytatott tárgyaláson részt vett az ENSZ főtitkára, Butrosz-Gáli, az amerikai admirális, Jonathan Howe és a török altábornagy, Cevik Bir.

⁹⁰ NAUMANN 487.

⁹¹ PHILIPPI 152.

⁹² PHILIPPI 153.

⁹³ GRÄSSLIN 97.

tudása rengeteg új tapasztalattal bővült. Ahogyan Kambodzsában történt, itt is óriási földrajzi távolságot kellett leküzdeniük, a csapatok és a felszerelés szállítása nem volt egyszerű feladat. Az is kiderült, hogy – más, az 1990-es években folytatott háborúhoz hasonlóan – a sajtó, főként a televíziós hírszatornák gyakran hamarabb értesültek (és tájékoztatták az olvasókat/nézőket) a kint történetekről, mint például maga az illetékes minisztérium. A Bundeswehr emellett többé nem állíthatta magáról, hogy más országok állampolgárainak haláláért nem felelős (lásd a táborba belopódzó férfi halálának esetét).⁹⁴ Az evakuálás szintén komoly kihívások elé állította a hadsereget.

Ugyanakkor az effektív segítségnyújtáshoz, a légierő korábbi helytállását kivéve, a német részvétel már túl késő volt.⁹⁵ Amikor 1993 májusában az első német katonák megérkeztek, az éhínséget a UNITAF visszaszorította, a folytatódó polgárháború elleni harcban pedig egyébként sem vehettek részt. Fegyvertelen katonák iskolákat építettek újjá, és a vizet alakították ihatóvá – ez valóban egy hadsereg feladata lett volna? Indokoltak voltak a bevetés magas költségei?⁹⁶ Az ilyesfajta feladatokat nem civil szervezeteknek kellett volna elvégezniük, a bevetés során felemésztett összeg töredékéért? Az akció a humanitárius segítségnyújtáson túl nem szolgálta a német kormány bel- és külpolitikai törekvéseit?

Véleményünk szerint a UNOSOM-II-ben – akárcsak a UNTAC-ben – való részvételnek elsősorban az volt a célja, hogy a hidegháború után kialakult világrendben a maga helyét kereső újraegyesített Németország a felelősségvállalás új fejezetének eleget tegyen. A korábbi hibák – például az Öböl-háború alatti magatartás – kiküszöbölése szintén megemlítenő. Nina Philippi szerint a német aktivitás azt a célt is szolgálta, hogy az állandó ENSZ-BT tagsághoz közelebb kerüljenek. A biztonságpolitikai szakértő ezt abban is bizonyítva látja, hogy a tagság elnyeréséhez benyújtott kérelmet éppen egy nappal a szomáliai német részvétel bejelentése után tették meg.⁹⁷

Ha a bevetés belpolitikai vetületét vizsgáljuk, kiemelendő Volker Rühe korábban már említett „szalámi-taktikája”: az alkotmányos akadályok folyamatos leépítése „humanitárius csomagolásban”, eleinte a katasztrófák sújtotta övezetekben való fellépés, majd a békemissziók és az „out-of-area” bevetések segítségével.⁹⁸ A taktika része volt a kormánykoalíció pártjainak,

⁹⁴ NAUMANN 488.

⁹⁵ SCHÖNEBERGER 135.

⁹⁶ Körülbelül 240 millió márkáról van szó, amely a következő költségekből állt: 102 milliót tett ki a szállítás és az eszközök áthelyezése, 77,6 milliót a különleges körülmények közti bevetésből adódó többlet és további 59,6 milliót az anyagbeszerzés. PHILIPPI 155.

⁹⁷ PHILIPPI 154.

⁹⁸ GRÄSSLIN 108.

majd az ellenzék megnyerése⁹⁹, és természetesen a legfontosabb, a lakosság hozzászoktatása a Bundeswehr katonáinak külföldi jelenlétéhez. Az Alkotmánybíróságot emellett kész tények elé állították, és előbb-utóbb állást kellett foglalnia a bevetések legitim voltát illetően.

Ilyen tekintetben a UNOSOM-II messzemenőig sikertelen küldetése, a polgárháborúban tobzódó Szomália saját sorsára hagyása, a békemisszió alatti több ezer civil áldozat¹⁰⁰ ellenére a Bundeswehr bevetésének pozitív hozadéka volt. Németország megítélése a nemzetközi közösségen belül javult, presztízse a nemzetközi szolidaritást és cselekvőképességet illetően nőtt, miközben katonáik Afrika szarvánál, egy pacifikáltnak minősített területen eredeti feladatukkal szemben (az indiai egység utánpótlásának biztosítása) az újjáépítésben segítettek. A Bundeswehr egységeinek hazaérkezését követően a német sajtó a 2006-os iszlamista fordulatig már nem szívesen tudósított az afrikai ország további sorsáról: a hadurak és klánok összecsapásairól, a kialakult szeparatizmusról, a radikális iszlamizmus előretöréséről vagy az átláthatatlan atomizálódásról.¹⁰¹ Ahogyan Christian Hacke német történész, szociológus írta, *„Szomália is az elszalasztott külpolitikai lehetőségek színhelye lett. Bár a Bundeswehr egységeinek 1993 májusában/júniusában Szomáliába való kiküldése jó szándékkal történt, azonban az eredeti célok megvalósításához a német katonák már későn érkeztek.”*¹⁰²

Kisebb horderejű bevetések

Németország az ENSZ más, Európán kívüli békefenntartó hadműveleteiben is – kisebb-nagyobb intenzitással – részt vett. Ruandának az 1994-es népirtást követően 158 millió márkát¹⁰³ állított ki élelmiszer és gyógyszerek vásárlására, majd rendőrtiszteket is küldött, a rend helyreállítása céljából. Az afrikai kontinensen az 1990-es években hasonló segítségnyújtásban részesült még Angola, Libéria, Szudán, Sierra Leone, Mozambik és Nyugat-Szahara.

⁹⁹ Az SPD kapcsán ez látványosan sikerült is. A szociáldemokraták a békemissziók felállításának szükségességét nem kérdőjelezték meg, csupán a bevetések alkotmányjogi háttérét kívántak tisztázni.

¹⁰⁰ Ami az áldozatokat illeti, az amerikai Szomália-megbízott, Rober Oakley szerint 6-10 ezer szomáliai halt meg csak 1993 júniusa és októbere között, amikor a kéksisakosok összecsaptak a közben meggyilkolt Aidid tábornok szimpatizánsaival. Anthony Zinni vezértábornagy szerint ezek kétharmada gyerek és asszony volt. GRÄSSLIN 106.

¹⁰¹ MENKHAUS, KEN: *Somalia: State Collapse and the Threat of Terrorism*. Adalphi Paper 364. Oxford, Oxford University Press, 2004. 15-47.

¹⁰² HACKE 418.

¹⁰³ *Almanach der Bundesregierung 1995/1996*, Bonn, Presse- und Informationsamt der Bundesregierung, 1995. 316.

Különösebb felhajtás nélkül került 1994-ben három katonai megfigyelő és nyolc mentőtiszt a Kaukázusba, ahol a UNOMIG (*United Nations Observer Mission in Georgia*) keretein belül a Grúzia és Abházia közti konfliktus enyhítésében segédkeztek. Az Inguri nevű folyó körül kialakított biztonsági zóna őrzésében, valamint a háborús menekültek ellátásában részt vevő 136 fős csapaton belül a Bundeswehr állította ki a számbelileg legnagyobb kontingenst. A sajtó vigyázó szemei sajnos csak egy tragikus eset bekövetkezte után szegeződtek ide: 2001. október 8-án Grúzia felett az ENSZ egyik helikopterét lelőtték, amelynek következtében nyolc katona az életét vesztette.¹⁰⁴ Köztük volt egy német mentőtiszt is, aki ezzel a Bundeswehr külföldi bevetéseinek következő áldozata lett. Másfél évvel később, 2003. július 24-én, a németek közül elsőként posztumusz kitüntették az 1997-ben alapított, a békefenntartók számára adományozandó Dag Hammarskjöld Emlékéremmel.¹⁰⁵

Összegzés

Végezetül nézzük meg, hogy a német lakosság hogyan vélekedett a külföldi szerepvállalásról. Egy 1976-os definíció szerint a közvélemény „*egy bizonyos időszakon belül egy meghatározott területen (ebben az esetben a Németországi Szövetségi Köztársaságban) élő lakosság különböző politikai, társadalmi, gazdasági körülményekről és azok művelőiről alkotott nézeteinek összessége, s ez egyben a szélesebb közönséget érintő érdekeket is lefedi*”.¹⁰⁶ Az imént említett tárgyban főként két közvélemény-kutató műhely, az Institut für Demoskopie Allensbach és az Infa végeztek a lakosság körében felméréseket.

Az első komolyabb kutatás a Bundeswehr ENSZ-bevetésekben való részvételére tért ki. Fontos itt megjegyezni, hogy a békefenntartó és a fegyveres bevetések között nem tettek különbséget, tehát a megkérdezetteknek általánosan kellett véleményt megfogalmazniuk a német ENSZ-szerepvállalást illetően. Az Institut für Demoskopie Allensbach elemzése alapján látható, hogy 1988 és 1995 között ezek támogatottsága folyamatosan növekedett.¹⁰⁷ Két évvel az újraegyesítés előtt, 1988 szeptemberében, tehát még a hidegháború alatt, a lakosok 36%-a tartotta jó ötletnek az effajta bevetéseket. Közvetlenül az NDK megszűnése előtt, 1990

¹⁰⁴ UZULIS 125.

¹⁰⁵ KÜMMEL–LEONHARD 20.

¹⁰⁶ NOACK, PAUL: *Öffentliche Meinung und Außenpolitik*. In: *Handbuch der deutschen Außenpolitik*, szer. SCHWARZ, Hans-Peter, München – Zürich, Piper, 1975. 195.

¹⁰⁷ *Allensbacher Jahrbuch der Demoskopie 1984-1992*, szerk. NOELLE-NEUMANN, Elisabeth – KÖCHER, Renate, 9. kötet, München: Saur, Allensbach: Verlag für Demoskopie, 1993. 1085. és 1094.

augusztusában ez a szám már 46%-ra emelkedett. Az első két adat értelemszerűen Nyugat-Németországra, tehát a „rég” tartományokra vonatkozott. Még érdekesebb a válaszadások földrajzi differenciálódása. 1992 márciusában az „új” tartományokban még csupán a megkérdezettek 26%-a támogatta a missziókat, 1993 januárjában pedig már 42%-uk. Ekkoriban úgy tűnt, hogy az egykori NDK lakosainak véleménye megállíthatatlanul közelít a nyugati országrészben élőkéhez, de míg utóbbiaknál 1993 és 1995 között a helyeslők aránya 54% körül stagnált, keleten ez 1995-ig visszaesett 29%-ra. Feltűnő tehát, hogy 1995-ben a támogatottságot illetően a földrajzi határvonal jellemzőbb volt, mint a pártszimpátia alapján kialakult különbségek.¹⁰⁸

A következő elemzés során már megkülönböztették a bevetések jellegét. Mindkét típusú akciónál – egy 1992. novemberi visszaesést leszámítva – egyértelműen megfigyelhető a növekedés: 1991 januárja és 1993 februárja között a fegyveres bevetések támogatói 8%-ról 26%-ra, a békefenntartó misszióké 32%-ról 72%-ra emelkedett.

Fontos lenne még röviden kitérni arra, hogy mi a helyzet a tanulmányban említett két, Európán kívüli – egészen pontosan a törökországi és a szomáliai – bevetéssel. Ahogyan láthattuk, az 1990-es évek elején a támogatottság csak folyamatosan növekszik, így nem is csodálkozhatunk azon, hogy a törökországi bevetés iránt, 1991 februárjában alacsonyabb volt a helyeslők aránya (országos szinten 50,4%), mint a szomáliai megkezdése előtt, 1993 januárjában (68%). Ahogyan aztán a Bundeswehr egyre közelebb került a valódi bevetéshez (májusban 48,8%), majd sorra érkeztek a hírek a polgárháború kiújulásáról, a romló közbiztonsági helyzetről és az ENSZ-katonák elleni támadásokról, júliusban már a német lakosság többsége (51%) hazahívta volna a katonákat.

Az elhibázott szomáliai békemisszió ellenére elmondható, hogy Volker Rühe „szalámi-taktikája” alapjaiban véve sikeres volt. A Bundeswehr külföldi bevetéseinek támogatottsága az országban növekedett, tehát érdemes volt a lakosokat csak lassan hozzászoktatni ehhez. Természetesen a közvélemény pillanatnyi befolyásolásában a sajtó és a helyi tudósítások szerepe vitathatatlan. Érdemes azt is megfigyelni, hogy a szimpátia illetően növekedése nem volt aránytalanul magas a kormánypártok híveinek javára,¹⁰⁹ tehát egy kollektív folyamatról volt szó.¹¹⁰ Egyre gyakrabban lehetett a hadseregről olvasni, hallani a médiában, a Bundeswehr kezdett a lakosság életének részévé válni.

¹⁰⁸ PHILIPPI 165.

¹⁰⁹ Ez alól kivételnek számított a Gregor Gysi vezette szélsőbaloldali PDS támogatóinak köre, amely kompromisszum nélkül elutasította a Bundeswehr bárminemű külföldi jelenlétét.

¹¹⁰ PHILIPPI 174.

A legnagyobb pártok tekintetében szintén egységes álláspont alakult ki Németország jövőbeli nemzetközi szerepét illetően: a véleménykülönbségek főleg abban mutatkoztak meg, hogy hol húzódik a Bundestag és a Szövetségi Kormány jogköre, illetve, hogy a bevetéseknek vannak-e alkotmányjogi akadályai. A Szövetségi Alkotmánybíróság 1994. július 12-i ítélete végül lezárta a vitát, ugyanis az „out-of-area”-bevetéseket nem nyilvánította alkotmányellenesnek abban az esetben, ha a Bundestag ezeket „saját felelősségre” megszavazza, és a kormány rendszeres tájékoztatást ad a missziókon törtétekről, valamint, ha az egy nemzetközi szervezet megbízásából, felkérésére történik. Az utóbbi kritérium ellen több biztonsági szakember és emberjogi aktivista tiltakozott, mivel ezen szervezetek közül az ENSZ-en kívül a NATO vagy a Nyugat-európai Unió is a külföldi bevetések legitimáló ereje lehetett, amennyiben az egység *„szigorúan békefenntartásra kötelezi el magát”*.¹¹¹

Az ítéletet a külföldi sajtó, illetve a politikai pártok többsége üdvözte, de természetesen akadtak olyanok is, akik aggódtak egy újbóli európai német hegemonia kialakulása miatt.¹¹² Érdekes módon az ítélet kihirdetésével szinte egy időben két szimbolikusan mondható esemény is történt: Bill Clinton amerikai elnök a Brandenburgi kapu alatt elmondott július 11-i beszédében nagyobb német szerepvállalást követelt a nemzetközi közösségen belül; a Bastille ostromának 205. évfordulója alkalmából rendezett párizsi ünnepségen pedig az Eurokorps kötelékében német katonák is részt vettek.¹¹³ Mindezek arra utaltak, hogy az újraegyesített Németország végre feladta a közép-európai „splendid isolation” politikáját, és nőtt a remény, hogy a korábban gyakran kárhoztatott „német különút” a végéhez ér. Hogy ez valóban így történt-e, egy következő tanulmány tárgyát képezheti.

¹¹¹ BALD 146.

¹¹² HUBEL, HELMUT – MAY, BERNHARD: *Ein „normales” Deutschland? Die souveräne Bundesrepublik in der ausländischen Wahrnehmung*, DGAP, Arbeitspapiere zur Internationalen Politik, 92. kötet, Bonn, 1995. 125.

¹¹³ PHILIPPI 163.

